

Jan Keller

VZESTUP A PÁD STŘEDNÍCH VRSTEV

Městská knihovna v Praze

půjčuje

knihy, audioknihy,
obrazy, deskové hry...

nabízí prostory pro

samostatné studium,
skupinová setkání,
přednášky, konference...

poskytuje online služby

e-knihy, digitalizované dokumenty,
přednášky, kurzy...

pořádá

autorská čtení, přednášky,
koncerty, filmové projekce,
akce pro děti...

podporuje tvoření v kreativních dílnách

DOK16 pro práci se dřevem a papírem
Atelier pro šití a vyšívání

Suterén pro 3D tisk, knižní vazbu, kaligrafii a pyrografii

mlp.cz
e-knihovna.cz
knihovna@mlp.cz
facebook.com/knihovna

Vzestup a pád středních vrstev

Jan Keller

Znění tohoto textu vychází z díla [Vzestup a pád středních vrstev](#) tak, jak bylo vydáno Sociologickým nakladatelstvím v Praze v roce 2000. Pro potřeby vydání Městské knihovny v Praze byl text redakčně zpracován.

Podle [předlohy](#) z fondu [Moravské zemské knihovny v Brně](#).

§

Text díla (Jan Keller: Vzestup a pád středních vrstev), publikovaného [Městskou knihovnou v Praze](#), je vázán autorskými právy a jeho použití je definováno [Autorským zákonem](#) č. 121/2000 Sb.

Vydání (obálka, upoutávka, citační stránka a grafická úprava), jehož autorem je Městská knihovna v Praze, podléhá licenci [Creative Commons Uveďte autora-Nevyžívejte dílo komerčně-Zachovejte licenci 3.0 Česko](#).

Verze 1.0 z 20. 5. 2022.

OBSAH

Úvodem: Střední vrstvy – staronový hrdina	8
Kapitola 1. Svět starých středních vrstev	14
Čtnosti drobných vlastníků	17
Rozpolcenost drobných vlastníků	19
Úpadek drobných vlastníků	25
Kapitola 2. Expanze nových středních vrstev	30
Třicátá léta – korporativní prehistorie	32
Čtyřicátá léta – noví vládcí	34
Padesátá léta – zbohatlí dělníci	37
Vystřízlivění ohledně dělníků	40
Vystřízlivění ohledně manažerů	45
Iluze o nové střední třídě	47
Kapitola 3. Sociologické portréty	49
Riesmanův vnějšně řízený člověk	50
Bílé límečky Charlese W. Millse	53
Organizační člověk Williama H. Whytea	56
Davový člověk José Ortegy y Gasset	58
Erich Fromm: Člověk jako automat	61
Mertonův byrokratický intelektuál	63
Jednorozměrný člověk Herberta Marcuseho	65
Ustaraný narcista Christophera Lasche	68
Erwing Goffman: Člověk vytvářející dojem	70
Kapitola 4. V soukolí organizací	73
Práce, kterou už nic neposvěcuje	75
Přiměřený výkon	79
Soupeření kamarádů	81
Úspěch jako virtuální dovednost	83
Nové čtnosti	86
Byrokracie a narcismus – image jednoty	88

Kapitola 5. Na skřipci globalizace.	92
Duální struktura korporací.	93
Přebyteční zprostředkovatelé	96
Roztržení středních vrstev	100
Narušená statika.	104
Rozpor, který globalizace nezmírní	107
Kapitola 6. Strachy a obavy středních vrstev.	112
Statusová panika starých středních vrstev	112
Nové střední vrstvy – strach z pádu.	118
Mezi turistou a bezprizorním.	122
Nejistota jako poznávací znamení	126
Věční prepubescenti	130
Kapitola 7. Postmoderní statusová panika	133
Organizační člověk a narkomani.	134
Zevloun, tulák, turista a hráč	135
Druhá vlna statusové paniky	142
Od nejistoty k autoritářství.	144
Když organizační člověk zpanikařil	146
Klesající občanský potenciál.	148
Kapitola 8. Komplikové anebo oběti sociálního státu?	152
Rozměry krize sociálního státu.	153
Užitečnost středních vrstev	160
Rozklad sociálního státu	164
Kapitola 9. Střední vrstvy a občanská společnost	169
Staré střední vrstvy – tesknění po zašlých hodnotách	171
Nové střední vrstvy – znehybnění hrozbou poklesu	174
Nejnovější střední vrstvy – kličkování před nejistotou	178
Občanská společnost na třetí pokus?	183
Kapitola 10. Tajemství středních vrstev	188
Špatně položená otázka	188
Iluzorní aktér	191

Rozostření sociální struktury.....	196
Proměny legitimacy středních vrstev.....	199
Mezi pokrokem a anomíí	204
Literatura	208

Úvodem:

Střední vrstvy – staronový hrdina

Evropou obchází nový hrdina. Přináší ekonomickou dynamiku, sociální soudržnost a politickou stabilitu. Slibuje oživit polozapomenuté občanské ctnosti, podepřít ohrožené hodnoty, vytvořit solidní pilíř moderní polis, zvýšit konkurenceschopnost a stát se pevnou oporou občanské společnosti. Tím, že skuteční své potřeby a důsledně emancipuje sám sebe, rozvine prý nový hrdina obrovský potenciál, jenž v něm dřímá a jenž v konečném důsledku pozvedne na vyšší úroveň celou společnost. Na své vítězné cestě postupně zruší, jedno po druhém, přetrvávající společenská omezení. Stane se garantem vzdělanostní společnosti, informační společnosti, společnosti vědění.

Hrdina, o němž se tolik mluví, není vlastně tak zcela nový. Jeho stopu můžeme v dějinách sledovat již po několik generací. Už celé jedno století se vyskytuje v předvolebních programech politiků, prochází se snovými představami politologů a bytuje v často hodně umělých konstrukcích sociologů. Přesto není nijak snadné setkat se s ním. Čím více si od něj všichni slibují, tím je záhadnější, čím hlasitěji ho oslovují, tím je mlčenlivější, čím více se ho chtějí držet, tím je neuchopitelnější, čím vřeleji ho vítají, tím je vzdálenější. Řeč je o střední třídě.¹

1 Terminologické upřesnění: V této práci budeme střídavě hovořit o *střední třídě*, *středních třídách* a *středních vrstvách*.

Každý z těchto výrazů má poněkud odlišný význam a někdy bývá obtížné přesně je odlišit. Výraz *střední třída* budeme užívat zpravidla tam, kde je spojen s ideologickými konstrukcemi a s polemikou ohledně polarizace, či naopak harmonizace sociálních podmínek v moderní společnosti. V plurálu budeme o *středních třídách* hovořit tehdy, jestliže důraz bude položen na jejich vnitřní nesourodost

Vyprávění o střední třídě a jejích hrdinských skutcích či spíše ambicích vyplňuje nezanedbatelnou část sociologické literatury. I když společenskovědní kategorie obecně nevynikají nijak zvláštní ostrostí, stěží kdy existoval druhý sociologický koncept, jenž by byl tak neurčitý a mlhavý a přitom budil tolik očekávání jako právě *střední třída*. Za zdánlivě ostrými rysy modelovanými grafy některých sociologů a fantazií téměř všech politiků se skrývá nevýrazný, matný profil neforemného, místy až rozplizlého, navíc krajně proměnlivého sociálního chuchvalce. Prolínají se v něm vlastnosti nejprotikladnější.²

Podle jedněch se střední třída neustále rozšiřuje a její součástí se stávají stále další a další vrstvy společnosti. Jiní naopak soudí, že tato třída se od všech ostatních stále více distancuje a uzavírá se sama do sebe. Podle mínění některých je střední třída obyčejným průměrem, normálem, běžným standardem společnosti, podle jiných představuje reálnou či přinejmenším potenciální společenskou

a na ambivalentnost jejich postavení ve společnosti, a také tehdy, budeme-li chtít zdůraznit odlišnosti jejich různých historických podob. A konečně termín *střední vrstvy* bude používán všude tam, kde půjde o konstatování empiricky zjištěných skutečností a o vyzvednutí měřitelných vlastností této sociální kategorie.

2 Výraz *střední třída* se začíná užívat v Anglii někdy koncem napoleonských válek a krátce poté začíná být sporadicky užíván i ve Spojených státech. Ve Francii až do poloviny 19. století označuje tento termín užívaný v singuláru sociální vrstvu situovanou níže než aristokracie a výše než prostý lid. S tím, jak sílí pozice buržoazie, začíná se užívat termínu v plurálu (*střední třídy*) k označení všech těch, kteří stojí pod velkou buržoazií, ale nad obyčejnými rolníky, řemeslníky a dělníky. Výraz *nová střední třída* se začíná užívat v Německu od 90. let 19. století, a to jednak v souvislosti s polemikou o marxistickém pojetí sociální struktury, jednak ve vztahu k praktickým otázkám sociální politiky, především v diskuzích o zavedení zákona o zaměstnaneckém pojištění. Jedním z prvních, kdo tento termín již koncem 19. století razil, byl katedrový socialista Gustav Schmoller, který jím označoval narůstající počet zaměstnanců ve státních službách i v soukromých firmách. Teprve nedávno se začíná sporadicky hovořit o *nové nové střední třídě*, či o *nejnovější střední třídě*, aby se zdůraznily proměny charakteru těchto vrstev, k nimž stále zřetelněji dochází v poslední čtvrtině 20. století.

elitu. Zatímco jedni soudí, že střední třída dokáže společnost tvořivě a inteligentně integrovat, druzí v ní vidí jen beznadějně konformní masu. Rozporné hodnocení jejích kvalit nalezneme často dokonce u téhož badatele a již Alexis de Tocqueville zároveň obdivoval občanskou angažovanost středních vrstev a zároveň se děsil jejich tendence zabývat se jen svým majetkem a stahovat se do soukromí. Proti názoru, že střední třídy společnost spolehlivě stabilizují, stojí neméně rozšířený názor, jenž tvrdí, že ji naopak v záchvatech statusové paniky destabilizují a rozkládají.

Stejné nejasnosti panují ohledně postavení a společenské funkce středních tříd v moderní společnosti. Dostávají se střední třídy nezaдрžitelně do pozice těch, kdo řídí celou společnost, jak se domníval James Burnham, anebo uvízly spolu s ostatními v pozici ovládaných? Považují střední vrstvy sociální stát za svou vlastní instituci, jež je vystavěna přesně na míru jejich potřeb, anebo jsou přesvědčeny, že sociální stát je omezuje a ony na jeho vydržování stále více doplácují? Mají střední vrstvy v těchto a dalších sporech politicky blíže k pravici, anebo stojí spíše na levé straně politického spektra? A jsou jejich postoje vůbec jednoznačně rozluštitelné, anebo jsou navýsost nejednotné a rozmlžené, jak tvrdí kupříkladu jeden z předních současných francouzských sociologů Michel Crozier?

Jedním slovem, jsou střední třídy velkou nadějí moderní společnosti schopnou účinně řešit její problémy, anebo se nalézají již po dvě stě let v úpadku a samy ve skutečnosti představují jeden z nejtěživějších společenských problémů? Vždyť podle jedněch měly ze společnosti už dávno vymizet, protože do ní, podle logiky dějin, vlastně nepatří. Podle názorů druhých se ovšem měly už dávno definitivně stabilizovat a až na sám okraj vytlačit jiné vrstvy a třídy, které, podle logiky dějin, do společnosti vůbec nepatří.³

3 Věc je dále komplikována tím, že termín *střední třída* (middle class) je již historicky chápán jinak ve Spojených státech a jinak v Evropě. Ve Spojených státech

Existují přinejmenším dva důvody, jež ztěžují odpověď na vyslovené otázky. Prvým z nich je proměnlivost kontextu. Ti, kdo hovoří o středních vrstvách především v kontrastu s tradičními málo kvalifikovanými dělníky, vyzvedávají zpravidla jejich tvořivost kompetentnost a orientaci na budoucnost. Naopak ti, kteří porovnávají nové střední vrstvy se starými středními, nalézají u nich zcela jiné vlastnosti: nesamostatnost, pokles hodnoty práce, nezodpovědnost, život na úkor budoucnosti.

Problém však není pouze ve vztažném rámci. Příznačná rozervanost vězí přímo v charakteru středních vrstev a s jejich vývojem nijak nemizí, spíše se posiluje a vyhraňuje. Vnitřní napětí, jež bylo podle Tocquevillova, Marxe, ale i Maxe Webera vlastní již starým středním vrstvám a dřímal od počátku kdesi hluboko v jejich povaze, vystupuje zcela nepokrytě na povrch u nových středních vrstev a poznamenává veškerou jejich tak problematickou a tak často kritizovanou mentalitu, aby pak s nejnovějším vývojem zpochybnilo dokonce samotný tradiční status středních vrstev ve společnosti a smysl jejich existence.

Sociologie se dostává k pochopení skutečné hloubky a celého dosahu těchto vnitřních napětí, jež postupně střední vrstvy rozdírají a rozkládají, jen velmi obtížně. Zpravidla se omezuje na poněkud povrchní problémy definičního rázu, jež vlastní problematičnost charakteru středních vrstev a nejednoznačnost jejich postavení ve společnosti odrážejí jen zprostředkovaně. V zorném poli sociologie takto utkvěl především dvojitý okruh problémů:

byla vždy střední třída výrazem označujícím průměrného, většinového, typického Američana. Představa střední třídy jako menšinového segmentu tam byla vždy cizí. V Evropě naopak je tento termín rezervován spíše pro společensky velmi specificky vyprofilovanou kategorii, obvykle zahrnující přibližně jen pětinu či čtvrtinu populace.

1. Kdo vlastně v určité době patří a kdo nikoliv do okruhu střední třídy či středních tříd?⁴

2. V jakém vztahu jsou střední vrstvy či střední třídy k ostatním vrstvám a třídám ve společnosti?

Je zřejmé, že obě otázky skrývají pod svým zdánlivě čistě teoretickým povrchem silný ideologický náboj s výrazně politickým dopadem. Prvá z otázek se, přetlumočena do jazyka politiky, ptá na to, jak je to vlastně s početností středních vrstev vzhledem ke zbytku společnosti. Jejich masivnost bývá přitom zcela automaticky

4 Otázku kdo všechno do středních vrstev patří, zodpovídají různí autoři dvojím způsobem. Buďto sahají k definici výčtem, anebo se snaží vystihnout obecné rysy, které se s představou této sociální kategorie pojí.

V prvním případě bývají do řad starých středních vrstev zahrnováni samostatní rolníci, drobní obchodníci, živnostníci a řemeslníci, ale také představitelé svobodných profesí. Do nových středních vrstev patří široké spektrum zaměstnanců organizací počínaje manažery a experty nejrozličnější specializace přes lékaře, učitele, duchovní a úředníky všech stupňů až po řadové prodávče a nižší personál organizací. Učitelé, pracovníci ve zdravotnictví a sociálních službách, prodávči a úředníci přitom představují zdaleka nejpočetnější kategorie.

Vymezení pomocí obecných rysů se snaží popsat jejich specifickou v rovině sociologické a psychologické. Negativní vymezení je užíváno především v případě nových středních vrstev, kdy zdůrazňuje, že se nejedná ani o soukromé vlastníky, ani o námezdní dělníky. Pozitivně jsou střední vrstvy vymezovány pomocí řady rysů, jež charakterizují jejich mentalitu, preferované hodnoty a způsob života. Do středních vrstev jsou řazeni ti, kteří sice musejí pracovat, aby si na své živobytí vydělali, jejich příjmy jim však umožňují šetřit. Klasická představa příslušníka středních tříd považuje za samozřejmost vlastní domek, kvalitní vzdělání dětí a v minulosti také schopnost muže uživit rodinu z jediného platu.

Druh „kapitálu“, kterým tyto vrstvy disponují – ať již se jedná o rodinný majetek anebo o odborné vědění –, vyžaduje, aby byl individuálním úsilím ustavičně obnovován. To předpokládá u příslušníků středních vrstev velkou houževnatost a sebedisciplínu. Snad nejvýraznější tradiční vlastností ambiciózních středních vrstev, vlastností, jež je zdůrazňována při jejich vymezování směrem k těm, kdo stojí pod nimi, ale i nad nimi, je jejich schopnost nežít pouze přítomným okamžikem, schopnost odkládat odměnu, a tím ji do budoucna zvyšovat.

brána jako jeden z indikátorů prosperity společnosti jako celku. Odpověď na druhou otázku zkoumá, kterým směrem od středu se střední vrstvy rozlévají, což v politickém jazyce dává návod, která politická síla si může činit nárok na podporu ze strany těchto vrstev.

Novodobého hrdinu v podobě vitální střední třídy přitom potřebuje moderní společnost v dobách dobrých i zlých. Vždy, když se tato společnost ocitá v problémech, mluví s nadějí o středních vrstvách, protože má zapotřebí k nalezení nové rovnováhy silného těžiště, jež by svou přitažlivostí překlenulo a přemostilo extrémy, které ji hrozí destabilizovat. Vždy, když naopak společnost prosperuje, mluví s důvěrou o středních vrstvách jako o garantu dalšího vzestupu, nové dynamiky a ještě vyšší sociální harmonie.

Existuje však obrovský nepoměr mezi očekáváními směřovanými vůči těmto vrstvám a jejich aktuálním potenciálem a vývojovými perspektivami. Novodobý hrdina je stále méně připraven vyrazit na pomoc společnosti pokaždé, když se ocitá v krizi. Stále více je naopak pohlcován svými vlastními problémy a v rostoucí míře pochybuje, zda je vůbec schopen tak často proklamované společenské poslání vlastními silami naplnit. To v lepším případě. V případě horším si náš hrdina podobně nepraktické otázky při svém každodenním boji o přežití raději ani nepřipouští.

Kapitola 1.

Svět starých středních vrstev

Všechny hlavní zásady, ctnosti a uznávané symboly buržoazní společnosti pocházejí ještě z dob, kdy tato společnost byla obydlena starými středními vrstvami. Z tohoto vzdáleného světa pochází obhajoba principu svobodné konkurence, zásada podnikatelské autonomie a představa o volné hře tržních sil. Přesně na míru starých středních vrstev a jejich drobného rodinného vlastnictví jsou šity hlavní zásady liberalismu s jeho filozofií svobody a autonomie člověka v moderních poměrech a rovněž celá liberální koncepce občanské společnosti. Všechny tyto konstrukce a pojmy jsou rutinně užívány dodnes, přestože svět, který jim dával jejich původní smysl a který měl být zárukou jejich funkčnosti, již dávno neexistuje.

Zejména Amerika první třetiny 19. století, kterou tak přesvědčivě popsal Alexis de Tocqueville, byla vyvolenou zemí starých středních vrstev. Na rozdíl od Evropy v ní neexistovala silná vrstva staré neproduktivní aristokracie a relativně málo lidí stálo také na opačném pólu, na pólu absolutní chudoby. Neexistoval zde ani silný a byrokratizovaný stát, jako tomu bylo v Evropě již od samého počátku novověku. Nenašli bychom v ní tehdy ani velké korporace, které teprve později tak radikálně proměnily charakter celé společnosti a středních vrstev zvláště. V první třetině 19. století byl typickým Američanem malý vlastník, především drobný farmář, který zpravidla s celou svou rodinou pilně pracoval na svém majetku.

Tehdy měl trh nejbližší ke své čisté podobě. Nikdo ze statisíců jeho miniaturních účastníků, majitelů rodinných farem a drobných firem, nemohl sám svou činností situaci na něm výrazněji ovlivnit a jeho rovnováhu vychýlit. Zákon nabídky a poptávky fungoval tehdy takřka ve své učebnicové podobě. Každý z drobných účastníků

trhu měl před sebou zcela jednoznačnou životní volbu. Jestliže se rozhodne žít s celou svou rodinou navýsost šetrně a bude usilovně pracovat, pak s velkou pravděpodobností uspěje v konkurenci s méně snaživými a rozmnoží svůj majetek. Jestliže si bude naopak užívat a svou práci odbude, vítězem v konkurenci se stane některý z jeho sousedů.

Pro stabilitu této staré střední třídy bylo velmi důležité, že masivní vrstva drobných vlastníků se skládala především z farmářů. Veškeré vybavení potřebné ke své činnosti mohli pořídit velmi lacino, kolem poloviny minulého století je stálo jen pár dolarů. Navíc i v těch případech, kdy byli dočasně nebo i dlouhodoběji tržně neúspěšní, zůstávala jim stále šance uživit alespoň sami sebe a svoji rodinu. Taková jistota je ve světě podnikání zcela ojedinělá.⁵

Pro veškerou existenci drobných podnikatelů té doby měl naprosto zásadní význam osobní výkon, který dokázali podat. Jedním z hlavních východisek jejich morálky proto bylo přesvědčení, že úspěch nezávisí ani na náhodném štěstí, ani na okolních podmínkách, ale jediné na přirozených schopnostech každého z nich. Jestliže tedy někdo zbohatl, bylo to právě jeho zásluhou. Jestliže zchudnul, pak opět jediné svou vlastní vinou. Klíčovou hodnotou, kolem níž kroužily všechny hodnoty ostatní, byla zodpovědnost za sebe sama a za důsledky svého jednání. Neexistovalo prakticky nic, nač by bylo možno svalit před druhými i před sebou samým své vlastní selhání. Svůj úspěch i své zklamání musel nést každý sám.

V tehdejší americké společnosti, kdy armáda téměř neexistovala a centrální vláda byla i pro osadníky z Virginie velmi daleko, měli drobní vlastníci výjimečně velký prostor pro nezávislé rozhodování o svých vlastních osudech a mohli se bezprostředně účastnit udržování veřejného života ve své lokalitě. V podmínkách malých, několikatisícových městeček měli drobní obchodníci a farmáři navíc

5 Ch. W. Mills 1951: 8.

dostatek času, peněz i společenských kontaktů, aby se do veřejného života zapojili. Měli k tomu ostatně také dostatečnou motivaci, protože jejich spoluobčany byli jejich známí, stálí zákazníci a dodavatelé, vesměs bližší či vzdálenější sousedé. Pro veřejnou činnost v lokálním měřítku mívali příslušníci starých středních vrstev dokonce i patřičnou kvalifikaci. Dobře se vyznali ve styku s úřady, měli slušný přehled o místní správě i základní znalosti místně platných zákonů.

Byli nezávislí. Stáli pevně a prakticky nikým neohrožováni na svém malém teritoriu, které násilím vyrvali přírodě a původním obyvatelům, jež považovali za méněcenné. Jejich osobní hodnoty a ideály byly v přímém souladu s obsahem institucí, které si přinesli ze svých starých domovů za oceánem. Starosvětská rodina, škola a církev jim sloužily k přenosu základních životních hodnot po celé generace. Tyto tři základní instituce propojovaly veškeré dění v komunitě a o vzdálené vládě se soudilo, že je jen jejich ideálním prodloužením, odrazem a nejvyšším symbolem.

Pevné hodnoty, které byly příslušníkům starých středních vrstev od mládí v rodině, škole i církvi vštěpovány, měly všechny velice úzký vztah k praktickému podnikání. Rozhodně to nebyly hodnoty pro volný čas. Příčinnivost, pracovitost, snaživost, pořádnost, píle, obětavost, střídmost, uměřenost a sebekontrola, to vše nabádalo ke zvyšování výkonu a současně k úspornému způsobu života a k odkládání požitků.⁶ I když se jednalo vesměs o hodnoty navýsost pragmatické, nebyly sledovány pouze z důvodů čistě pragmatických, tedy jen proto, že se bezprostředně vyplácely. Jejich hlubší zakotvení v protestantské víře jim propůjčovalo posvátný charakter a vyšší, nadosobní závaznost. V představách starých středních vrstev tvořila

6 Jak konstatuje Daniel Bell, neexistuje výstižnější inventář původního amerického kréda než 13 Franklinových užitečných ctností: zdrženlivost, mlčenlivost, pořádnost, rozhodnost, šetrnost, pracovitost, upřímnost, spravedlnost, uměřenost, čistotnost, klidnost, cudnost a pokora (D. Bell 1999: 78).

vzestupná mobilita na tomto i na onom světě jen dvě různé etapy téže osobní dráhy.

Žili v prudce se měnící společnosti a na nevyzkoušené cestě se pravidelně dostávali do nových a neobvyklých situací. Sada pevně zvnitřněných stálých hodnot jim umožňovala v těchto bezprecedentních situacích se cítit obstat. „Poštovní holubi jsou učeni, jak bezpečně trefit domů. Vnitřně řízený člověk je však naučen, jak bezpečně nalézt pevný kurz na cestě pryč od domova, do neznámých krajů.“⁷

Ctnosti drobných vlastníků

Tocquevillovu knihu o demokracii v Americe lze číst jako velkou oslavu starého středního stavu. Autor chválí společnost, ve které majetky téměř všech občanů jsou natolik přiměřené, že každého nutí pracovat a prakticky nikomu nedovolí zahálet. Při zcela nepatrném počtu jak velmi bohatých, tak velmi chudých osob tvoří převážnou většinu společnosti „nesčetné množství lidí, kteří nejsou přesně vzato ani chudí, ani bohatí a mají dostatečný majetek, aby toužili po pořádku, ale ne tak velký, aby vzbuzovali závist“.⁸ Alexis de Tocqueville připisuje takovéto společnosti středních vrstev značnou sociální stabilitu. Udržují v klidu vše, co se nachází nad nimi i pod nimi, jejich velký počet a jejich postavení blízko základů budovy společnosti propůjčuje celé sociální konstrukci nebývalou pevnost. Tato svépomocná stabilita nápadně kontrastovala s vynucenou stabilitou v jiných částech světa v dobách dožívajících absolutistických režimů.

Pevná vnitřní víra ve vlastní schopnosti pomáhala drobným vlastníkům držet se při střídavém štěstí za všech okolností své vlastní cesty. To, že věřící má svůj pevný cíl, mu umožňuje, podle

7 D. Riesman 1961: 42.

8 A. de Tocqueville 1992: II/176.

Tocquevilla, vyhnout se zbytečným oklikám pomíjivých a nedůležitých přání, které by ho jinak jen rozptylovaly a odváděly od jeho díla. Díky tomu je schopen více než druzí rozlišovat ve své činnosti záležitosti podstatné od věcí pouze podružných. Lidé bez náboženského tréninku takového rozlišení často nebývají schopni, konstatuje Tocqueville, a jen těkavě utrácejí svůj čas v rozptylujících a zavádějících činnostech.

Samotná rovnost podmínek nemusí ovšem ještě vést k demokracii, a svůdný kult individualismu může demokracii dokonce vážně ohrozit. Jedinou účinnou protiváhou je, domnívá se Tocqueville, účast na politickém životě a na rozhodování o věcech veřejných v každé i té nejmenší a nejvzdálenější lokalitě. Staré střední vrstvy v Americe minulého století dokázaly využít svých místních svobod k tomu, aby jejich členové vzdor svému vyhraněnému individualismu navzájem na úrovni místních komunit spolupracovali a rozhodovali spolu s druhými o všem podstatném. To je dokázalo ochránit před osudem atomizované společnosti, která přes všechna vznešená hesla oslavující individualismus a opěvující svobodu nakonec přece jen neodvratně spěje k despotické vládě.

Protože rovnost sama o sobě lidi navzájem nijak nespojuje, hrozí všem v demokracii naprostá rovnost v bezvýznamnosti. Jediným způsobem, jak této permanentní hrozbě účinně čelit, je pomáhat si navzájem v rámci občanských organizací a sdružení. Bez tohoto sdružování, bez ochoty ke vzájemné pomoci, soudí opět Tocqueville, by svobodní občané nakonec přišli o hlavní zisky civilizace a časem by klesli zpět k pouhému barbarství.

Obraz starých středních vrstev zdomácněl v klasické sociologii především zásluhou Maxe Webera studujícího svázanost protestantské etiky s moderním kapitalistickým podnikáním.⁹ Podle Webera

⁹ Jde o známou Weberovu práci o protestantské etice publikovanou v roce 1905. Poněkud stranou pozornosti zůstává kulturně historická analýza Wernera

nebyli nositeli ducha kapitalismu velcí kapitalističtí podnikatelé, příslušníci obchodního patriciátu, nýbrž právě řemeslnické střední vrstvy. To ony se vyhýbaly okázalosti až do té míry, že jejich životní styl nesl jisté rysy askeze. V povolání, jemuž se celoživotně věnovali, spatřovali transcendentní význam, a ve výsledcích svého profesního snažení důkaz o stupni své vyvolenosti.

Z podobných úvah vzniká zlidovělý obraz podnikatelského hrdiny starého typu, který nalézáme především od konce 19. století v nej-různějším literárním ztvárnění. Staří podnikatelé bývají líčeni jako rozvázné autority, jako strážci rodiny, rodinného krbu a rodinného jmění, kteří nezůstávají lhostejní ani k hrstce svých zaměstnanců. Naopak, pečují o ně přímo otcovsky, podobně jako se kdysi dobrý patrimoniální kníže staral o své věrné sloužící a poddané. Tito novodobí rytíři jsou ve své bohabojnosti otevření dobročinnosti a charitě podobně jako jejich středověcí předchůdci. Dovedou však být i skvělými dobyvateli, to když se rázně vydávají na válečné pole odvážných spekulací, nezbytných inovací a zdravého podnikatelského rizika. Jsou otevření moderním trendům, věří v budoucnost, ve vědu a v techniku, která umožňuje rozmnožovat dobrodiní průmyslové civilizace.¹⁰

Rozpolcenost drobných vlastníků

Knihu Alexise de Tocquevilla o demokracii v Americe lze číst ovšem také jako vážné varování před stinnými stránkami starého středního stavu. Největší slabinou této vrstvy je paradoxně právě to, na čem si ona sama ze všeho nejvíce zakládá, tedy její vypjatý

Sombarta věnovaná charakterovému profilu buržoazie, jež pochází z roku 1913 (W. Sombart 1966).

10 L. Boltanski 1999: 54–55.

individualismus a neskrývaná láska k majetku. Právě pohlcenost starostmi o soukromý majetek, jenž umožnil její historický vzestup, ji může velmi snadno ohrozit.

Teprve střední vrstvy vnesly do společnosti v širším měřítku opravdovou vášnivou lásku k majetku. Dřívější aristokracie znala i jiné, pro ni důležitější hodnoty a byla zvyklá považovat solidní materiální zajištění za samozřejmý předpoklad k jejich naplňování. Nižší vrstvy naopak nebyly situovány nikdy tak dobře, aby měly příležitost svůj majetek zbožňovat. Střední vrstvy, které nemají sice urozenost horních, avšak ani existenční starosti těch úplně vespod, dokáží ocenit, co vše spolu s majetkem získávají. Bohatství jim už stačilo naznačit své obrovské možnosti, nemají ho však ještě stále tolik, aby se mohly v klidu oddávat jeho užívání. Proto jsou ovládnuty jediným malicherným cílem – svůj majetek rozmnožit. „Podívejte se na každého z nich v kterémkoliv období jejich života a uvidíte, že se zaměstnává nějakými novými plány, jejichž cílem je zvětšení jeho majetku. Nemluvte mu o zájmech a právech lidského rodu, jeho malý rodinný podnik absorbuje v daném okamžiku všechny jeho myšlenky a vede ho k tomu, že by rád odsunul veřejné otázky na jinou dobu.“¹¹

Starost o majetek odvádí příslušníky středních vrstev od veřejného života, ubírá jim čas, chuť i energii, jež jsou nezbytné k tomu, aby se věcem veřejným mohli věnovat soustavněji. Jsou tak zároveň puzeni ke spoluúčasti na rozhodování a soustavně od ní odváděni. Existuje stálé nebezpečí, že částečně z vlastní pohodlnosti, částečně kvůli pohlcenosti starostmi o svůj majetek, přenechají rozhodování o věcech veřejných anonymní moci, jež poznenáhlu sílí kdesi ve vzdáleném centru. Stažení do svého soukromí, spokojí se občané tím, že časem budou požadovat již jen jediné – zajištění pořádku. Jen tak nebudou při hromadění majetku ničím a nikým rušeni.

11 A. de Tocqueville 1992: II/178.

Takový požadavek považuje Tocqueville za začátek konce demokratické společnosti. „Národ, který žádá od své vlády pouze udržení pořádku, je již v hloubi srdce otrokem, je otrokem svého blahobytu, a člověk, který by jej uvrhl do okovů, může přijít.“¹²

Max Weber považuje pohlcenost ustavičnými starostmi o majetek a o jeho neustálé zvyšování přímo za posedlost středních vrstev. Jakkoliv velké dosažené jmění jim neumožňuje ani na chvíli v klidu spočinout, neboť vždy si lze představit, že mohou mít ještě více, a tedy mohou být opět o něco jistější v otázce své boží vyvolenosti. Odtud stálá neuspokojenost a věčná těkavost, která jim po celý život brání třeba jen na chvíli ve své činnosti ustat a vychutnávat to, co mají. Pro asketického podnikatele starého typu není výdělek prostředkem k uspokojení jeho potřeb, ale změnil se v samotný účel jeho života. Tato neukojitelná posedlost přecházející až v chorobnou nutkavost se stala hlavním motorem rozvoje kapitalismu.

Již Alexis de Tocqueville si ostatně povšiml, přibližně sto let před moderní americkou sociologií, zvláštní těkavosti a neuspokojitelnosti středních vrstev. Vysvětluje ji, na rozdíl od Webera, zcela světsky, a sice z neúměrné zbytnělé touhy těchto vrstev po úspěchu, z neuspokojitelné touhy, která neustále roste spolu s tím, jak je naplňována. Všudypřítomný neklid brání těmto vrstvám dokončit dílo, pokud náhle, ze dne na den, usoudí, že v jiném počínání by snad mohl být jejich zisk o něco větší.

Tito věční hledači zisku jsou neustále na cestě, neustále na odchodu, ustavičně křižují velkými oblouky celou zemi ve snaze nalézt tu zaručeně nejprímější zkratku ke štěstí. Vzápětí však každou ze slibných tras opět opouštějí v předtuše štěstí ještě mnohem většího, které na ně snad čeká kdesi úplně jinde.

Toto ustavičné puzení znehodnocuje, podle Tocquevilla, i ty kladné vlastnosti starých středních vrstev, za které mohly vděčit

12 A. de Tocqueville 1992: II/102.

své pevné víře. Namísto dlouhodobého zaměření na vzdálený celoživotní cíl nastupuje pomíjivé okouzlení prchavými a krajně nestálými přáními. Jakýkoli dlouhodobější výhled mizí, je zastíněn záplavou cílů sice hodně titěrných, o to však dosažitelnějších. Seběmenší, třeba jen přelétavý, ale okamžitý úspěch je pro ně mnohem žádoucnější než jakkoliv monumentální sláva, jejíž dosažení ještě za života bývá vždy krajně nejisté.

V těchto pasážích vlastně již Alexis de Tocqueville analyzuje v samotných počátcích zásadní změnu mentality, která naplno proběhla teprve o jedno století později. Tím proročtěji zní jeho varování: „Přiznám, že se chvěji obavou, aby se nakonec nenechali tak silně ovládnout zbabělou láskou k přítomným požitkům, že by ztratili zájem o vlastní budoucnost a o budoucnost svých potomků a že by se raději nechali trpně unášet svým osudem, než by v případě potřeby vyvinuli náhlé a energické úsilí, aby jej změnili.“¹³

Vnitřně rozporný vztah měly staré střední vrstvy nejen k majetku a k požitkům, z něj plynoucím, ale také k hlavnímu principu, jenž ovládal jejich hospodářský a sociální život – k principu konkurence. Veškeré ctnosti starých středních vrstev počínaje pracovitostí a střídmostí ve spotřebě konče podporovaly konkurenceschopnost drobných podnikatelů. Princip konkurence umožňoval vymáčkat z omezených rodinných zdrojů maximum, někdy dokonce ještě o trochu více. Je paradoxní, že právě tento princip, který téměř řeholním způsobem omezoval každého z aktérů hospodářského života, mohl být vnímán jako výraz svobodné individuality. Vždyť volba se v zásadě omezovala na jednoduchý výběr mezi ustavičnou dřinou spojenou s velkým odříkáním a obyčejným bankrotem. Od druhé poloviny 19. století pak stále více přibývá tragických případů, kdy ani ta nejtvrďší a nejusilovnější dřina bankrotu stejně zabránit nedokázala.

13 A. de Tocqueville 1992: II/183.

Přesto ani v téměř předpisových amerických poměrech nerespektovala konkurence tak docela svou učebnicovou podobu. Drobní podnikatelé se s ní nikdy plně neztotožnili. Uvědomovali si, že sílí konkurence nepojišťuje vlastně vůbec nikoho. Jejich ideálem nebyla postupná likvidace všech dobrých sousedů a kolegů v branži. Na boji všech proti všem mohl prodělat každý. V jejich skutečném zájmu bylo tedy spíše pokojně udržovat svůj drobný podnik či farmu, mít své jisté a příliš neriskovat. Zpravidla nijak netoužili po tom, stát se živoucí ilustrací brutálních neodarwinistických výkladů společenského dění.¹⁴

Případy lidí, kteří se vypracovali v tvrdém soupeření přímo od píky, byly z hlediska svého ekonomického významu dokonce i ve Spojených státech vždy naprosto zanedbatelné. Zcela zanikaly v moři těch, kdo bez většího úsilí prostě zdědili drobnou živnost, malý krámk či farmu po svém otci. Nic na tom nemění skutečnost, že zpravidla právě oni hovořili o výhodách svobodné konkurence ze všech nejhlasitěji.¹⁵

Jak poznamenává Charles Wright Mills, celý princip kompetice spočívá na obrovském morálním paradoxu. Stěží může být používán zároveň jako zdroj ekonomické účinnosti trhu a zároveň jako výraz kladných morálních vlastností jeho účastníků. Dokud jsou příležitosti neomezené, tak jako tomu bylo ještě v dobách, kdy Amerika nebyla plně osídlena, mohou brát plnými hrstmi všichni, aniž by se navzájem příliš konkurenčně potýkali a omezovali. Jedná se o hru, na níž vydělávají všichni hráči, bez ohledu na to, zda si konkurují, anebo postupují prašnými cestami na Západ svorně v jedné řadě. V podmínkách všeobecné hojnosti hraje tolik vyzvedávaný princip konkurence jen druhořadou roli.

Tento princip byl však problematický především z hlediska nábožensko-etického. Jakmile je země jednou osídlena a vědomí

14 Ch. W. Mills 1951: 35.

15 Ch. W. Mills 1951: 36.

nedostatkovosti a omezenosti zdrojů se začne všeobecně šířit, konkurence se stává ekonomickou nutností. Zároveň však přestává být neproblematickou ctností. Neboť co je vlastně ctnostného a povznášejícího na tom, že bud'to snížíme šanci na úspěch svých bližních, anebo se my sami staneme obětí jejich triumfálního úspěchu? Jestliže navíc úspěch v takových závodech považujeme, ve shodě s protestantskou etikou, za znamení své vyvolenosti, měli bychom při troše skromnosti a sebekritičnosti začít vážně pochybovat o míře soucitu, spravedlivosti a možná i vkusu toho, kdo si zrovna nás osobně na úkor druhých tak nepochopitelně oblíbil.

Přibližně v době, kdy si Alexis de Tocqueville všímá různých aspektů vnitřní rozervanosti starých středních vrstev, rozebírá Karel Marx hlubokou ambivalentnost jejich postavení v rámci celé společnosti. Na případu Francie v revolučním roce 1848 ukazuje, jak malí živnostníci a drobní podnikatelé měnili v průběhu bojů účelově své spojence, neboť jejich vlastní platformou byla polovičatost. Jejich snaha identifikovat se se zájmy velkých vlastníků se ukázala být iluzorní a oni pak „s hrůzou shledali, že když porazili dělníky, vydali se tím bez odporu do rukou věřitelů“.¹⁶

Také v práci *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta* Marx opakovaně poukazuje na tragikomičnost drobné buržoazie, která věří, že obrana jejich drobných dílčích zájmů je snad bojem za záchranu celé moderní společnosti. Staré střední vrstvy v podobě drobných podnikatelů jsou pro Marxe symbolem nevyhraněnosti, přímo programové nerozhodnosti a v případě prudkých společenských zvratů hrané a bezzubé výbojnosti. „A když se octnou ve slepé uličce, když se natolik zkompromitují, že jsou donuceni splnit své hrozby, tu si počínají obojace, ničemu se nevyhýbají tak jako prostředkům, které vedou k cíli, a chytají se záminek, aby mohli prohrát.“¹⁷

16 K. Marx 1978: 68.

17 K. Marx 1978: 207.

Ještě mnohem tvrději než Karel Marx odhaluje však slabiny a vnitřní rozpornost charakteru starých středních vrstev manažerská literatura druhé poloviny 20. století, psaná z pozic a pro potřeby velkých výrobních a obchodních organizací. Jsou v ní odsuzovány archaické poměry vládnucí v malých rodinných firmách, je tepána libovůle projevující se při rozhodování jejich drobných šéfů, je zesměšňována nízká účinnost kapitalismu provozovaného podomácku. Pod heslem zavádění moderních organizačních technik a marketingových strategií jsou diskvalifikovány poměry v drobných firmách, v nichž údajné zájmy a problémy rodinné vytlačují zájmy produkce. To ve svém důsledku, shodují se autoři mnoha manažerských příruček, oslabuje hospodářské zdraví a konkurenceschopnost celé země.

Obraz hrdiny starých středních vrstev je tak dokonale rozpolcen.

K již déle tradovaným napětím se přidávají další. Typický příslušník starých středních vrstev pod dojmem protestantské etiky usiluje primárně a ze světského hlediska zcela samoúčelně pouze o profit, zároveň je však naplněn hlubokým moralismem. Krajní šetrnost se proto u něj pravidelně střídá se záchvaty charity. Prezентuje se jako otevřený budoucímu pokroku s jeho příslibem stále nových inovací. Tento scientismus je však v rozporu nejen s jeho vírou, ale také s jeho rodinným tradicionalismem a s neochotou oprostít zájmy výroby od priorit vlastní domácnosti. Jak v této souvislosti konstatuje Luc Boltanski, sladit všechny tyto rozpory alespoň zdánlivě a navenek dokáže příslušník starých středních vrstev jen díky notné dávce pokrytectví.¹⁸

Úpadek drobných vlastníků

Boj o své postavení ve společnosti a o svůj majetek prohrála stará střední vrstva dávno před koncem 19. století, i když její pozvolný

18 L. Boltanski 1999: 55.

ústup se odehrával ještě v první třetině století dvacátého. Vyplnily se nejčernější Tocquevillovy obavy, podle nichž nástup nových mocí dramaticky pozmění celý život společnosti, byť na povrchu může ještě po jistou dobu leccos zůstat zdánlivě při starém.¹⁹

Tocqueville se obával, že přes všechny politické zvraty a skrze všechny demokratizační revoluce bude nepřetržitě postupovat centralizace anonymní moci. Podle jeho chmurných předpovědí budou občané nuceni den po dni obětovat této neosobní správní moci stále další a další části svého soukromí a své osobní nezávislosti.

Příznačné přitom je, že ani politická centralizace prováděná státem, ani moc velkých korporací kontrolujících stále větší část hospodářského života země nevyrostly ze vzájemné konkurence drobných vlastníků disponujících vždy jen omezenými zdroji. Bylo tomu spíše tak, že vývoj vysoce komplexních státních a korporativních institucí se navzájem doplňoval, posiloval a umocňoval, a to zcela bez ohledu na soupeření jakéhokoliv množství nevýznamných drobných vlastníků. Vše se navíc prolínalo se zaváděním nových forem organizace a moderních technologií výroby. Každá z válek tento proces jen dále urychlila.

Jako první zažil nevratné změny svět farmářů, kteří v polovině 19. století reprezentovali v Americe i v Evropě naprostou většinu starých středních vrstev. Rozštěpil se na dvě výrazně nesouměřitelné části. Jednu z nich postupně opanovalo komerční farmaření. Zavádění kapitálově náročné techniky a později chemizace si

19 Podle Daniela Bella byl pád starých středních vrstev spoluzaviněn postupným rozvolňováním vazeb mezi rodinou a jejím majetkem. Toto rozvolňování mělo řadu příčin: emancipace žen nabourala model „dynastických“ sňatků uvnitř téže vrstvy, rozpad širší rodiny snížil výběr schopných nástupců šéfa rodinné firmy, rostoucí důraz na profesní zdatnost snížil zase význam pokrevních svazků při hledání zaměstnanců. Rodinný kapitalismus se začíná ve Spojených státech pod tlakem moderních korporací urychleně rozpadat od přelomu 19. a 20. století (D. Bell 1960: 39–45).

z důvodů rentability vynutilo velkorysé scelování pozemků. Jestliže v době Alexise de Tocquevilla farmařily na půdě plné tři čtvrtiny Američanů, o sto let později to byla již jen zhruba desetina ekonomicky aktivních. Ti neúspěšnější se kvůli dotacím propojili s vládou, kvůli potřebě modernizovat produkci s průmyslovými a finančními kruhy a kvůli snazšímu odbytu s velkými distributory. V důsledku toho všeho brzy ztratilo smysl užívat v souvislosti s jejich „podnikáním“ zastaralý termín svobodná konkurence. Již od třicátých let americká vláda platí farmářům za to, aby produkovali raději méně a nesráželi si navzájem nadměrnou nabídkou ceny svých výrobků.

Druhá část farmářů se pokusila své drobné vlastnictví udržet. Ve zcela nerovné konkurenci se z nich postupně stávají lidé na samém okraji společnosti, kteří na nevýnosných kouscích půdy s velkým nasažením provozují téměř subsistenční archaickou ekonomiku. V průběhu každé ekonomické krize jejich řady dále prořídly, i když ne vždy tak masivně, jako tomu bylo koncem 20. a počátkem 30. let 20. století, kdy zkrachovala plná třetina dosud přežívajících amerických farmářů. V té době již dávno nemají nic společného s hrdým ideálem samostatného vlastníka.

V Evropě dochází ke zdecimování drobných rolníků sice o něco později, avšak se stejným výsledkem. Po druhé světové válce byla masa drobných soukromých rolníků v západní Evropě vyvlastněna ekonomickou cestou, v Evropě východní bylo v téže době téměř stejného efektu dosaženo mimoekonomicky, cestou politických represí.

Lépe nedopadly ani další části starých středních vrstev. Drobní podnikatelé ve městech, kterých bylo vždy méně než na venkově, byli postaveni před důsledky ještě mnohem rychlejšího a kapitálově náročnějšího technického vývoje. Od přelomu 19. a 20. století již jen živoří na okraji postupující monopolizace výroby, kdy několik set velkých a pár tisíc relativně menších firem ovládá ve všech důležitých komoditách většinu produkce a zaměstnává naprostou většinu pracovníků. O něco vyšší životaschopnost prokázali malí

a střední podnikatelé ve službách a ještě do poloviny 20. století v mnoha zemích také v drobném obchodu.²⁰

Místo toho, aby se pokusili spojit se v existenčním zápase proti nastupujícím velkým firmám, jež je začaly drtit nejprve ve sféře výroby a o něco později také v oblasti distribuce, stávají se drobní podnikatelé na těchto firmách stále závislejší. Jedni se podřizují velkým výrobcům, druzí silným obchodním řetězcům. Pokud se jim ještě daří přežívat, pak jen ve škvírách velkého byznysu.

Určitý počet drobných podnikatelů přetrvává ovšem i ve druhé polovině 20. století jak na venkově, tak ve městě. Už dávno to nejsou typičtí představitelé ekonomického a politického života země. Mají jen velmi málo společného se svými nezávislými, hrdými a ambiciózními předchůdci. Nedokáží již stabilizovat sociální strukturu a integrovat veškeré sociální dění, tak jak se jim to dařilo naposledy v dobách Alexise de Tocquevilla. Jsou stále více a stále nekompromisněji vytlačováni až na úplný okraj úspěšné společnosti. Namísto toho, aby vystupovali jako síla schopná řešit nové sociální problémy, stávají se sami v důsledku své relativně nízké výkonnosti a nestability pro celou společnost jedním velkým a obtížně řešitelným sociálním problémem.²¹

20 Brilantní analýzu rozpadu starých středních vrstev podal jako jeden z prvních sociolog Lewis Corey v práci *The Crisis of the Middle Class* z roku 1947.

21 Celková proměna charakteru střední vrstvy se nejvíce odrazila na osudu svobodných profesí. Dříve tvořily intelektuální elitu starých středních vrstev. S nástupem centralizované moci a velkých korporací se také ony rozpadají do dvou výrazně odlišných segmentů. Většina z nich je integrována do velkých hierarchicky členěných organizací, stávají se z nich úzce specializované námezdní síly, jejich zájmy splývají se zájmy zaměstnavatele. Později popíše tento typ R. K. Merton v podobě byrokratického intelektuála. Druhá část se komercializuje, což ji zpětně také nutí rezignovat na kultivující ambice svých předchůdců. Výrazně se specializuje a základní priority své činnosti přizpůsobuje poptávce na trhu služeb, ať již v oboru péče o zdraví, výkonu práva či šíření vzdělání a kultury.

Snad nejvýstižněji charakterizoval osud drobných podnikatelů a starých středních vrstev vůbec již v polovině 20. století Charles W. Mills: „Nad nimi jsou velké peníze, pod nimi odcizení zaměstnanci, před nimi osud politicky závislých, za nimi – celý jejich svět.“²²

22 Ch. W. Mills 1951: 59.

Kapitola 2.

Expanze nových středních vrstev

Stará střední třída v průběhu celého 20. století postupně vyklízí pozice. Narůstající koncentrace roztříštěného drobného vlastnictví, ke které dochází v Evropě i v Americe od poslední třetiny 19. století, nebyla ovšem doprovázena, na rozdíl od očekávání radikálních myslitelů, žádnou masovou pauperizací²³. Přímo naopak, v rámci nově vzniklých velkých organizací dochází k významnému nárůstu nových pracovních příležitostí. Od sedmdesátých let 19. století se tyto velké formální organizace prudce rozvíjejí jak v oblasti výroby a distribuce zboží, tak také v rámci veřejné činnosti a státní správy. Stejně výrazně narůstají příležitosti pro jejich zaměstnance – bílé límečky. Mezi lety 1880 až 1910 se podíl zaměstnanců mezi výdělečně činnými v Německu, Francii a Británii zdvojnásobil. Podobný vývoj probíhal také ve Spojených státech. První světová válka dále urychlila proces vytlačování a nahrazování staré střední třídy novou, počet zaměstnanců velkých organizací ve všech těchto zemích rychle narůstal.

I když se jejich platy, zejména na nižších stupních organizační hierarchie, jen nepatrně lišily od dělnické mzdy, vstup do řad zaměstnanců byl vnímán jako sociální vzestup, který se otevíral nejen potomkům starých středních vrstev, ale stále více také potomkům dělníků. Novým kapitálem těchto lidí se stává odborná kvalifikace, kterou nabízejí zaměstnavateli v podobě svých vědomostí a dovedností. Vzdělání jim má na trhu práce zajistit stejný či ještě větší prostor, než jaký starým středním vrstvám zajišťoval jejich drobný

23 Proces trvalého relativního nebo absolutního chudnutí společnosti nebo nějaké její části. *Pozn. red.*

kapitál. Ve společnosti jim má garantovat sociální pozici srovnatelnou, či dokonce ještě vyšší, než jakou měly staré střední vrstvy.

Celé 20. století je po sociální stránce charakterizováno právě prudkým nástupem nové střední třídy, zaměstnanců organizací. Je paradoxní, že s výjimkou Německa si až do druhé světové války evropská ani americká sociologie tohoto nového sociálního jevu prakticky nevšímá. Pro britské, americké a francouzské badatele nepředstavovali zaměstnanci až do poloviny století politicky ani vědecky relevantní téma.²⁴

V Německu analyzuje na samém počátku 30. let vcelku obšírně nový sociální fenomén Theodor Geiger v průkopnické práci *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes*. Nový střední stav podle něj představuje jednu z pěti hlavních sociálních vrstev německého národa.²⁵ Původní jádro této vrstvy tvoří vzdělanci, kteří jsou sice méně majetní než měšťanstvo, v minulosti se však vyznačovali hrdostí na svou duchovní nezávislost a sociální postavení. Nyní pochodují v řadě jiných zaměstnanců, početně zastíněni šedou armádou úředníků. Základem mentality nových středních vrstev je nejistota. Jedná se o hlubokou nejistotu nově příchozích, o nejistotu těch, kdo se náhle ocitli na dosud nikým neobývané půdě. Ve společnosti by měli působit jako vyrovnávací prvek v konfliktech mezi prací a kapitálem, je však otázka, zda mohou tuto roli vůbec naplnit. Geigerovy pochybnosti ohledně mentálního profilu a politického významu nového středního stavu se brzy ukázaly být opodstatněné.

24 Jak uvádí Werner Mangold, jednu z mála čestných výjimek tvoří práce F. D. Klingendera, *The Condition of Clerical Labour in Britain* z roku 1935 (J. Kocka 1981: 28).

Vcelku však platí, že na rozdíl od předválečného Německa se v Británii a ve Francii šíří termín „nové střední vrstvy“ teprve až v 50. a 60. letech (L. Boltanski 1982: 178).

25 Další vrstvy představují v Geigerově typologii: a) velcí kapitalisté, b) drobní a střední podnikatelé, tedy starý střední stav, c) proletaroidní, d) dělníci.

Třicátá léta – korporativní prehistorie

I když nejrychlejší nárůst nových středních vrstev zaznamenáváme v Evropě i ve Spojených státech teprve po druhé světové válce, již od 30. let jsou na kontinentu i za oceánem splněny všechny podmínky pro to, aby jejich počet i význam rostl výrazněji než u jiných sociálních kategorií. V ekonomice tehdy již zcela převládají obří korporace, souběžně s tím postupuje byrokratizace stále dalších oblastí společenského života. Po století liberální frazeologie doprovázené faktickou centralizací je národní stát nyní již natolik silný a jeho rozpočet narostl do takových rozměrů, že mu to umožňuje stále důkladněji kontrolovat nové sektory sociální reprodukce. Zatímco v důsledku velké hospodářské krize došlo k dalšímu výraznému úbytku starých vrstev drobných a středních podnikatelů, velké zaměstnanecké organizace jsou trvale na vzestupu.

Nedobré sociální poměry, hospodářská krize a inflace vyhrotily zejména v letech po první světové válce vztahy mezi třídami. Střední vrstvy pochopily svou roli vyrovnávajícího prvku v sociálním konfliktu mezi organizovanou prací a koncentrovaným kapitálem rozporně. Zároveň věří v to, že by mohly sehrát roli zprostředkujícího prvku mezi prací a kapitálem, zároveň se připravují k boji na obou frontách, tedy jak proti dělníkům a jejich odborům, tak proti velké buržoazii a její plutokratické elitě. Ve Francii a v dalších zemích Evropy se v polovině 30. let formuje hnutí středních tříd, které se snaží, kryto hesly korporativismu, stát se hegemonem nacionalistického hnutí. Přitom tyto síly účelově využívají pro prosazování svých zájmů existence fašismu.²⁶

26 „Dejte středním třídám to, co jim náleží, pokud nechcete, aby propadly, tak jako někteří jiní, svodům fašismu,“ shrnuje taktiku hnutí středních vrstev ve Francii 30. let Luc Boltanski (L. Boltanski 1982: 65).

Střední vrstvy se v letech třicátých ovšem marně snaží stát se vedoucí silou masového hnutí, které by podřídilo třídní konflikty údajně celonárodním potřebám, ve skutečnosti ovšem pouze svým vlastním partikulárním zájmům. Přes mnohé pokusy se jim nepodařilo tento vlastní zájem ani přesněji vymezit. Střední vrstvy byly již tehdy příliš nestejnorodé, jejich jednotlivé části měly příliš různé priority, zájmy a potřeby, a hranice vůči jiným vrstvám byly příliš nezřetelné, než aby bylo možno sjednotit se na čemsi společném.

Ideologům středních vrstev, kteří například ve Francii té doby pocházeli především z řad křesťanských socialistů, se nepodařilo uspokojivě zodpovědět zásadní otázku – kdo všechno vlastně do středních vrstev patří. Snažili se tehdy vymezit střední vrstvy pomocí majetku, a sice tak, že do nich zařazují pouze držitele osobního či rodinného jmění v takové výši, která umožňuje tvořit úspory. Tímto způsobem mají být střední vrstvy ohraničeny jak směrem nahoru, neboť majetek zámožné plutokracie je ze své povahy neosobní a anonymní, tak také směrem dolů, neboť příjmy dělníků tehdy žádné spoření neumožňovaly.²⁷

Pokus o vypracování ideologie jednotné střední třídy na základě korporativismu nebyl úspěšný a veškerou iniciativu převzal fašismus, jenž přichází s nikoli nepodobnou argumentací, přitom však s mnohem menšími definičními nejasnostmi ohledně svých zájmů, cílů a prostředků k jejich uskutečnění.

27 Jak upozorňuje Luc Boltanski, definice středních vrstev založená na rodinném majetku odpovídala spíše charakteru starých drobných podnikatelů než nastupujících inženýrů a řídicích kádrů. Proto byla definice všemožně rozšiřována, přičemž se pod kapitálem brzy rozuměl také intelektuální kapitál a proti neosobnímu majetku vlastníků se kladla osobní zodpovědnost řídicích pracovníků (L. Boltanski 1982: 101).

Úvahy francouzských a belgických křesťanských socialistů z 30. let tak bezprostředně předznamenávají vznik teorie revoluce manažerů z počátku let čtyřicátých.

Čtyřicátá léta – noví vládci

Nedlouho poté, co v praktickém životě ztroskotaly pokusy vytvořit ze zástupců nové střední vrstvy účinnou politickou sílu, vzniká teorie revoluce manažerů, podle níž se špičky nových středních vrstev již fakticky chopily vlády ve společnosti.

Podle autora této teorie Jamese Burnhama dochází především od první světové války k tak výrazným změnám v sociální struktuře a v povaze společnosti, že lze hovořit o počátku konce kapitalismu. Tento upadající systém však nebude nahrazen socialismem, nýbrž vládou manažerů. „Manažeři budou kontrolovat prostředky výroby, a tak získají výhodu při distribuci zboží. Nikoli přímo skrze individuální vlastnická práva, ale nepřímo, díky tomu, že budou ovládat státní moc, která bude vlastnit a kontrolovat výrobní prostředky.“²⁸

James Burnham vychází ve své předpovědi ze skutečnosti, že při přechodu od drobných rodinných majetků k velkým firmám a koncernům došlo k rozpojení instituce vlastnictví a řídicího personálu. Stalo se pravidlem, že vlastník podnik neřídí a ředitel podnik nevlastní. Je jen otázkou času, soudí Burnham, kdy manažeři nahradí soukromé vlastníky v roli vládnoucí třídy. Zopakuje se tím historický proces z počátku novověku, kdy nominální vládnoucí třída, tedy šlechta, rovněž žila v plném lesku ještě nějakou dobu poté, co veškerou ekonomiku již plně ovládli neurození. Je jen otázkou času, kdy kapitalisté budou následovat historický osud šlechty a kontrolu nad společností si také oficiálně nechají posvětit ti, kdo ji fakticky vykonávají již nyní.

Je příznačné, že Burnhamova teorie, která předpokládá vzestup vyšších nových středních vrstev až do pozice vládnoucí třídy, nepočítá v podmínkách nové manažerské společnosti již s existencí středních vrstev. Manažeři budou díky své kontrole státního vlastnictví

28 J. Burnham 1941: 72.

vykořisťovat zbytek společnosti, a to kolektivně a dost možná i dědičně. I tak budou mít průměrní příslušníci pracující masy o něco vyšší životní standard, než jaký měli v kapitalismu. Tím bude spolehlivě zajištěna jejich loajalita vůči novému systému.

Vrstva manažerů bude, podle Burnhama, na svém vzestupu nucena postupně řešit tři základní priority. Dokončí přebírání moci z rukou soukromých vlastníků, posílí svá privilegia natolik, aby po ústupu kapitalistů nehrozil příchod beztrždní společnosti, a poté se teprve bude moci plně věnovat vzájemnému soupeření o to, která její část si přivlastní největší díl světových zdrojů. Ve svých úvahách o světovém pořádku předpokládá Burnham, že jednotlivé národní státy budou z ekonomických důvodů připraveny o svoji suverenitu a veškerou moc si mezi sebe rozdělí několik superstátů, konkrétně Spojené státy, dále Evropa, která bude sjednocena, a konečně Japonsko. „Nebude zde místo pro malé suverénní národy a méně rozvinuté země nebudou schopny vzdorovat moci metropolitních oblastí.“²⁹

I když samotná Burnhamova koncepce manažerské revoluce měla vyhraněně třídní a nezakrytě antagonistickou podobu, iniciovala nový sociologický a politologický směr uvažování. Středním vrstvám se v něm dostává mocného ujištění o tom, že jejich aspirace na sociální vzestup jsou do budoucna prakticky neomezené. Po druhé světové válce nastává v atmosféře zvýšené životní úrovně a demokratizovaného školství velký rozkvět teorií manažerské společnosti. Tento žánr je podporován především z pozic vyšších středních vrstev, které svou zvláštní poválečnou zkušenost s prudkým sociálním vzestupem poněkud tendenčně ztotožnily s osudem celé společnosti. Z této atmosféry se pak rodily další sociologické bestsellery o revoluci manažerů.

S nástupem poválečného blahobytu už teorie manažerské revoluce nepočítají s nutností reglementovat vztahy mezi řídicími

29 J. Burnham 1942: 181.

pracovníky a výkonnou silou autoritativně. Dřívější opozice mezi manažery a dělníky se již v 50. letech považuje za překonanou, v důsledku pokroku automatizace se hovoří o sbližování fyzické a duševní práce a námezdní charakter práce manažerů živí úvahy o sbližování řídicích a výkonných činností.

Teorie manažerské revoluce tak získává výrazně pacifistické a sociálně harmonizující rysy. Namísto nové úzké vládnoucí třídy, která, podle Burnhama, jednoduše převezme všechna privilegia klasických kapitalistů, je od 50. let vrstva manažerů představována jako integrální součást společnosti výkonu. Evropa bezesbýtku přebírá tehdejší americkou představu o mohutné střední vrstvě (*middle class*) terciární společnosti, která vyplňuje převážnou většinu pater velkých organizací, vyznává společné hodnoty a masově se oddává životnímu stylu, který byl před válkou vyhrazen jen těm nejúspěšnějším.

Ještě v období mezi oběma válkami převládaly snahy posílit váhu dosud relativně slabých nových středních vrstev jejich spoluprací se starými středními vrstvami.³⁰ Po druhé světové válce nemají v teoriích manažerské společnosti staré střední vrstvy již žádné místo, společnost mladých a úspěšných organizačních zaměstnanců si bezesbýtku vystačí i bez nich. Manažeři mohou počítat s bezvýhradnou podporou úspěšných – tedy prakticky všech – zaměstnanců organizací, nepotřebují se tedy spojovat se starými drobnými vlastníky, jejichž mentalita je od té jejich natolik odlišná, jako by snad ani nebyla z tohoto světa.

Harmonizující koncepce manažerské společnosti vrcholí pak v 50. letech v ideologicky jednoznačně profilované delegační teorii německého sociologa Fritze Cronera, žáka Emila Lederera.

30 To byl také jeden z důvodů meziválečné obliby teorií korporativismu, které nehledají pouze smír mezi jednotlivými třídami, ale navíc se v rámci každé z nich snaží smířit frakce upadající s frakcemi na vzestupu (L. Boltanski 1982: 101).

Podle něho se manažeři všech stupňů sice stali novou společenskou třídou, jak předpovídal James Burnham, společenskou moc si však v žádném případě neuzurpovali. Naopak, jako třída jsou ztělesněním a vyvrcholením procesu racionalizace veškerého hospodářského a sociálního života, jsou oporou otevřené společnosti a demokracie. Netvoří uzavřenou třídu, jsou otevřeni každému, kdo se skrze vzdělání a podaný výkon dokáže pozvednout na jejich úroveň. Prakticky tak splývají, přinejmenším potenciálně, s celou zaměstnaneckou střední vrstvou společnosti. „Naše společnost je společnost zaměstnanců, což znamená, že v ní v rostoucí míře dominují právě zaměstnanci a oni jí vtiskují svůj charakter.“³¹

Padesátá léta – zbohatlí dělníci

Ve dvaceti poválečných letech všechny iluze o možnostech středních vrstev vrcholily. Na základě jednostranně interpretovaných údajů, jež dosvědčovaly vzrůst kupní síly obyvatelstva a téměř úplné zevšeobecnění standardního konzumu, se tvrdilo, že chudoba i bohatství ze společnosti mizí a stále další vrstvy se stávají součástí šťastné střední třídy.³²

Nepochybný vzestup životní úrovně dělníků v 50. letech vede nejen publicisty, politiky a politology, ale také sociology k úvahám

31 F. Croner 1962: 265.

32 V politologii korespondovala s touto utopickou představou například koncepce Roberta Dahla, podle níž ve společnosti středních vrstev dochází také k vyrovnávání mocenských nerovností a každá ze skupinek středních vrstev má stejnou možnost vytvářet lobbistické tlaky na rozhodování. Výsledná moc je pak údajně vektorem všech těchto rovnocenných sil, jak konstatuje Robert Parker; Dahlova koncepce vetujících skupin připisuje vlastnosti a možnosti nejvyšších pater středních vrstev naprosto celé střední třídě, ztotožněné navíc mylně s celou společností (R. Parker 1972: 164–166).

o tom, že dělníci začínají postupně splývat nejen svým příjmem, ale rovněž svým životním stylem, svými vzorci spotřeby, životními hodnotami a politickými postoji, se středními vrstvami. V 50. letech se televizor stává povinnou součástí vybavení dělnických domácností a vlastní automobil před domem jim dokazuje, že již nejsou na konci sociálního žebříčku. Dělníci se začínají plynule integrovat do výtěžnické společnosti.³³

Dochází tak sice k dávno předjímanému sjednocení všech námezdních, děje se to však přesně opačně, než jak před více než sto lety předpovídal Karel Marx. Namísto aby se námezdní setkali ve všeobecné bídě, setkávají se na platformě spotřební hojnosti. Střední vrstvy pohlcují dělníky, a nikoli naopak. S rostoucí spotřebou se údajně začíná měnit také smýšlení dělníků. Z jejich vědomí mizí tradiční antagonistické dělení společnosti na bohaté a chudé, mizí pocit sociální diskriminace a pocity odcizení, stávají se z nich platní a konstruktivní členové moderní manažerské společnosti.³⁴

Již krátce po druhé světové válce se proto začíná mluvit o jakémsi „druhém tavícím kotli“, v němž se na rozdíl od toho prvního, klasického, nesmíchávají různé lidské rasy a etnika, nýbrž různé společenské třídy a vrstvy. „Dnes již není vůbec řeči o proletarizaci středního stavu – značná část námezdní dělnické třídy zaznamenala vzestup až ke středostavovskému životnímu standardu,“ konstatuje

33 F. Zweig 1961: 212.

34 Toto tvrzení o „zburžoaznění dělníků“, jež bylo velice populární v 50. letech, najdeme sporadicky, především v německém prostředí, již v první polovině našeho století. „Změny v životě našeho průmyslového dělnictva, k nimž dochází v průběhu posledních pěti desetiletí, daly, jak známo, podnět k tezi, podle níž je dělnictvo na cestě ke *zburžoaznění*“ (T. Geiger 1932: 130).

Na druhé straně připouští ještě v polovině 60. let určitou platnost teorie o zburžoaznění dělníků francouzský sociolog Michel Crozier: „Reálné sblížení, které konstatujeme mezi zaměstnanci a dělníky, znamená spíše zburžoaznění dělníka než proletarizaci zaměstnance“ (M. Crozier 1965: 42).

Theodor Geiger v knize příznačně nazvané *Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel*.³⁵

Úvahy o zburžoaznění dělníků byly v jistém ohledu komplementární k teorii pokojné revoluce manažerů ve smyslu Cronerovy delegační teorie a společně vytvářely představu o společnosti vyplněné pouze středními vrstvami, tedy fakticky o nástupu společnosti beztřídní. Střední třída se v tomto pojetí velkoryse rozprostírala od hranic největšího bohatství až do míst, kde se důvěrně stýkala s občasným nedostatkem. Pokud snad zatím stále ještě některé vrstvy stály stranou převládajícího blahobytu, nepochybovalo se o tom, že s další demokratizací vzdělání dostanou také ony stejnou šanci vyšvihnout se do všeobjímající nové střední třídy.³⁶

Zejména v 50. letech se jako doklad o vzestupu dělníků do středních vrstev běžně používaly především dva typy argumentů. Podle prvního z nich objektivní podmínky života dělníků stále více splývají s životními podmínkami středních vrstev. Nebralo se přitom do úvahy, že relativně vysoké platy dělníků-mužů, hlavních živitelů rodin, jsou srovnávány s platy středních vrstev zaměstnaných ve vysoce feminizovaných odvětvích. V době nízké nezaměstnanosti během prvních dvaceti poválečných let se nepřisuzoval větší význam ani tomu, že právě dělníci jsou v porovnání se středními vrstvami nezaměstnaností více ohrožováni. Do úvahy se nebrala ani míra

35 T. Geiger 1949: 101.

36 „Mnozí autoři se domnívají, že nárůst nových středních vrstev vytvoří *společnost středních vrstev*, kde ostatní třídní struktura bude zeslabována a posléze eliminována. Jde o obdobu úvah o beztřídní společnosti“ (A. Giddens 1973: 287).

Z významných sociologů vystupoval již v 50. letech proti tehdy populárním představám o nástupu beztřídní společnosti tvořené pouze středními vrstvami kupříkladu Ralf Dahrendorf. Proti tezi o postupující nivelizaci společnosti stavěl svoji koncepci o zásadně nerovné distribuci moci, jež je rysem každé společnosti (R. Dahrendorf 1959).

přesčasové práce, která dělníkům umožňovala držet se středními vrstvami krok ve standardní spotřebě.

Argument druhý se netýkal materiálních podmínek, pohyboval se v oblasti mentality. Tvrdil, že dělníci se také svou touhou po uplatnění a po úspěšnosti stále více podobají klasickým příslušníkům středních vrstev. Jak ukázaly pozdější studie, tento argument opomíjel skutečnost, že dělníci mají tendenci považovat za úspěch něco jiného než příslušníci středních vrstev. Stálé zaměstnání a jistota práce, a to třeba i na relativně nižší příjmové úrovni, bývá pro ně zpravidla důležitější než možnosti kariéry, které hrají určující roli v aspiracích středních vrstev. Při stejných příjmech si dělníci obvykle udržují jiný vkus a jiný životní styl než příslušníci středních vrstev.³⁷

Vystřízlivění ohledně dělníků

V průběhu 60. let byla teze o zburžoaznění (*embourgeoisement*) dělnické třídy podrobena v řadě zemí kritickému přezkoumání. Nejdůkladněji se tak stalo v Británii díky sérii výzkumů dělnické mentality a životního stylu vedených Johnem Goldthorpem a Davidem Lockwoodem.

Oba autoři dokládají, že zvýšení příjmů dělníků a jejich konzumních možností nevedlo k jejich integraci do střední třídy. Bílé límečky si podržely v průměru lepší pracovní podmínky, jsou méně ohroženy rizikem nezaměstnanosti a naopak mají větší šanci na vzestupnou kariéru než vrstvy dělnické. Dělníci se neúčastní tolik veřejného života, i při vyšších příjmech zůstávají soustředěni na rodinu a domácnost. Zatímco bílé límečky se nedívají ani na dobře

37 Úlohou osobního vkusu a životního stylu v sebepojímání příslušníků středních vrstev a v jejich odlišení od vrstev dělnických se zevrubně zabývá francouzský sociolog Pierre Bourdieu v práci *La Distinction* (P. Bourdieu 1979).

vydělávající dělníky jako na sobě rovné, dělníci naopak pohlížíjí kriticky na snahu středních vrstev „udržovat dojem“, „být někdo“, „odlišovat se od ostatních“.

V oblasti práce nedochází, podle obou autorů, k žádnému zburžoaznění dělníků. Nové technologie nepozvedly v prvních dvaceti poválečných letech kvalitu dělnické práce, vedly spíše k poklesu kvalifikovanosti činnosti části středních vrstev. Tito „dělníci s bílými límečky“ (white-collar workers) zaujímají podřízené funkce, vykonávají čistě rutinní práci a nemají o nic větší šance na kariéru než samotní dělníci. Pokračující rutinizace kancelářské práce ovšem úředníky neproletarizuje, právě tak jako technizace a automatizace práce v továrně nedělá z dělníků příslušníky středních vrstev.³⁸

Ke zburžoaznění dělníků nedochází ovšem ani v oblasti mimo-pracovní. Dělníci prostě nemají sociabilitu středních vrstev. Nejsou zvyklí participovat ani na formálním, ani na neformálním sociálním životě, jak to již tradičně činí příslušníci středních vrstev. Zůstávají

38 Tento problém byl velmi živý zejména v 60. a 70. letech, a to nejen v britské sociologii. Francouzští sociologové Serge Mallet a Pierre Belleville tehdy pod dojmem pokračujícího technologického pokroku přicházejí s tvrzením, že tradiční dělnická třída ustupuje ve prospěch *nové dělnické třídy*.

Tato teze se stala ohniskem četných ideologických svárů. Některým autorům umožňovala spekulovat o pokračujícím rozrůstání proletariátu i v podmínkách postprůmyslové terciární společnosti.

Nikoli pauperizace, která se nekonala, nýbrž podřízené postavení v rámci velkých organizací vytváří prý rozhodující znaky postprůmyslového zaměstnanckého proletariátu. Namísto údajného zburžoaznění dělníků dochází tak ke zproletarizování organizačních zaměstnanců. „Po epoše řemeslného dělníka a poté dělníka továrního nastupuje čas dělníka-inženýra“ (L. Boltanski 1982: 271).

Tatáž teze o nové dělnické třídě však byla jinými využívána zcela protikladně, a sice jako doklad nástupu beztrždní společnosti, respektive společnosti tvořené odshora až dolů v rámci celé průmyslové organizace jedinou mohutnou střední třídou. Tam, kde levice hovořila o nástupu „nové dělnické třídy“, mluvila pravice o konci ideologie v důsledku definitivního vítězství sociálně neutrální technokratické racionality (L. Boltanski 1982: 276, 307).

věrní „kultuře chudých“, která je omezena na vlastní domácnost a spokojuje se udržováním styků v rámci příbuzenstva. Ani materiální vzestup je nevede k tomu, aby se začali stýkat s příslušníky středních vrstev, omezují své vztahy kromě sítě příbuzných jen na úzký okruh známých, pocházejících převážně opět z řad dělníků.

Zjištěné odlišnosti v mentalitě dělnických a středních vrstev vedly Goldthorpa a Lockwooda k načrtnutí typologie odlišných aspirací a perspektiv obou sociálních skupin, s jejíž pomocí vyvraceli teorii o rozšiřování středních vrstev.³⁹

Dělníci se, podle nich, vyznačují dichotomickým⁴⁰ vnímáním společnosti, jejím jednoznačným rozdělením na privilegované ONI a diskriminované MY. V rámci diskriminovaných existuje ochota kolektivně hájit společné zájmy, neboť se předpokládá, že uhájít je jednotlivě by nebylo vzhledem k omezenému vlivu a malým možnostem každého jednotlivce reálné. Hlavním cílem však zůstává spíše jen udržení dosaženého standardu, neboť převládá nevěra v možnosti jeho trvalého zvyšování. Protože budoucnost je nejistá, žije se přítomností. Přítomnost je to jediné, co může mít obyčejný člověk alespoň trochu pod kontrolou. Perspektiva středních tříd se od té dělnické ve všech bodech odlišuje. Společnost je, podle nich, bohatě rozčleněna do velké řady vrstev lišících se drobnými rozdíly co do velikosti prestiže. Má-li člověk dostatek odhodlání, zaujetí a vytrvalosti, může po nich stoupat libovolně vysoko nahoru. Vše závisí pouze na tom, co ze sebe kdo dokáže udělat, jaké úsilí vyvine k tomu, aby se vypracoval. V tomto úsilí může každý spoléhat jen na sebe a na svou vlastní zodpovědnost. Individuální aspirace nemají žádné fatálně nepřekročitelné meze. Stále lze vylepšovat vlastní prestiž, zvyšovat svůj příjem, míru spotřeby, ale i kvalitu osobního

39 J. H. Goldthorpe 1969: 118–120.

40 Dvojčlenný, rozdělený na dvě části, třídící jen na dvě možnosti „bud’ – anebo“. *Pozn. red.*

života. Toto úsilí však může být korunováno úspěchem jedině tehdy, je-li člověk ochoten k momentálním obětem v zájmu o to většího zisku v budoucnu. Dokáže-li odložit chvilkové uspokojení, má šanci dobrat se časem uspokojení vyššího a stálejšího. Život je tedy orientován na budoucnost, není konzumován výhradně v přítomnosti, tak jako je tomu v případě dělníků. Veškerá etika středních vrstev je výrazně individualistická, vlastnímu výkonu dávají jednoznačně přednost před spoléháním na solidaritu ze strany druhých.

Goldthorpe s Lockwoodem dospívají k závěru, že dělníci si po-drželi své postoje dokonce i v historicky zcela neobvyklé situaci, kdy je společnost blahobytu zahrnula v důsledku strmého ekono-mického růstu nadstandardním konzumem, srovnatelným v řadě ukazatelů se středními vrstvami. Dělníci se přitom nedomnívají, že by se snad vypracovali vlastním úsilím. Spíše mají pocit, že se jen vezou na příznivém proudu, který jim momentálně jejich práci uleh-čuje a přináší za ni více peněz, který se však může kdykoliv obrátit a jejich blahobyt jim zase odplavit tak nečekaně, jako jim ho přinesl. To, že se jim v přítomnosti daří shodou okolností až nezvykle dobře, nijak neumenšuje jejich nejistotu ohledně budoucnosti. Rozdělení společnosti na MY a ONI je totiž pro ně pevně dané a nezměnitelné.

Ani v dobách, kdy se jim daří velice dobře, nepomýšlejí dělníci na asimilaci do středních vrstev. Žebříček společenského vzestupu ne-byl prostě stavěn pro ně. Pro mnoho dělníků navíc platí, že standard středních vrstev si i v nejpříznivějších dobách mohou pořídit jedine skrze velmi neatraktivní a nepříjemnou práci, často za cenu velkých přesčasů. Přibližování se středním vrstvám v oblasti konzumu je tedy pro ně vykoupeno vyostřením neúprosně dělnického charak-teru vydělávání peněz. Jistěže jim jde o stále vyšší materiální stan-dard. Není to však doprovázeno úsilím o stále vyšší sociální status. „Tovární dělník může zdvojnásobit svůj životní standard, a přesto zůstane někým, kdo prodává svou práci zaměstnavateli výměnou za mzdu. Může pracovat u kontrolního panelu místo u běžícího pásu,

aniž by se změnila jeho podřízenost v rámci organizace výroby. Může bydlet ve svém vlastním domě na předměstí středních vrstev, a přesto bude jen málo začleněn do světa středních vrstev.“⁴¹

Nová a neobvyklá situace v době dvaceti tučných poválečných let však přece jen mentalitu středních vrstev i mentalitu dělníků jistým způsobem poznamenala. Dělníci se stahují do soukromí, kde vychutnávají s nejužší rodinou plody svých vyšších příjmů. Jejich životní styl se privatizuje, aniž by to vedlo k navazování kontaktů se sousedními středními vrstvami. Privatizace jejich života má spíše kompenzační charakter, dělník se realizuje v soukromí spotřeby, protože v práci nemá pro svou realizaci větší prostor. Od dřívějšího kolektivismu však ustupuje i v práci a polevuje ve své solidaritě. Umožňuje mu to institucionalizace řešení konfliktů a vlivné, byrokratizované odbory v situaci téměř úplné zaměstnanosti.

Naopak bílé límečky jako kdyby opouštěly tradiční hodnoty individualismu, odborově se organizují a spojují se do společných sociálních hnutí. Jejich záchvat kolektivismu je však jen účelovou záležitostí. Odborová akce jim slouží jen jako prostředek dalšího sociálního vzestupu, když izolované individuální úsilí selhává.

Namísto procesu zburžoaznění dělníků, který by podstatně rozšiřoval objem nové střední třídy, tak dochází, podle zjištění britských sociologů, k mnohem jemnějšímu a složitějšímu procesu. Dělníci se sice maloburžoazně stahují do soukromí, nesblíží je to však se středními vrstvami. Střední vrstvy sice volí kolektivní akci, ne však kvůli hodnotě solidarity, ale pouze kvůli prosazení svých tradičních individuálních zájmů.⁴²

41 J. H. Goldthorpe 1969: 162.

Nedostatek středostavovského chování u dělníků zjišťují oba britští badatelé i přesto, že do svého vzorku dělnické populace záměrně vybrali respondenty s nejvyššími příjmy a vesměs majitele rodinných domků.

42 K podobným závěrům ohledně přetrvávajících zásadních odlišností dělníků od středních vrstev došli i jiní sociologové. „Přechod od dělnické práce k práci

Vystřízlivění ohledně manažerů

Úvahy o tom, že střední třída se bude šířit do stále nižších pater společnosti, byly sociologickými výzkumy opakovaně vyvraceny již v 60. letech. Po postupném zhoršování sociální situace nižších vrstev, jež následovalo zhruba od poloviny let sedmdesátých, ztratily pak zcela na aktuálnosti. Zároveň jsou vyvraceny také představy o revoluci manažerů, podle nichž se střední vrstvy rozšířily směrem nahoru natolik úspěšně, že fakticky nahradily ve funkcích dosavadní elitu buržoazní společnosti, soukromé vlastníky.⁴³

Ideologie manažerů jako příslušníků středních vrstev, kteří racionálně řídí moderní společnost ve veřejném zájmu namísto starých vlastníků, byla přitom postavena na třech pilířích.

Podle prvního z nich jsou manažeři obyčejnou, i když mimořádně úspěšnou součástí nových středních vrstev, prostých námezdních v zaměstnaneckém poměru. Ve skutečnosti se ukazuje, že příjem manažerů nemá s příjmem ostatních námezdních příliš společného. Má blíže k zisku podnikatele, většina příjmů je tvořena podíly na zisku, prémie za úspěšné řízení a součástí požitků velkých

bílých límečků nijak nezměnil životy mnoha dělníků. Pojišťovák, jehož otec byl slévač, anebo drobný účetní, jehož otec byl horník, se drží hodnot, které sociologie připisuje dělníkům. Drží se svých hodnot proto, že je v Americe čeká stejný život: čtyřicetihodinový pracovní týden a padesát týdnů nenápadité, vyčerpávající a ubíjející práce ročně“ (R. Parker 1972: 150).

Rozdíl mezi středními vrstvami a dělníky ohledně jistoty zaměstnání a možnosti kariéry zdůrazňuje počátkem 70. let rovněž Anthony Giddens, jenž přitom ovšem upozorňuje též na neatraktivní pracovní podmínky mnoha žen ze středních vrstev, které tvoří ve skutečnosti jakousi *podtřídu* v rámci samotných středních vrstev (A. Giddens 1973: 288).

Viz také S. M. Miller, F. Riessman 1969.

43 Blíže o kritice manažerské ideologie pojednává práce Fréderica Bona a Michel-Antoine Burniera *Les nouveaux intellectuels*. Odtud jsou převzaty také následující argumenty (F. Bon 1971).

manažerů bývá kromě služebního konta také například služební byt, auto s řidičem apod. V tomto ohledu stojí manažer blíže soukromému vlastníkovi než zaměstnancům firmy.

Manažerská ideologie dále tvrdí, že postavení řídicích pracovníků plyne pouze z jejich osobních zásluh a podaného výkonu. Podle zjištění francouzských sociologů pochází více než 90 procent vysokých státních funkcionářů z buržoazních vrstev. V případě absolventů špičkových manažerských škol tvoří potomci velké a střední buržoazie plné tři čtvrtiny, zatímco podíl potomků z dělnických a rolnických rodin tvoří pouhých pět procent. Role sociálního původu, jenž budoucím manažerům dodává potřebný kulturní a sociální kapitál, je tedy mnohem vyšší, než je ochotna přiznat ideologie takzvané společnosti výkonu. Také v tomto bodě stojí typický manažer blíže soukromým vlastníkům než placeným zaměstnancům.

Konečně třetí opora manažerské ideologie spočívá v tvrzení, že profesionální řídicí pracovníci mají širokou míru autonomie, díky čemuž jsou ve svém rozhodování na soukromých vlastních prakticky nezávislí. Tento argument měl podepřít tezi o faktickém růstu moci zaměstnaneckých středních vrstev v postindustriální společnosti. Skutečnost je taková, že jistá nezávislost manažerů při rozhodování je jednoznačně podmíněna momentální prosperitou podniku. Dokud firma nese svým vlastníkům a akcionářům zisk, vypadá pozice manažerů velmi nezávislá. Řídicí pracovníci však vědí, že vlastníci by v každém okamžiku *mohli* svá práva vůči nim uplatnit, a toto vědomí dostatečně motivuje jejich loajalitu a poslušnost. Také v tomto ohledu tedy platí, že zájem manažera a vlastníka je prakticky totožný.

Ve všech případech se ukazuje, že manažer sice není skutečným soukromým vlastníkem, slouží však ekonomické, mocenské a sociální reprodukci daného řádu díky svým schopnostem účinněji než klasický vlastník. Tím spíše, že ideologií technokratů je učení o konci ideologií a o jejich nahrazení čistě technickým věděním.

Stejně jako všechny klasické ideologie také technokratická ideologie o konci všech ideologií se snaží zastříit skutečné mocenské poměry ve společnosti a vydává partikulární zájmy určitých společenských skupin za všeobecný zájem veškeré společnosti. Zájmy manažerů a jejich zaměstnavatelů jsou zde ztotožněny se zájmy celé nové střední třídy, přičemž zájmy této třídy jsou navíc prohlášeny za zájmy celé moderní společnosti.

Iluze o nové střední třídě

Nepopiratelná expanze nových středních vrstev v průběhu 20. století vedla již od 30. let ke snahám prezentovat střední třídu jako perspektivního prostředníka mezi krajními póly společnosti. Po druhé světové válce vedla tato expanze dokonce k představám o společnosti naplněné pouze jednou jedinou velkou střední třídou.

Nejen že se nerealizovaly poválečné představy o příchodu fakticky beztřídní společnosti. Ukázalo se navíc, že samotné nové střední vrstvy představují směs sociálně i politicky natolik různorodou, že je nad síly jejích vlastních vůdců identifikovat dostatečně zřetelně jakýsi společný zájem všech jejích nejrozumnějších částí.

Takzvaná nová střední třída byla vždy tvořena minimálně dvěma značně odlišnými segmenty – nižší a vyšší střední vrstvou. Nižší patra středních vrstev si zvláště v příznivých dobách hospodářského cyklu mohla sice obstarat některé atributy pohodlného života, na jaký byla běžně zvyklá vyšší patra těchto vrstev, stálo je to však hodně úsilí a úspěch býval často nestálý.

Tradiční ideál středních vrstev – mít vlastní dům (později také jedno či více aut) a zabezpečit kvalitní vzdělání svým dětem – byl pro nižší střední vrstvy vždy obtížně dosažitelný z jediného platu živitele rodiny. Právě schopnost muže uživit celou rodinu včetně manželky v domácnosti však patřila k tradičním atributům měšťanských

středních vrstev. Masový nástup žen do zaměstnání po druhé světové válce sice přispěl k udržení početnosti středních vrstev, avšak za cenu relativizace jejich životního stylu, jenž se v tomto ohledu přiblížil klasickému životnímu stylu vrstev dělnických.

K iluzi společnosti jako jedné velké střední vrstvy přispěli výrazně sami sociální vědci tím, že průměrovali sociálně ekonomické údaje, které vypovídaly o zcela odlišných sociálních prostředích. Nikdo si nestěžoval. Nižší patra středních vrstev, která byla ve skutečnosti výrazně pod průměrem, se mohla díky této prezentaci považovat za plnohodnotnou součást středních vrstev, což zvyšovalo míru jejich prestiže a sebevědomí. Ve vyšších patrech středních vrstev, které jejich zaměstnanecké příjmy vynesly až do klubu bohatých, pomáhal tento mýtus budit iluzi, že jejich výjimečné postavení je součástí statusu středních vrstev povšečně a že jejich zvláštní výhody a požitky nejsou v zásadě odepřeny, jak se na demokracii sluší, téměř nikomu.⁴⁴

44 R. Parker 1972: 16.

Kapitola 3.

Sociologické portréty

Přibližně od 30. let 20. století je v různých zemích Evropy a o něco později i ve Spojených státech kultivován zvláštní žánr sociologického bádání, který obvykle nebývá chápán jako samostatná disciplína. To přesto, že po celá desetiletí byl úspěšně rozvíjen a také u širší veřejnosti si dokázal získat mnohem větší pozornost, než jaké se zpravidla těší jiné sociologické žánry. Jedná se o líčení sociálních charakterů, které, podle svých autorů, údajně v určité době a v určité společnosti převládají. Dokonce i do širšího povědomí pronikly názvy některých z nich: *člověk davový*, *vnitřně orientovaný člověk*, *organizační člověk*, *člověk jednorozměrný*.

Samotní autoři těchto pojmů se obvykle tváří, jako kdyby sociální portréty, které ve svých pracích do posledního detailu vykreslili, zobrazovaly jakýsi všeobecný typ člověka, jenž svým profilem reprezentuje celou společnost své doby. Podíváme-li se však na jejich portréty zblízka a pozorněji, pak s překvapením zjišťujeme, že v každém z nich jsou zachyceny rysy pouze jedné jediné společenské kategorie. Vždy se jedná o příslušníka nové střední vrstvy. Je nápadné, že jeho typický charakter, jeho osobní záliby a životní filozofie jsou líčeny nikoli vzhledem k těm, kdo stojí v dané chvíli ve společnosti sociálně níže anebo výše než on, nýbrž jsou pojaty v kontrastu k charakteru starých středních vrstev.⁴⁵

Je třeba říci, že v tomto historickém kontrastu vypadají členové nových středních vrstev dosti nelichotivě. I když se v žádném

45 Jak upozorňuje Barbara Ehrenreich, knihy z oblasti tohoto žánru jen posilují tendenci pohlížet na celou společnost jako na společnost jedné velké univerzální střední vrstvy, která reprezentuje sociální realitu vůbec (B. Ehrenreich 1989: 4).

z případů nejedná o portréty vyložené černobíle, z obrazů hrdinů organizované společnosti vystupuje překvapivě mnoho negativních rysů a opravdu dlouze musíme hledat, než na některém z nich najdeme nějaký klad hodný zaznamenání. Jaké typy vlastně můžeme v moderní sociologické galerii obdivovat?

Riesmanův vnějšně řízený člověk

Ve své slavné knize *Osamělý dav* črtá David Riesman charakteristické rysy tří základních osobnostních typů.⁴⁶ Nejprve se setkáváme s člověkem orientovaným na tradici. Ten obýval společnost ještě v dobách, kdy každý člen bezezbytku náležel své vrstvě, rodu či kmeni a neměl přitom na vybranou. Pokud by nerespektoval tradici předávané vzorce myšlení a jednání, skupina by ho ze svého středu vypudila, a tím společensky i osobnostně zničila.

Typ druhý, člověk řízený zevnitř, nastupuje tehdy, když dynamika společenských změn na prahu moderní doby již natolik zesílila, že bez určitého vnitřního kompasu by se člověk v krajně proměnlivých sociálních situacích mohl sám sobě snadno ztratit. Relativně neměnné hodnoty, kterých se ve všeobecném zmatku rodící se modernity tento člověk se vši silou přidržel, mu umožňovaly vcelku bezpečně procházet stále novými a dosud neznámými situacemi. Sada pevných vnitřních hodnot mu usnadnila dovedně zacházet s věcmi a problémy, s nimiž se předtím ještě nikdy nesetkal, a přežívat v prostředí, do něhož vkročil vůbec poprvé.

Postupem času však přestávají být hlavním problémem neznámé věci, s nimiž se pionýři starých středních vrstev střetávali při dobývání nových území. Hlavním problémem se stávají druzí lidé,

46 David Riesman: *The Lonely Crowd. A Study of the Changing American Character*. Yale University Press 1961. Původní vydání roku 1950.

s nimiž se člověk setkává při dobývání kariéry ve společnosti, která se mezitím již do posledního místa zaplnila. Uprostřed nekonečného a bezedného davu sobě podobných se může jednotlivec pohybovat nejjednodušeji a nejbezpečněji obyčejným splýváním. Jeho vnitřní kompas, který si původně přinesl na neznámou pevninu, už není trvale zaměřen k jedinému bodu celoživotních hodnot. Stává se z něj spíše korouhvička, dynamicky se otáčející vždy podle větru převládajících očekávání.

Charaktery vnitřně orientované se utvářely v minulém století ve sféře produktivní práce. Poté, co zde byly jednou provždy pevně zformovány, sloužily jako nezanedbatelná konkurenční výhoda v soupeření s lidmi méně zásadovými, méně pracovitými a méně cílevědomými. Naproti tomu charaktery vnějšně řízené bývají většinou odposlouchány z médií a jsou šity na míru volnočasového konzumu a zábavy. Jejich zdánlivá uvolněnost a nezávaznost bývá velkou iluzí. Musejí být modelovány právě určitým a dobře propočteným způsobem, má-li být společnost nadbytku schopna udat co nejvíce ze svých mnohonásobně předimenzovaných zásob. O skupinky vnitřně orientovaných puritánů by se módní vlny spotřeby 20. století zcela bezúčelně rozbíjely jako o neprostupné útesy.⁴⁷

I když to David Riesman nikde otevřeně nepřiznává, člověk vnitřně řízený vystupuje z jeho líčení jako bytost hodnotnější ve srovnání se svým historicky mladším protějškem, který ho postupně, ale nevratně ze společnosti vytlačuje. Zatímco ten první zůstával v hloubi duše stále svůj, třebaš navenek pečlivě zachovával obecně platné normy, zvyky a pravidla, člověk vnějšně řízený není svůj dokonce

47 Ve stejném roce, ve kterém vychází Riesmanova kniha *Osamělý dav*, zjišťuje historik David M. Potter, že výdaje na reklamu činí na průměrnou americkou domácnost již zhruba o 30 procent více v porovnání s výdaji na veřejné vzdělání. Podle Pottera to zcela zřetelně svědčí o přechodu od občanství a občanských hodnot ke konzumnímu životnímu stylu a konzumním hodnotám (B. Ehrenreich 1989: 36).

ani tehdy, když se snaží od druhých co nejnápadněji odlišit. Udělá to ostatně jen v tom případě, když se povrchní a provokativní různost právě nosí. Pokud je zrovna v módě naprostá nezávislost na jakémkoliv módě, pokouší se o ni vnějšně orientovaný člověk s naprosto stejnou upřímností a se stejným úsilím, s jakým je zvyklý módě se podřizovat.

Každý, kdo se stane součástí Riesmanova davu, zůstává už napořád neklidný. Chybějí mu jak jistota, na které mohli po celé generace spoléhat lidé tradice, tak také pevnost hodnot, jež celoživotně vyzařovaly z člověka vnitřně orientovaného. Nezbyvá mu tedy nic jiného než stále úzkostlivě udržovat krok přesně podle tempa davu, jehož je součástí. Pokud by snad na okamžik zpomalil, či si dovolil dokonce vybočit z řady, stěží by už kdy ostatní dohonil. Vyšlapuje si tedy ve stejném rytmu jako ti druzí, což má také tu výhodu, že zautomatizovaný pohyb uvolňuje veškerou jeho fantazii k příjemnému dennímu snění o jeho naprosté jedinečnosti, výjimečnosti, autentičnosti, nezaměnitelnosti a také o tom, jak nekonečně svobodně si utváří svůj vlastní osud. Příslušníci starých středních vrstev mívali ve dne v noci tolik práce, že jim na podobné úvahy nezbyvalo příliš času.

Riesmanův dav je davem věčných mentálních bezdomovců. Zatímco vnitřně řízený člověk se díky svým pevným hodnotám mohl cítit doma třeba i sám uprostřed pustiny dobývaného kontinentu, vnějšně řízená osoba se sice dokáže chovat kdekoliv, jako by tam byla doma odjakživa, nikde si však natrvalo nezvykne. Vždy musí být ve střehu, aby vyrazila okamžitě, jakmile se druzí dají do pohybu. Tato nervozita a strach, že se vypadne z rytmu, jsou přítomny už od dětského věku, kdy si dospělí přejí, aby dítě poslušně cupitalo v houfu spolu s druhými. Je-li socializace v této fázi úspěšná, mění se později vždy už jen délka kroku. Celý dav je tak ustavičně na pochodu, jenž zaručeně nemá žádný cíl. Východiskem i konečným cílem osamělého davu totiž není nic jiného než právě jen souhlas druhých s pochodováním.

Bílé límečky Charlese W. Millse

„Bílé límečky zaplavily společnost,“ konstatuje Charles Wright Mills v úvodu své známé knihy, jež vyšla pouhý rok po Riesmanově *Osamělém davu*.⁴⁸ I přes jejich rostoucí počty se toho o nich mnoho neví a ani statistikám se nedaří zachytit je příliš dobře. Je tomu tak proto, že společnost poloviny 20. století se opírá o instituce a vyjadřuje poměry, které v době, kdy si oficiální statistika utvářela své kolonky, nebyly ještě vůbec známy.

Millsův portrét bílých límečků vychází z toho, že tato vrstva je existenčně závislá na reprodukci velkých formálních organizací, ať již působí v sektoru výrobním, či v oblasti státní správy. Zatímco drobní podnikatelé mohli svou iniciativu uplatnit v otevřeném světě, který byl ještě plný možností, zaměstnancům velkých organizací nezbývá než kličkovat v terénu, v němž všechny možné trasy jim byly dopředu pečlivě vyznačeny. Pohybují se sice ve vyšších patrech organizací než řadoví členové, jejich pohyb však není proto o nic svobodnější. Bílé límečky tak sdílejí osud dělníků. Zatímco dělník je řemeslník, jenž pracuje i poté, co přišel o své nástroje, příslušník střední vrstvy pracuje pro podnik poté, co jeho předci přišli o svou rodinnou firmu. Právě tak jako je dělník kontrolován strojem, který mu nepatří, ocitly se bílé límečky pod naprostou kontrolou podniků, ke kterým spolu s dalším živým i neživým inventářem náleží. Mají stejný zdroj příjmů jako námezdní dělníci a příliš se od nich neliší ani jejich výší. Ve svém podřízení organizaci se od dělníků výrazně neodlišují ani svým podílem na moci. Tím křečovitěji však lpějí na tom, aby je od nich odlišovala alespoň jejich prestiž, postavení, uznání v očích druhých. Právě starostmi o vlastní prestiž jsou naprosto pohlceni.

48 Charles Wright Mills: *White Collar. The American Middle Classes*. Oxford University Press 1951.

Historie nové střední vrstvy je krátká a jen málo heroická. Její členové se podobají proletářům z 19. století už tím, že nemají žádné hlubší kořeny, žádnou pevnější příslušnost, nikam nepatří. Ocitli se prostě zčistajasna zde a jsou volně k dispozici vždy tomu, kdo jim zaplatí. Nemají před sebou žádný historický vzor a nemohou ani snít o nějakém zlatém věku, jenž se k nim zase zpět navrátí, až jim bude nejhůř. Zrovna na tuto vrstvu není žádný zlatý věk příliš zvědavý.

Právě proto, že nemají ani tušení, odkud vůbec přicházejí a kam vlastně krácejí, jsou v ustavičném spěchu. Právě proto, že přesně nevědí, ze které strany jim vlastně co hrozí, jsou neustále paralyzováni velikou úzkostí. Moc rádi by konečně někam patřili, ale nikdo se jich nechce v jejich nejistotě ujmout. I když nevědí, komu náleží, jsou přece jen natolik soudní, že je ani na okamžik nenapadne, že by snad mohli patřit sami sobě.

Teprve v tomto bodě se začínají konečně od obyčejných dělníků přece jen v něčem odlišovat. Zatímco dělník nese na trh pouze svoji práci, bílé límečky na něj nosí příčinlivě samy sebe. Snaží se co nejvýhodněji prodat celou svoji osobnost. Teprve s jejich nástupem na trh se v běžné zboží mění i takové věci, jako je předváděná vlídnost, laskavá zdvořilost, úslužně nacvičený úsměv, vřelá ochota, hraný zájem a obyčejný lidský takt. Všechny tyto a mnohé další osobní vlastnosti slouží jako lákavé obaly, které pomáhají dobře prodávat vystavené zboží a nabízené služby. Svobodný trh s vlastní osobností se od nástupu nových středních vrstev stává integrální součástí běžného trhu práce. Zároveň se z oblasti obchodu a obchodování šíří tento zvláštní druh prodejnosti také do ostatních sfér života a stává se navykým životním stylem i daleko ode všech pouličních výkladů, pultů, krámků a obchodů.

Millsova vrstva bílých límečků je k nerozeznání podobná vnějšně řízenému člověku Davida Riesmana. V obou případech narážíme na bytosti, jejichž jednání jako kdyby nevycházelo z nich samotných,

ale bylo pouze jakousi mechanickou rezonancí, pouhou ozvěnou hlasů přicházejících odněkud zvnějšku. Dutá ozvěna je právě tak mateřskou řečí osamělého davu jako úřední řečí Millsova trhu s osobnostmi. Na tomto trhu se i ty nejintimnější osobnostní rysy stávají součástí výrobního prostředku, s jehož pomocí si zaměstnanci opatřují svou každodenní obživu. Protože však zůstávají pouhými zaměstnanci, tento výrobní prostředek jim nepatří, byť se nejedná o nic jiného než o ně samotné. Ve stejném smyslu nepatří vnějšně řízenému člověku jeho názory, myšlenky a postoje, i když je on sám považuje za své a druhým je jako své vlastní také vždy prezentuje.

Odcizení sobě samému, které z obou portrétů nápadně vystupuje, už dávno není omezeno na oblast práce. Vždy, když je to jen trochu možné, utíkají Riesmanovi i Millsovi pasivní aktéři ze světa práce, ve kterém je nic zvláštního nedrží a od něhož si nic zvláštního neslibují, do světa volného času a zábavy. „Každým dnem lidé prodávají kousky sebe samých, a každou noc a každý víkend se pokoušejí koupit si sami sebe zase zpět, navíc s báječnou prémie velké legrace.“⁴⁹

Svůj volný čas však nové střední vrstvy nevyužívají samoúčelně. Obstarožní idoly ze světa práce, které je již nedokázaly k ničemu výjimečnému motivovat, neuvolnily místo neodolatelným idolům volného času nikterak náhodou. Právě zde, daleko od práce, v oblasti zábavy, lze v životě ještě něčeho dosáhnout. Dokonce zde lze naplnit to úplně nejdůležitější – potřebu prestiže, kterou se nedaří uspokojit ani v kanceláři, ani za pultem tak, aby dělníci bílým límečkům aspoň trochu záviděli. Zatímco v práci toho nelze uvnitř velkých organizací příliš předvést, ve volném čase je možno vlastní prestiž předvádět naprosto všem, a to díky své schopnosti platit. Právě to je podstata oné báječné noční a víkendové prémie. Je jen třeba umět se přes týden hodně dobře prodat, aby mohla být víkendová prémie co nejvyšší.

49 Ch. W. Mills 1951: 237.

Organizační člověk Williama H. Whytea

Zbývá ještě načrtnout rysy organizačního člověka, abychom získali kompletní portrét slavných trojčat americké sociologie padesátých let.⁵⁰ „Jsou to příslušníci středních vrstev, kteří opustili domov duševně i fyzicky, aby se zcela podřídili životu organizace, a jsou to také oni, kdo tvoří mozek a duši našich institucí, jež samy sebe reprodukuje,“ představuje organizačního člověka přímo jeho autor.⁵¹

Organizační člověk nastupuje svoji kariéru jako maturant či spíše absolvent vysoké školy, proto Whyte zkoumá jeho charakter právě mezi studenty a mladými vysokoškoláky. V polovině 50. let zjišťuje, že tito mladí lidé nepřipomínají v ničem americký ideál nezávislého a dravého individua. S naprostou důvěrou svěřují své osudy velkým organizacím, které jim mají zaručit nadprůměrný životní standard při vcelku průměrných schopnostech a pouze průměrném výkonu. V epoše prudkého hospodářského vzestupu po druhé světové válce prošlo touto pohodlnou kariérou již tolik mladých Američanů, že také jejich mladší kolegové mají ve své životní strategii už dopředu zcela jasno.

Zatímco Ch. W. Mills se upřímně děsil odcizení, kterému jsou bílé límečky ve velkých organizacích vystaveny, Whyteovým hrdinům ze středních vrstev se zdá být toto prostředí naprosto vyhovující a připadá jim docela útulné. Skutečnost, že právě tím je jejich odcizení umocněno a dovršeno, snášejí velice dobře a kvitují ji s povděkem. Whyte nazývá své nekonfliktní hrdiny lidmi pěkně zaoblenými a hovoří o nich podobnými slovy, jakými Riesman charakterizoval typ lidí vnějšně orientovaných: „Člověk pěkně zaoblený je takový, který sám nic nevymýšlí, ale rozjímá nad myšlenkami druhých, a to

50 William H. Whyte: *Organizační člověk*. Svoboda, Praha 1968. Původní vydání roku 1956.

51 W. H. Whyte 1968: 15.

tak demokraticky, že nikdy nedopustí, aby jeho názor převážil nad názorem skupiny.“⁵²

Organizační člověk je právě tak neklidný a stejně stěhovavý jako typ vnějšně řízený. Na hluboký pocit mentálního bezdomovectví naráží Whyte při popisu tohoto sociálního tvora opakovaně. Neustále se stěhují z místa na místo ze stejného důvodu, kvůli kterému Millsovy bílé límečky vyrazely neúnavně každý večer a každý víkend za zábavou. Tímto důvodem je strach ze statusové nevýraznosti a snaha odlišit se alespoň výší své víkendové prestiže od nižších vrstev, s nimiž je v práci nepříjemně spojuje stejná podřízenost formální organizaci. Stěhování organizačních lidí souvisí téměř vždy s postupem v kariéře, a proto ti, kteří zůstávají žít dlouho na jednom místě, působí na ostatní dojmem méně úspěšných.

V přímém protikladu k vyhlášeným hodnotám amerického individualismu žijí Whyteovi organizační lidé v předměstském prostředí, pro které je charakteristická naprostá absence soukromí a vysoká konformita s míněním sousedů a celé skupiny. Není to příliš americké, je to však vysoce funkční. Když se ve svých předměstských vilkách bez reptání podřizují neformálním pravidlům sousedského soužití a když poslední zbytky svého soukromí odkládají v zájmu ještě soudržnější skupiny, je to ten nejlepší trénink na úspěch v práci. Organizace po nich přece vyžaduje stejné ctnosti, jen neformálnost pravidel nahrazuje formálností a sousedskou skupinu vyměňuje za pracovní tým. Co se ve volném čase mladí lidé naučí, to v práci jako když najdou.

Whyteův organizační člověk dělá přesně totéž, co činí Millsovy bílé límečky, jenže to podniká v opačném pořadí. Bílé límečky se přes den usilovně činí při nudné práci v organizaci, ve které se nemohou příliš vyznamenat, aby pak po večerech zazářily při placení. Organizační člověk si naopak rutinně odbude ve volném čase nudné čaje o páté se svými sousedy, aby mu tento pravidelný trénink, při

52 W. H. Whyte 1968: 138.

němž se nemůže na úkor skupiny příliš vyvyšovat, usnadnil kariéru v práci, v prostředí velké formální organizace s jejími psanými i nepsanými pravidly úspěchu a postupu.

Máme tak před sebou dvě různé strategie, směřující ovšem k témuž cíli. Tímto cílem je uniknout statusové panice, která pronásleduje střední vrstvy od samotného jejich zrodu. Čím více se jejich řady rozrůstají a čím více jsou podřizováni spolu s dalšími zaměstnanci potřebám velkých organizací, tím méně důvodů mají cítit se něčím výjimeční. Základem jejich psychologie však stále zůstává neúnavné, horečnaté usilování o prestiž, o určitou výjimečnost oproti ostatním, kteří jsou na tom přibližně stejně jako oni. Statusová proletarizace je hrozbou vznášející se nad vrstvami, které se staly pro společnost natolik důležité, že je produkuje jako na běžícím pásu. Právě běžící pás je však pro ně symbolem něčeho nižšího, něčeho, co patří do světa pouhých dělníků.

Aby se tomuto nespravedlivému deklasování vyhnuly, snaží se bílé límečky prodat co nejvýhodněji samy sebe, zatímco organizační lidé to zkoušejí cestou naprostého splynutí se skupinou úspěšných, které se bezesbytku podřizují v místě bydliště i v práci. Výsledkem je v obou případech dav, jenž si svou zoufalou osamělost kompenzuje alespoň stále dynamičtějším a neurotičtějším pohybem.

Davový člověk José Ortegy y Gasseta

Vnějšně řízený člověk, který svou nezakotvenost a opuštěnost zažívá spolu s druhými ve velkém otevřeném davu, není tak úplně bez rodokmenu a nezrodil se teprve ve druhé polovině 20. století. Snad všechny jeho podstatné rysy byly vylíčeny již na přelomu 20. a 30. let v sérii časopiseckých esejů sebraných později do slavné knihy španělského filozofa a sociologa José Ortegy y Gasseta.⁵³

53 J. Ortega y Gasset: *Vzpoura davů*. Naše vojsko, Praha 1993. Původní vydání roku 1930.

„Jakmile jednou dobře zvážíme, jaký je tento typ člověka, který dnes převládá a kterého jsem nazval člověkem davovým, vyvstanou velmi plodné a dramatické otázky. Lze tento typ člověka reformovat? Tím chci říci reformovat jeho vážné nedostatky – tak vážné, že pokud se nevykoření, nevyhnutelně zničí Západ?“⁵⁴

Dvacet let před Riesmanem nalézáme u Ortegy y Gasseta již hotovou definici vnějšně řízeného člověka. Členové davu si sami sebe dokáží vážit jedině tehdy, když živě pociťují, že jsou přesně takoví jako ti druzí. Tento pocit je bezezbytku naplňuje tou nejupřímnější radostí. Naprostá podobnost s druhými je pro ně natolik uspokojivá, že po svých dalších osobních pozitivních či negativních vlastnostech již ani nepátrají. Netouží po tom být kladnými, ani zápornými hrdiny. Stačí jim být členy sboru, psával již Ortega y Gasset.

V davu není přímo z definice žádné místo pro samostatné a nezávislé bytosti. O to lépe se v něm cítí povahy nezralé, infantilní. Ve velkém davu sobě podobných nalézají vše, co potřebují. A záhy potřebují naprosto vše, co je napadne. „Svět, který nosí davového člověka, ho už od narození nenabádá k žádnému omezení, nic mu nezakazuje, ani ho nenutí ke zdrženlivosti, ale naopak dráždí jeho choutky, schopné v podstatě nekonečného růstu.“⁵⁵

Čtvrt století před Whyteovým pěkně zaobleným organizačním člověkem hovoří španělský sociolog o „spokojeném mladém pánovi“, který se v davu chová jako rozmazlené dítě. Stejně jako ono bez jakéhokoliv vděku přijímá vše, co mu zpřijemňuje život, stejně jako ono by přitom nebyl schopen postarat se o zajištění všech těch příjemností v žádném případě sám. Zdědil vysoce komplexní civilizaci, které ani přesně nerozumí, natož aby ji sám dokázal ještě rozvíjet. Příliš ho to neznepokojuje, považuje totiž za zaručené, že bude moci na dědictví, které mu spadlo bez vlastní zásluhy do klína, již navždy

54 J. Ortega y Gasset 1993: 30.

55 J. Ortega y Gasset 1993: 62.

zcela neomezeně parazitovat. Spokojený mladý pán necítí potřebu porozumět světu, protože svět kolem něho zatím funguje. Kdykoliv ho testuje vyslovováním svých stále nových a nových přání, pokaždé s uspokojením zaznamená, že se mu opět všechna vyplnila. To ho vede k pevnému přesvědčení, že má stejně jako malé dítě pouze práva, ale zatím ještě vůbec žádné povinnosti. Nedovede si představit, že by se od něj někdy čekal nějaký výkon, protože vidí, že se mu stále znova a znova umožňuje žít docela spokojeně na úvěr.

Obraz davového člověka, jak jej vykreslil José Ortega y Gasset, je nepochybně portrétem středních vrstev své doby. Španělský sociolog sice připouští, že své „spokojené mladé pány“ mohou mít koneckonců všechny vrstvy společnosti, takže lze hovořit o davu plebejském právě tak jako o davu šlechtickém. Ke středním vrstvám však má infantilní typ přece jen nejbližší. „Od roku 1900 začíná svůj život rozšiřovat a zajišťovat i dělník. Jenomže aby toho dosáhl, musí bojovat. Nenachází – tak jako člověk střední vrstvy – blahobyť už přeochoťně přichystaný společností a státem, které jsou pravým zázrakem organizace.“⁵⁶

Předpoklady pro vznik a vítězné tažení davového člověka připravilo ovšem již století devatenácté, neboť ve svém závěru vytvořilo velké organizace. Ty zajišťují celým vrstvám nadbytek prostředků, které pak další generace nacházejí již bez zvláštního úsilí. Bez konce se tak rozrůstá seznam toho, co je nově příchozími považováno za naprostou samozřejmost. S nárůstem inventáře těchto samozřejmostí však ani v nejmenším neroste schopnost pochopit, na čem celá stavba vlastně stojí a jak neskutečně křehká ve skutečnosti je. Davový člověk tak představuje exemplář, který je koneckonců nebezpečný sám sobě. Považuje za rozumné konzumovat ve stále rostoucí míře plody sociální organizace, kterou sám nevytvořil a kterou nedokáže do budoucna ani sám udržovat v chodu. Protože

56 J. Ortega y Gasset 1993: 60.

počátky ani konce všech těch souvislostí není schopen svým zrakem vůbec obsáhnout, jeví se mu přítomná hojnost jen jako další důkaz naprosté oprávněnosti a správnosti veškerého jeho počínání. Protože si v davu stejně jako on počínají také všichni ostatní, stěží se může objevit v sebejistotě kohokoliv z nich sebemenší trhлина.

Erich Fromm: Člověk jako automat

Riesmanova typologie rozeznávající tradičně, vnitřně a vnějšně orientovaného člověka není příliš originální. Téměř o celé jedno desetiletí předstihl autora *Osamělého davu* německý psycholog, filozof a sociolog Erich Fromm. Ve své knize *Strach ze svobody* se mimo jiné zabývá problémem různých forem autority.⁵⁷

Právě politický nástup starých středních vrstev, těchto pokračovatelů vítězného třetího stavu, vedl k tomu, že autorita prosazovaná až dosud vnějším tlakem světské a církevní moci se zvnitřňuje do podoby svědomí. Odtud řídí jednání zcela spolehlivě, přitom nepozorovaně a jako by spontánně. Tato změna, upozorňuje Fromm, se jevila dobovým pozorovatelům jako velké vítězství individuální svobody. Podřizovat se příkazům přicházejícím zvnějšku se příliš podobalo poddanství, a proto nebylo hodno svobodného člověka. S jeho novým postavením bylo naopak docela dobře slučitelné, když se o to rázněji a nekompromisněji podřizoval příkazům svého vlastního rozumu, své vůle, svého svědomí. Nikdo se pak již neptal, odkud se vlastně obsah těchto pokynů do rozumu, do vlastní vůle a vnitřního svědomí člověka dostal.

Zvnitřněné příkazy jsou následovány tím ochotněji, čím větší samostatnost, nezávislost a originalitu se zdají propůjčovat tomu,

57 Erich Fromm: *The Escape from Freedom*. Routledge and Kegan Paul, London 1955. Původní vydání roku 1941.

kdo se jimi řídí. Snadno se přitom přehlédne, že namísto konkrétních autorit tradičních společností se spolu s rozvojem společnosti moderní stává zdroj závazných příkazů sice stále anonymnější, nikoli však méně direktivní, Narůstající anonymnost, neosobnost a neviditelnost moderních zdrojů autority rozhodně neznamená méně autority ve srovnání s minulostí. Přímo naopak, konformita jednání i myšlení se stává všudypřítomnější a pro každého jednotlivého člena společnosti je stále obtížnější někam jí uniknout.

S nástupem „svobodného člověka“, tvrdí Fromm, manipulace nemizí, pouze se stává mnohem skrytější, a tedy mnohem účinnější, než byla až dosud. Individuální mysl moderního člověka si své příkazy, závazné normy a hodnoty poctivě odebírá z vládnoucích představ o tom, co je psychicky normální, vědecky zdůvodnitelné a hlavně – co je z hlediska veřejného mínění přijatelné. Dojem až neskutečné svobody vzniká z toho, že na rozdíl od minulosti přestalo být zřejmé, kde je vlastně umístěn zdroj všech těch příkazů, jimiž se řídíme. Stalo se prakticky nemožné identifikovat někoho, kdo tyto příkazy pro celou společnost zcela nekompromisně vydává.

Všeobecné nadšení ze svobody tak pomáhá zakrývat obrovské nebezpečí, které v novém uspořádání právě na lidskou svobodu číhá. V případě tradiční autority bylo možno vystoupit proti konkrétnímu, třeba i velice mocnému subjektu, který lidi v jejich jednání a myšlení nějakým způsobem omezoval. V případě zvnitřněné autority už to zdaleka tak snadné není, protože člověk nemůže s čistým svědomím rebelovat proti obsahům svého svědomí. A konečně v případě anonymní autority současné společnosti je odpor ještě méně představitelný. „Je to jako když bojujete s neviditelným nepřitelem. Nemáte před sebou nikoho, komu byste mohli vrátet rány.“⁵⁸

Lidé žijící v této atmosféře se při vychutnávání vlastní svobody iniciativně a přičinlivě navzájem proměňují v obyčejné automaty.

58 E. Fromm 1955: 144.

Přestávají být sami sebou, přejímají poslušně takovou formu osobnosti, která je všeobecně očekávána a ostatními hlasitě schvalována. Fromm tento postup přirovnává k mimikry tvorů, kteří kvůli vlastní ochraně a bezpečí k nerozeznání splývají se svým okolím. Člověk, který se přemění v automat, připodobňuje se k druhým lidem, necítí se již tolik sám a nepodléhá svým starým úzkostem. Pokud konečně vypadá naprosto stejně jako ostatní, vidí v tom nezpochybnitelný důkaz, že se zachoval správně. Stejný důkaz však zároveň poskytuje pohled na něj také všem ostatním. Navzájem si tak všichni osvědčují, že jejich identita je v naprostém pořádku.

Ani neustálé vzájemné ubezpečování o tom, že vše je opravdu v naprostém pořádku, však nedokáže natrvalo rozptýlit vnitřní úzkosti těch, kdo se této hry na normalitu účastní. Právě skutečnost, že jsou ve věci své vlastní identity neustále odkázáni na osvědčení druhých, podkopává sebejistotu každého z nich a posiluje nejasné, ale o to trýznivější tušení vlastní bezmocnosti. Lidské automaty jsou tak latentně stále připraveny s radostí přivítat silnou a zřetelnou autoritu, ať by přicházela odkudkoliv. Důležité je, aby je dokázala jejich pochybností rázně a jednou provždy zbavit.

Mertonův byrokratický intelektuál

Tento portrét by neměl v galerii zástupců středních vrstev rozhodně chybět. Byl načrtnut ještě ve 40. letech, tedy o něco dříve než portréty pocházející od Riesmana, Millse či Whytea.⁵⁹ Merton se, podobně jako Max Weber, domníval, že byrokraticky uspořádaná organizace, jež se stala osou fungování moderní společnosti, je schopna

59 Robert K. Merton: *Social Theory and Social Structure*. Původní vydání roku 1949. Česky „Byrokratická struktura a osobnost“, v Robert K. Merton: *Studie ze sociologické teorie*. SLON, Praha 2000.

zformovat či spíše zdeformovat podle svých potřeb celou osobnost svých zaměstnanců. Ani příslušníci svobodných povolání, jakmile do takové organizace jednou vstoupí, nejsou schopni jejím tlakům odolat. Ztrácejí nezávislost nejen svého postavení, ale i svého úsudku.

Byrokratický intelektuál se bezezbytku identifikuje s organizací, která ho platí. Rozhodl se rezignovat na kritérium vědecké významnosti své práce a řeší pouze to, co je momentálně v zájmu organizace. Dobrovolně se dopředu zříká jakéhokoliv odstupu vůči své organizaci, jež by mohl projevit kritickým postojem či dokonce nesouhlasem s něčím, co se po něm požaduje. Zabývá se řešením zadaných problémů, aniž by ho v nejmenším zajímalo, k čemu budou výsledky jeho práce použity. Poskytuje tak pouze podklady pro jednotlivá alternativní řešení, aniž by mohl či snad vůbec chtěl ovlivnit, které z nich bude nakonec zvoleno a jaké dopady z toho vyplynou. Rezignuje tedy na vše, co bývalo spojováno s rolí intelektuála, a stává se jen poslušným technikem vědění.

Život v organizaci a pro potřeby organizace tak, podle Mertona, dokáže zlomit samostatnost úsudku těch příslušníků středních vrstev, kteří byli jako duchovní elita k nezávislosti myšlení od dob osvícenství vedeni. Intelektuální stránka jejich práce je v byrokratické organizaci mnoha způsoby deformována, aniž by jim bylo dovoleno se proti tomu bránit. Jejich zdánlivě přísně neutrální vědění tak slouží ryze politickým cílům, stává se nástrojem těch mocenských skupin, které organizace provozují a jejichž zájmem bývá vždy udržení tohoto statu quo.

Byrokratický intelektuál samozřejmě tuší, nakolik se odchýlil od svého původního poslání a čemu vlastně pod bílým pláštěm své vědecké objektivity a zdánlivě přísné neutrality slouží. Zároveň však velice dobře ví, že není nepostradatelný o nic více než kterýkoliv z jeho kolegů. Pokud by jeho stanovisko odporovalo názorům vedení, může být kdykoliv vyměněn, nahrazen, odvolán. V podmínkách organizační společnosti, kdy vědecká práce se až na nepatrné

výjimky nedá provozovat bez velkých investic, znamená konec kariéry v byrokratické organizaci často konec vědecké kariéry vůbec. I pokud by nebyl na organizaci závislý zcela prozaicky svou holou existencí, jeho touha zůstat v kontaktu s vědeckým bádáním, nenechat se odborně deklasovat a podle platných měřítek nezakrňt ho spolehlivě vede ke stále dalším ústupkům organizaci.

Jednorozměrný člověk Herberta Marcuseho

Nenaplnila se předpověď španělského sociologa, jenž se obával, že zhýčkaný a kořistnický dav nedokáže udržet složitý stroj moderní společnosti v chodu. Stroj se ukázal být mnohem účinnější a hlavně výrazně samostatnější, než se Ortega y Gasset na přelomu 20. a 30. let domníval. Svým rozměrům a potřebám si onen mechanismus krok za krokem dokázal přizpůsobit i své dřívější tvůrce a hybatele. Moderní jednorozměrný člověk, neschopen jakéhokoliv odstupu od mašinerie, která ho zabezpečuje a živí, se pln vděčnosti ztotožňuje se svou společností v míře, jakou znal dřív snad jen primitivní člověk vzhledem ke svému kmeni.⁶⁰

Ani za celá ta desetiletí, jež dělí José Ortegu y Gasseta od Herberta Marcuseho, nedokázal spokojený mladý pán učinit jediný krůček k dospělosti. Svět moderní společnosti mu to prostě nedovolil. „Jeho nejvyšším příslibem je stále pohodlnější život pro stále větší počet lidí, kteří si nedovedou – v přísném slova smyslu – představit odlišný svět jazyka a jednání, neboť schopnost potlačovat podvrtné představy a snahy a manipulovat jimi tvoří podstatnou část etablované společnosti.“⁶¹

60 Herbert Marcuse: *Jednorozměrný člověk. Studie o ideologii v rozvinuté industriální společnosti*. Naše vojsko, Praha 1991. Původní vydání v roce 1964.

61 H. Marcuse 1991: 46.

Počátkem 60. let analyzuje Marcuse společnost blahobytu, ve které dosáhla prosperita širokých středních vrstev svého historického vrcholu. V jeho pohledu je však tato báječná společnost vážně nemocná, neboť je bezezbytku ovládána čistě technickým rozumem, jenž dokáže bezpečně zpochybnit a vyvrátit jakoukoliv jinou alternativu poukazem na svou neobvykle vysokou produktivitu. Svobodné rozhodování v takové společnosti ztrácí svůj smysl a spolu s ním ztrácí smysl i nezávislost myšlení, autonomie rozhodování a právo na to, stanout oproti systému v jiné než jen v čistě formální opozici.

Střední vrstvy se nalézají v této společnosti, ovládané jednorozměrnou technickou racionalitou, zároveň na straně vítězů i poražených. Jsou vítězi, neboť je to koneckonců společnost jejich, založená na jejich vědění a jejich schopnosti kontrolovat veškeré sociálně a stále více i přírodu. Zároveň však patří mezi poražené, protože také ony samy se staly předmětem totální správy, jež byla nastolena nade vším a nad všemi.

Nejsou spokojeny. Jednou dosažený blahobyt je vede neustále k nutkavému jednání. Tito ustaviční štvanci dosažené životní úrovně vyhledávají stále nové a stále zbytnější a zbytečnější, nepřirozenější, jedním slovem – falešnější – potřeby. Celý život se snaží spotřebně držet krok se sobě rovnými, křečovitě si udržují svůj životní standard a již se děsí stárí v obavě, že dlouho nevydrží s konzumním dechem. Tento nikdy nekončící závod už dávno utekl svému smyslu. „V ohledu na to, co tento standard z člověka a z přírody udělal, je třeba se opět tázat, zda to stojí za oběti, které jsou na jeho obranu přinášeny.“⁶²

Vše, čeho široké střední třídy poprvé v historii dosáhly, se rychle šíří celou společností, proniká všemi vrstvami. Totéž zboží, tytéž služby, jakož i možnosti dopravy, komunikace a zábavy jsou všemi současně přijímány jako dobrý životní styl. Protože se nepředpokládá, že by se chtěl někdo proti dobrému životnímu stylu bouřit, stává

62 H. Marcuse 1991: 181.

se kritické myšlení a nekonformní chování něčím vyloženě patologickým. Ztotožnění kritického odstupu s něčím nenormálním nevěští ovšem do budoucna nic dobrého. Pokud by s dosaženým blahobytem a v podmínkách většího pohodlí došlo snad časem ke ztrátě politických a dalších svobod, jež byly vybojovány během uplynulých dvou století, nemuselo by to být vnímáno jako nějaká výraznější újma.⁶³

Jednorozměrný člověk, s jehož portrétem se setkáváme v první polovině 60. let, je již na první pohled blízkým příbuzným lidského automatu, vnějšně řízeného člověka, bílého límečku i organizačního člověka. Jestliže se od nich snad přece jen v něčem odlišuje, pak jen o tón ponuřejšími barvami a o stupeň abstraktnější technikou, s níž byl jeho portrét načrtnut. Herbert Marcuse se nedomnívá, že by střední vrstvy, které se staly uvnitř jednorozměrné společnosti zároveň vítězi i poraženými, byly ještě schopny či vůbec ochotny vlastním úsilím se od represivní produktivity osvobodit. Jsou již příliš pohlceeny dokonalým systémem, který jako první v historii vynalezl metodu pohodlného zotročení, navýsost příjemného a útulného poddanství.

Kruh je uzavřen, neboť jednorozměrně uvažující člověk si neuvědomuje nekonečnou absurdnost své situace. Podoban spokojenému mladému pánovi José Ortegy y Gassetta s úlevou rezignoval na účast v rozhodování, když vše kolem něho přece tak dobře funguje. Zcela přitom zapomněl na Mannheimovo rozlišení substantiální a formální racionality, které nám říká, že naprosto skvěle mohou fungovat i věci, jež jsou svým obsahem více než podezřelé. Právě ony dokonce velice často fungují ze všeho nejlépe, čehož důkazem je i absurdnost situace, do níž sklouzly životy hrdinů jednorozměrnosti: „Komfort, byznys a zajištěné zaměstnání ve společnosti, která se připravuje na jaderné zničení a proti němu, mohou sloužit jako univerzální příklad zotročující spokojenosti.“⁶⁴

63 H. Marcuse 1991: 62.

64 H. Marcuse 1991: 182.

Ustaraný narcista Christophera Lasche

Přesně půlstoletí po studii Ortegy y Gasseta rozebírá americký psycholog a sociolog Christopher Lasch mentalitu davového člověka, tedy člověka, který by sice nedokázal udržet v chodu společnost, do níž se narodil, tím vydatněji se však na jejím chodu přiživuje.⁶⁵

Hlavním rysem této společnosti je její neuvěřitelná složitost, která snižuje míru kompetentnosti každého z jejích členů. Na její objektivní komplexnosti a nepřehlednosti se přitom přiživují nejrůznější specialisté a odborníci na cokoli, v jejichž zájmu je vyvolávat a stupňovat potřebu po svých službách. Je plně v jejich zájmu, aby převládla mentalita člověka, který namísto toho, aby se spoléhal na svou vlastní zkušenost, přenechává výklad společnosti ochotně expertům. Očekává od nich nejen to, že mu odborně pomohou uspokojit jeho nejrůznější potřeby, ale ve své lenivosti spoléhá na to, že za něj budou jeho vlastní potřeby dokonce i formulovat. Tradice *udělej si sám* mizí, varuje Christopher Lasch, už i ve výchově dětí.

Ovšem člověk, který se stává ve všem závislý na mínění expertů a na vědění specializovaných institucí, cítí na každém kroku nejistotu a trpí velkou vnitřní prázdnotou. Zvykl si používat na všechno příslušné návody, a po čase s překvapením zjišťuje, že mu chybí návod na to hlavní. Bez tohoto návodu si nedokáže udělat jasno, kým vlastně je on sám a co by ještě mohl sám od sebe čekat. Vnitřní prázdnotu, která ho zaráží a znepokojuje, se snaží zaplnit tím, co nachází mimo sebe. Protože by si sám sebe rád vysoce cenil, identifikuje se zásadně s tím nejimpozantnějším, nejpozoruhodnějším a nejúspěšnějším, co kolem sebe vidí, tedy s hrdiny a hvězdami společenského života. „Člověk s průměrnými schopnostmi se chce

65 Christopher Lasch: *Das Zeitalter des Narzismus*. Verlag Steinhausen, München 1980. Původní anglické vydání roku 1979.

přihřívát v žáru hvězd. Žít ve slunci těch, kdo vyzařují více než on sám. Projektuje se do nich.“⁶⁶

Tato pohodlná životní strategie však v sobě přece jen skrývá vážná rizika. Především se pouze mění typ závislosti, na kterou je narcistní člověk odkázán. Závislost na expertech a neosobních institucích je překryta závislostí na charismatu, jež vyzařuje z idolů, které si takový člověk vybírá a s nimiž se ztotožňuje – právě ze strachu ze závislosti. K tomu přistupuje další komplikace. Na rozdíl od svých hvězd musí obyčejný člověk žít obyčejným všedním životem. Na tuto skutečnost však média, která každodenně ochotně krmí jeho apetit po slávě a virtuálně naplňují jeho nejtajnější sny, příliš nemyslela. Každé procitnutí, které se dostavuje s vypnutím televizoru, činí pro něho obtížným unést banality všedního života.

Ještě ustaraněji pak pohlíží do šedého zrcadla své každodennosti. Ne kvůli tomu, aby se v něm obdivoval, tak pokrytecký zase není. Zírá do něj proto, aby v něm zklamaně nalézal stále další a další nedostatky a slabiny, které mu brání přesvědčivěji, po vzoru oblíbených hrdinů, hrát životní roli. Každý pohled vede ustaraného narcistu k ještě silnější identifikaci s vybranými hrdiny, kterým jeho nedostatky nehrozí. Zjevná propast mezi mediálními fantazií a obyčejnou realitou, mezi krásným fiktivním světem a nudnou každodenností ho vede k postoji ironické lhostejnosti vůči pouhé realitě. Média mu dokáží přivést oblíbené hvězdy přímo do jeho domácnosti, a činí tak dokonce pravidelněji, než jak často do ní zavítají jiní blízcí sousedé a jiní důvěrní známí.

Spolu s prezentací hvězd a mediálních hrdinů otevírají média nenápadně celé domácnosti uznávaným vzorcům konzumu. A právě konzum je další z věcí, které dokáží obávanou prázdnotu života moderního narcisty z velké části zaplnit. Nikoli náhodou reklama tvrdí, že její výrobky jsou schopny vyřešit problémy zákazníků

66 Ch. Lasch 1980: 46.

s jejich osamělostí, nudou, drobnými komplexy, malým výkonem či nemocí. Jsou to tytéž problémy, kvůli kterým vyhledáváme ustavičně pomoc odborníků. Především však reklama tisíci způsoby neustále zdůrazňuje, že člověk je zde nikoli snad kvůli někomu jinému, nýbrž právě kvůli sobě a kvůli tomu, aby okusil všech dosud známých požitků. Narcisté na toto ujišťování slyší velice dobře. Tím spíše, že při televizní nabídce na obrazovce často pózují jejich oblíbené hvězdy.

Odvážná identifikace s hvězdami popularity i správně nastavená laťka konzumu mají zvýšit míru toho, oč jeví právě příslušníci nových středních vrstev zdaleka největší starost. Mají zvýšit a umocnit jejich osobní přesvědčivost, ve kterou osobně příliš nevěří, bez níž by však byli ve společnosti služeb naprosto ztraceni. Nevydělali by si vůbec nic, pokud by se jim nedařilo prodávat po částech sama sebe. A naprostá vnitřní prázdnota, kterou i v těch nejlepších zrcadlech občas přece jen zahlédnou, se jen špatně prodává.

Podle Christophera Lasche tedy narcistní situace znamená usilovnou tvorbu grandiózních iluzí tam, kde realitou je úplná prázdnota. Slupka co nejpoutavějšího vnějšího efektu má odvést pozornost od nezajímavosti toho, co je ukryto pod ní. Tato strategie je vlastní právě novým středním vrstvám, protože ony ožívují velké byrokratické organizace a jsou jejich prostředím a jejich mentalitou přednostně formovány. Právě narcistní typy, které dokáží překrýt průměrný výkon brilantním osobním image, čeká v prostředí formálních organizací úspěšná kariéra. Nejúspěšnější z nich, skutečné celebrity, kvetou na humusu nekritického obdivu mas a udávají tón ve veřejném i soukromém životě.

Erwing Goffman: Člověk vytvářející dojem

I když Goffman používá příměrů vypůjčených z prostředí divadla, je pravda, že analyzuje moderního člověka společnosti služeb přímo

při práci.⁶⁷ Jeho prací je totiž předvádění sebe sama, vytváření správného dojmu na druhé. Správný je přitom takový dojem, který člověka předvede v tom nejlepší světlo, jako kdyby právě on ve své osobě ztělesňoval všechny uznávané hodnoty společnosti. Goffmanovy analýzy nejsou ničím jiným než poněkud abstraktní obdobou praktických doporučení, jež Carnegie dává všem, kdo touží po společenském vzestupu, penězích a úspěchu. Goffmanovi aktéři využívají cokoli, co může příznivě ovlivnit publikum, a naopak potlačují vše, co by mohlo jejich pečlivě tvořený image u přihlížečích jakkoliv zpochybnit. Kontrolují věrohodnost vlastního výrazu, potlačují všechny známky nejistoty, pečlivě vybírají slova, volí tón řeči i vhodnou mimiku. Zvláště pečlivě volí kostýmy a obklopují se atraktivními statusovými symboly. Při všech svých mystifikacích úzkostlivě dbají na to, aby z hlediska publika byli co nejméně nejvěrohodnější, a snaží se předvádět své pečlivě nacvičené výstupy co nejuvolněji a nejpřirozeněji. V marketingové vědě se této nabídkované uvolnosti a hranému zájmu o druhé říká *osobní přístup*.

Vše, co by mohlo dojem kazit, patří do zákulisí. Tam lze v klidu nacvičovat nové triky či pilovat osvědčené figle. Zde se lze mezi jednotlivými vystoupeními uvolnit, na okamžik odložit masku a třeba i docela vypadnout z role. Doporučuje se to zvláště tehdy, pokud to může prospět přesvědčivosti příštího výkonu.

Zatímco horní vrstvy tráví téměř veškerý svůj život na otevřené scéně, dělníci prožijí většinu času v zákulisí.⁶⁸ Víceméně pravidelné střídání obou prostředí, které tvoří základ Goffmanem popisované dynamiky společenského života, platí v podobě zdaleka nejčistší právě pro střední vrstvy. Hlavním cílem jejich představení, ať již jsou činní ve vědecké, obchodní, reklamní anebo jiné komunitě,

67 Erving Goffman: *The Presentation of Self in Everyday Life*. Doubleday, New York 1959. Cituji z německého vydání 1969.

68 E. Goffman 1969: 112.

je sugerovat publiku dojem své stoprocentní kompetentnosti. Od tohoto dojmu, nikoliv nutně od věcného výkonu, se odvíjí veškeré jejich společenské postavení. Právě tyto vrstvy důvěrně vědí, že „existuje jen málo věcí, které se nedají zneužít k předstírání něčeho, co ve skutečnosti takové vůbec není“.⁶⁹

Celá Goffmanova antropologie je poměrně jednoduchá. Lidé mají podle něj v podstatě jen dvojí potřebu. Jednak chtějí mít publikum, před kterým by se mohli předvádět a jehož aplaus by jim osvědčoval, že role, které se od nich žádají, hrají dobře a přesvědčivě. Kromě toho potřebují aspoň pár kolegů, s nimiž sdílejí tajemství, že všechno, co tak svědomitě podnikají, je koneckonců jen obyčejná hra. Tato přirozená zákulisní otevřenost je pro ně stejně důležitá jako pečlivě aranžovaná vystoupení. Činí pro ně snazším v příštím okamžiku zase vstoupit na jeviště, zvolit ta správná slova, vhodný tón řeči a pečlivě ukáznit mimiku.

69 E. Goffman 1969: 54.

Kapitola 4.

V soukolí organizací

Vzestup velkých organizací ve výrobních i nevýrobních sektorech začíná od přelomu 19. a 20. století pronikavě měnit charakter moderní společnosti. Nezávislé drobné podnikání už netvoří systém schopný seberegulace na základě anonymního vyvažování nabídky a poptávky. Drobné podniky přežívají stále více jen ve škvírách mezi byrokraticky uspořádanými kolosy výroby a distribuce služeb a zboží. Ceny přestávají být čistě tržním signálem, stále více se stávají signálem o tom, jak vysoká je momentálně moc jednotlivých velkých zájmových bloků. Cena se stává politickým indikátorem informujícím o rozložení moci mezi státem, jednotlivými skupinami výrobců a distributorů a organizovanou prací.⁷⁰

Pro průměrného člověka to znamená, že má stále méně na vybranou, zda bude hospodařit samostatně, anebo se nechá najmout některou z organizací. Jeho svoboda se stále více omezuje na výběr toho, pro kterou z velkých firem bude pracovat a jak dlouho mu to bude dovoleno. Oproti starým středním vrstvám ztrácí bílé límečky i poslední zdání nezávislosti. Stávají se jen různými součástkami, někdo větší jiný menší, uvnitř velkého stroje, který nepatří nikomu z nich, jehož tempo nikdo z nich neurčuje a ve srovnání s nímž je každý z nich stejně nepatrný. Na této diagnóze se shodují všichni autoři portrétů nové střední vrstvy, i když ne všichni to vyjadřují s ironií Ch. W. Millse: „Zde máme naše malé machiavellisty, napírající všechny své síly pro svoji malou mzdu a velký profit druhých, přesně podle pravidel, která pro ně stanovili ti nahoře.“⁷¹ Vzniká

70 Ch. W. Mills 1951: 58.

71 Ch. W. Mills 1951: XVII.

manažerská věda, mezi jejíž úkoly patří přesvědčovat dospělé a vzdělané lidi ve společnosti, že je celá prosycena oslavou soukromého vlastnictví, že není žádnou hanbou odevzdávat všechny své schopnosti a síly organizaci, ve které jim nepatří vůbec nic.⁷²

V průběhu celého 20. století souvisí zajištěné sociální postavení stále méně se samostatností a stále více je závislé na příslušnosti k dostatečně mocné a perspektivní organizaci.⁷³ Příjem, který organizace zaměstnanci poskytuje, je v jistém smyslu odstupným za to, že se vzdal vlastní samostatnosti a chová se, jako kdyby v moudrost manažerů skutečně věřil. Skromnost těchto příjmů v kategorii nižších středních vrstev vyjadřuje, nakolik si organizovaná moderní společnost lidské samostatnosti a nezávislosti ve skutečnosti cení.

V případech řadových zaměstnanců je zcela zřejmé, že vstupem do organizace ztrácejí velkou část své autonomie, kterou vyměnili za alespoň dočasné zajištění své existence a existence své rodiny. Situace řídících pracovníků, včetně těch nejvyšších, je však jen zdánlivě odlišná. Ve skutečnosti jsou pohlceni prioritami organizace, která jim nepatří a kterou reprezentují pouze dočasně, v ještě mnohem vyšší míře než zbytek personálu. Musejí nejen bezpodmínečně přijmout nadvládu organizace, musejí ji dokonce přijmout tak, jako kdyby se jim to z celé duše líbilo.⁷⁴

Neosobní tlak zájmů velkých byrokraticky uspořádaných organizací tak formuje osobnosti všech pater jejich hierarchie. Jestliže

72 O vazbách mezi rozvojem organizované modernity, sociologií organizace a manažerskou literaturou viz J. Keller 1996.

73 W. H. Whyte v 50. letech zjišťuje, že vysokoškolští studenti chtějí po absolvování školy vstoupit do některé z velkých společností. Naproti tomu sen o samostatnosti a podnikání přetrvává téměř výlučně už jen u továrenských dělníků. Tento trend lze považovat za součást širšího procesu postupné degradace ideálu nezávislosti v podmínkách organizované modernity (W. H. Whyte 1968: 76).

74 W. H. Whyte 1968: 152.

malý podnik drobného podnikatele byl již na prvý pohled výrazem jeho nezaměnitelné osobnosti a charakteru, pak osobnosti a charakteru nových středních vrstev se stávají odrazem priorit organizací, v nichž jsou tito lidé zaměstnání. Nikoli svéráz a nezaměnitelnost, nýbrž nahraditelnost a postradatelnost každého člena tvoří podstatný rys organizací. Nikoli kdesi na volném trhu, nýbrž v prostředí byrokraticky uspořádaných organizací se od nynějška utvářejí vzory toho, jakou podobu může mít kompetice, jak má vypadat správný výkon, co je to úspěch a co vlastně představuje skutečné zaměstnanecké ctnosti. Galerie portrétů, kterou sociologie črtá v době vzestupu organizované modernity, obsahuje množství materiálu k analýze hluboké vnitřní rozpornosti příslušníků nových středních vrstev.

Práce, kterou už nic neposvěcuje

Organizační člověk se stále ještě pokouší realizovat se v oblasti práce, tak jako to činili po několik generací jeho předchůdci ze starých středních vrstev. Jeho práce však má zpravidla takový charakter, že mu to jeho osobní sebevyjádření ani v nejmenším neulehčuje. Je vskutku nesnadné realizovat svou jedinečnost a autenticitu právě v prostředí, jež je zcela záměrně uspořádáno tak, aby se v něm co nejvíce mohly uplatnit výhody sériovosti a zaměnitelnosti. Vlastní seberealizace zaměstnanců by byla malým zázrakem v situaci, kdy pracovní aktivita je vykonávána pro cizí zájem a pod cizím dohledem. Veškeré manažerské umění se snaží tento rozpor překrýt a sloučit dvě zcela protikladné tendence. Je třeba neustále povzbuzovat pracovníky k co největší vynalézavosti, imaginaci a iniciativě, ale současně jim ustavičně a důrazně připomínat, jakou disciplínou vzhledem k organizaci a jakým respektem vzhledem k hierarchii nadřízených jsou povinováni. Nadřízené pracovníky je třeba vybízet,

aby se své řídící činnosti celou svou osobností oddali, zároveň musejí být neustále upozorňováni, že moc, kterou vykonávají, nijak nesouvisí s jejich osobou, byla na ně jen dočasně delegována.⁷⁵

Staré střední vrstvy tyto problémy neměly, neboť pracovaly na svém. Na rozdíl od nich nové střední vrstvy pracují výhradně na panském. Tím se zásadně mění význam, který pro ně práce představuje, i když pán, kterému slouží, má velice netradiční podobu. Není to žádná konkrétní osoba. Nejen manažeři různých stupňů, ale dokonce i samotní vlastníci jako kdyby celou svou činností pouze zastupovali jakýsi vyšší princip, jenž se skrze firmu navenek projevuje, aby se zaměstnancům zviditelnil v dostatečně názorné, přístupné a pochopitelné podobě. Čím více a čím usilovněji pro něj zaměstnanci pracují, čím více jejich sil se do něj přelévá, tím je jejich pán mocnější a tím snadněji jim může diktovat svůj jediný, ale zcela nekompromisní požadavek. Je jím neustálé zvyšování efektivity práce.

Trvalý, neustále opakovaný, všudypřítomný příkaz vyšší efektivity, který ovládá výrobní i distribuční firmy, dokázal postupem času lidskou práci dokonale znehodnotit. Nic už na ní nepřipomíná její dřívější poslání. V době vyznávání protestantské etiky byla každá práce dobrá, protože každá potvrzovala životní určení, ba přímo předurčení člověka, který se jí věnoval a který ji zvládal. Když byla podřízena imperativu vyšší efektivity, stala se v principu každá práce v zásadě nedokonalá a špatná. Každá je zatížena hříchem stále ještě příliš nízké účinnosti. Je to dáno nízkou kvalitou člověka, a přibližovat se k ideálu stále vyšší efektivity znamená proto vyřazovat z pracovního procesu stále další a další lidi a nahrazovat je stroji, ale také chemickými a po nástupu genetické revoluce i stále výkonnějšími biologickými procesy. Z pouhé lidské práce vyvanulo zdání jakéhokoliv vyššího poslání. Každá druhá chemikálie dokáže

75 L. Boltanski 1982: 201.

pracovat mnohem účinněji než ten nejzkušenější mistr a každý počítač mnohem rychleji než ten nejsnaživější úředník. Jak by bylo možno nadále předpokládat, že právě v práci dokážeme osvědčit sobě i druhým, zda skutečně patříme mezi vyvolené? Pokud by měla být zrovna práce tímto osudovým testem, pak by nás na cestě ke spasení s velkým náskokem předhonila dlouhá řada mnohem vyspělejších technologií.

Může se zdát paradoxní, že práce měla rysy posvátného právě v době, kdy její efektivita byla relativně nízká. Není to však nijak překvapivé. V těchto napůl domácnostních poměrech měla ještě práce zcela lidské rozměry, a proto bylo možno věřit, že mezi ní a lidským osudem existují ty nejužší vazby. Protože práce a zbytek života nevytvářely ještě dva různé světy, bylo možno doufat, že jakási spojitost vládne i mezi prací člověka na tomto světě a dalšími jeho osudy na onom světě. O tom, že vše je koneckonců propojeno se vším, přesvědčoval se řemeslník, farmář i drobný podnikatel ve své každodenní činnosti doslova na každém kroku.

V prostředí vysoce specializovaných organizací, přísné dělby práce, kontroly a kompetencí, ostrého oddělení pracovní doby od volného času už taková víra možná není. Příslušník nových středních vrstev je na každém kroku utvrzován v dojmu, že nikoli spojitost, nýbrž jednoznačná ohraničenost, přesně vymezené hranice jsou nejcharakterističtějším rysem světa, ve kterém žije a který je právě tak ostrým způsobem oddělen od posmrtného nebytí. Na onom světě dokonce ani nadprůměrně kariérově úspěšný bílý límeček žádné zvláštní kompetence s vysokou pravděpodobností mít nebude.

Když z modernizované a racionalizované práce vyvanul i poslední nádech posvátného, pracovníci ztratili vše ze své dřívější motivace. A opět musel zasáhnout zkušený manažer, aby nejvyššího v jeho funkci zastoupil. Protestantská etika se svým obrovským motivačním potenciálem, konstatuje Ch. W. Mills, musela být ve své roli

tvůrce pracovní morálky nahrazena mnohem méně povznášející činností specialistů z osobních oddělení.⁷⁶

Aby bylo vůbec možno efektivitu práce měřit, musela být jakákoliv činnost rozložena do zřetelně vymezených úkonů, jejichž obsah bylo současně zapotřebí co nejvíce formalizovat. Imperativ růstu efektivity ovšem přivádí organizačního člověka do obtížné situace. Chce-li najít uplatnění na trhu práce, musí nabízet především své vzdělání. Být maximálně vzdělán, vysoce kultivován je zcela nezbytnou podmínkou pro to, aby mohl být po zbytek života podrobován zcela věcné kalkulaci manažerů, těchto pozemských zástupců principu nejvyšší produktivity. Vzniká tak zcela praktický problém: Nakolik kvalitní musí vlastně vzdělání být, aby co nejlépe vyhovovalo kariéře, pro kterou je často skutečná kultivace spíše překážkou? Vždyť v rámci velkých formálních organizací zaměstnanec během celé své kariéry jen málokdy dostane skutečnou příležitost kontrolovat podmínky své vlastní činnosti, jen obtížně hledá souvislost mezi vlastní prací a zbytkem svého života a často nemá ani ponětí o tom, jak vůbec vypadá celý ten komplexní řetězec aktivit, jehož nepatrný zlomek sám představuje.

Mělo by se už konečně uznat, soudí řada sociologů, že v podmínkách organizované modernity je ideální takové vzdělání, které dovede člověka jednoduše k pochopení, že práce je jen nutnou ztrátou času. Přiměřený díl času a energie je prostě třeba některé z organizací po určitou dobu týdne, měsíčně, ročně a celoživotně obětovat. Nebývá to sice nijak zvlášť příjemné, je to však ten nejbezpečnější způsob, jak snížit riziko, že zbytek času, který je mu v životě vyměřen, bude člověk trávit vyloženě neatraktivně.⁷⁷

76 Ch. W. Mills 1951: 233.

77 Jak upozorňuje Ch. W. Mills, také odbory převzaly plně chápání práce jako ztraceného času. Vnímání práce jako nutného zla potvrzují svými požadavky stále většího množství peněz za stále kratší pracovní dobu (Ch. W. Mills 1951: 230).

Přiměřený výkon

Rétorika maximální efektivity vede spíše k zeštíhlování organizací než k tomu, že by zbylí zaměstnanci, kterým je dovoleno v nich zatím ještě zůstat, pracovali stále intenzivněji. Tím spíše, že právě charakter práce nových středních vrstev dost dobře neumožňuje podaný výkon přesněji měřit.

V dobách protestantské etiky ještě platilo, že výkon vyvolává odměnu stejně spolehlivě, jako má absence výkonu za nutný následek trest. Toto pravidlo navíc bylo v platnosti zcela bez rozdílu na tomto i na onom světě. Na tomto světě se o jeho dodržování postaral trh, na onom světě boží prozřetelnost. „Ale velká organizace postavila na hlavu tuto představu o individuálním úspěchu. Každý, kdo pracoval ve velké organizaci, jasně viděl, že ti, kteří přežili nejlépe, nebyli vždy ti nejschopnější, ale že naopak to byli většinou ti, kteří pro svůj původ nebo osobní známosti měli mimořádné příležitosti.“⁷⁸

Organizační člověk musí umět se svým výkonem šetřit. Snaha podávat výkon uměřený okolnostem přitom není v podmínkách organizované modernity věcí nezdravé lenosti, nýbrž věcí zdravého rozumu. Staré střední vrstvy ve dne v noci usilovně pracovaly kvůli tomu, aby rostly jejich úspory a vzkvétala jejich firma. Zaměstnanci organizací nemají firmu, do níž by investovali, a z úspor jim měsíc po měsíci ukrájí inflace. Zbývá jim tedy spotřeba a zde je reklama ve dne v noci přesvědčuje, aby napřed kupovali a potom teprve, třeba i na splátky, platili. Ten, kdo by chtěl po vzoru starých středních vrstev spořit pro budoucnost, jen zbytečně riskuje, protože budoucnost je posledních sto let velice nejistá. Proto se doporučuje spořit jen minimálně a půjčky mít raději vždy o něco vyšší než vklady. Ukládáním vyšších částek se běžní lidé nemusejí zatěžovat. Už si je za ně formou nejružnějších srážek vzal sám stát a zbytek zařídila organizace, ve

78 W. H. Whyte 1968: 27.

které jsou zaměstnání. Je to tak lepší, soudí William Whyte, neboť „na budoucího kapitalistu projevuje organizační člověk pozoruhodnou neschopnost zacházet s kapitálem. Většina obyvatel sídlíště si nikdy nenahromadí kapitál, který by jí zase vyrobil kapitál, a nejsou s to manipulovat ani s tím, který mají.“⁷⁹

Tentýž americký sociolog pozoruje v 50. letech, tedy na samém vrcholu organizované modernity, že čerství absolventi vysokých škol nechťejí v žádném případě příliš riskovat při volbě zaměstnání. Namísto nadstandardně vysokého platu volí raději méně riskantní kombinaci průměrného příjmu, klidu v práci a perspektivy životního zajištění. „Dobrý klidný život je jim nade vše a nevidí žádný konflikt mezi užíváním takového života a postupem v kariéře.“⁸⁰

A pokud se někteří z nějakého důvodu přece jen rozhodnou vydělávat více, zkušenosti s fungováním jejich organizace jim napovídají, že namáhavá cesta zvyšování osobního výkonu, cesta usilovné dřiny a hrdinského lámání norem a rekordů by byla určitě ta ze všech nejméně efektivní. Existují jiné a zaručenější způsoby, jak v nepřehledném prostředí komplexních organizací vyniknout a odnést si z práce pro sebe domů maximum.

Strategie nových středních vrstev, které usilují o maximalizaci odměny přímočařeji než zbytečnou oklikou přes podaný výkon, není nijak nelogická, uvážíme-li, v jakém civilizačním kontextu se jejich život odehrává. Podle Davida Riesmana sledují tyto vrstvy naprosto logicky „kult co nejmenšího úsilí“. Ze všech stran jsou obklopeny velkým počtem zařízení, která jim mají výrazně usnadnit život, počínaje automatickým otevíráním dveří ve veřejných budovách a oken ve vlastním automobilu přes pohyblivé schody v obchodech až po dálkové ovládání televize v domácnosti. Proč si myslet, že lidé, kteří jsou v běžném životě, na veřejnosti, u sebe

79 W. H. Whyte 1968: 314.

80 W. H. Whyte 1968: 134.

doma a ve svém volném čase na každém kroku takto neuvěřitelně hýčkáni, budou zrovna v práci čtyřicet hodin týdně pro nějakou organizaci potit krev?

Soupeření kamarádů

Jestliže jsou nové střední vrstvy celou svou zkušeností vedeny k tomu, aby podávaly pouze přiměřeně tlumený výkon, dalo by se očekávat, že řevnivost a konkurence z jejich života jednou provždy vymizí. Není tomu tak a William Whyte, který se domníval, že mladí Američané rezignovali na soutěžení a chtějí jen přihlížet, jak vzorně se týmově spolupracuje v rámci pracovní skupiny i v rámci sousedství, zůstal se svými obavami osamocen.

Podle Charlese Millse se ve společnosti, která se změnila v jednu velkou prodejní halu, kompetice ani v nejmenším nemírní. Zcela naopak, s rostoucí koncentrací vlastnictví se výrazně koncentrovalo také soupeření. Proti sobě ovšem už nestojí jednotlivé firmy, nýbrž celá jejich mocná uskupení, která prosazují své zájmy proti síle organizujících se konzumentů a proti těm částečně vládní moci a těm politickým stranám, které nestačily ještě získat na svou stranu usilovným lobbingem. Tak jako v případě cen, ani v souvislosti s konkurencí nemá už příliš smyslu mluvit o jakýchkoli mechanismech trhu. Nikoli zákon nabídky a poptávky, nýbrž momentální rozložení politických sil a politického vlivu rozhoduje o tom, kdo vyjde z konkurenčního boje jako vítěz a kdo se ocitne na straně poražených. Nabídka i poptávka bude výsledkem boje tak či onak respektovat.

Uvnitř jednotlivých soupeřících organizací zůstává dostatek prostoru pro drobné soutěžení mezi zaměstnanci. Forma tohoto každodenního drobného soupeření je však v příkrém rozporu s jeho obsahem. Organizační člověk, který se snaží vyšachovat

svého kolegu, se chová vlídně, mile, vstřícně, přátelsky, kolegiálně a uhlazeně. Uvnitř přísných byrokratických mantinelů, které se snaží reglementovat⁸¹ veškeré jednání podle potřeb organizace, zbývá místo už jen pro drobné šarvátky, nějaké ty schválnosti a něco standardního vzájemného ostouzení mezi blízkými kolegy. Může to být někdy i hodně nechutné, není v tom však rozhodně už nic z heroičnosti a dramatičnosti klasické konkurence, která rozhodovala o bytí či nebytí drobných majetků starých středních vrstev. Byrokracie rozhodně není bojištěm pro hrdiny, poznamenává Charles W. Mills.

Také David Riesman soudí, že konkurence ve společnosti organizací zdaleka neustala, její bitevní pole se však přemístilo někam úplně jinam, než kde bylo lokalizováno v klasických tržních ekonomikách. Vnější řízený člověk nemá potřebu soupeřit s druhými v oblasti práce a na poli výkonu. Přesto zde určitý druh kompetice dennodenně probíhá. Soutěží se o to, kdo dokáže získat nakolik velký souhlas ze strany druhých členů skupiny. Soupeření je to velmi intenzivní a jeho přesné skóre je v každém okamžiku zachytitelné na obrázcích sociogramů, z nichž lze spočítat, kdo se skupině v dané chvíli dokázal zalíbit nejvíce. Zvláštní na této podivné konkurenci je, že členové skupiny se skrze vzájemný obdiv a uznání konzumují jaksi navzájem. Sociogramy pořizované v malých skupinách, podobně jako například žebříčky popularity platné pro skupiny velké, referují o tom, kdo koho nakolik *baští*.

Christopher Lasch posuzuje proměny, jimiž prošla konkurence ve společnosti organizací, snad nejkritičtěji. Domnívá se, že v moderní byrokratizované společnosti vládne ještě mnohem vyšší stupeň všeobecného nepřátelství, než jaké štválo proti sobě kvůli zisku jednotlivé lidi v dobách raného kapitalismu. Pod mělkým povrchem snahy vycházet dobře s druhými doutná neúprosný boj každého

81 Úprava záležitostí podle reglementu (reglement: předpisy, nařízení, pravidla, jejich soubor). *Pozn. red.*

proti všem, jako kdyby společenská smlouva snad ani nebyla uzavřena. Hraná vlídnost a vstřícnost jsou jen součástí arzenálu, který se ve zničujícím soupeření naučily všechny strany velice šikovně proti sobě využívat. V tomto duchu pracují manažeři s módními rekvizitami skupinové soudržnosti a týmové spolupráce. Ti, kdo moralizátorsky zdůrazňují, že v moderní době závisí úspěch každého na těch druhých a na týmu jako celku, mají nepochybně pravdu. Zapomínají však dodat, že jednotlivec na svých bližních závisí asi tak jako jestřáb na své kořisti, upozorňuje Christopher Lasch.⁸²

Konkurence, třebaž se stala z důvodů taktických o mnoho skrytější, než byla v minulosti, zůstává všudypřítomná uvnitř společnosti, v níž experti píší příručky o strategii společenského přežití a radí účastníkům přátelských dýchánek, jak zaručeně získat v místnosti dominantní pozici. Američané se nestali s přechodem ke společnosti blahobytu o nic kooperativnější, než byli dříve v podmínkách otevřené a nefalšované konkurence. Dnešní nové střední vrstvy jsou oproti vrstvám starým jen mnohem šikovnější v umění co nejvydatněji z mezilidských vztahů kořistit. „Neznamená to, že vlídnost potlačila agresivitu. Americké cvičení v přátelskosti zakrývá jen vražedné soupeření o statky a pozice.“⁸³

Úspěch jako virtuální dovednost

Staré střední vrstvy to měly s posuzováním míry své vlastní úspěšnosti poměrně jednoduché. Buď jejich podnik vzkvétal a expandoval, anebo dlouze stagnoval, či naráz zbankrotoval. Při odhadu své situace se mohly jen těžko zmýlit. Měly ji s celou svou rodinou a dokonce i se sousedy neustále před očima. Pro příslušníky nových

82 Ch. Lasch 1980: 104.

83 Ch. Lasch 1980: 103.

středních vrstev není realita ani zdaleka tak průhledná. Komplexní prostředí velkých organizací a samotný charakter jejich práce jim neumožňuje vidět na konci pracovního dne, týdne či měsíce, jak velký kus práce v porovnání s druhými odvedli.

Přitom příslušníci nových středních vrstev čekají na známky své úspěšnosti s naprosto stejnou dychtivostí, s jakou jejich předchůdci v drobném podnikání vyhlíželi známky své vyvolenosti. Psychologie středních tříd zůstává více, než je tomu u ostatních vrstev, psychologii usilování o prestiž. Je to logické. Vrstvy horní si nemusejí svou prestiž a vliv nijak zvlášť dokazovat. Vidí je ve společnosti každý. Vrstvy dolní nemohou naopak na viditelnou prestiž a vliv ani pomýšlet. Každému je jasné, že se jim obojího nijak zvlášť nedostává. Vrstvy střední však žijí v neustálých pochybách. Jsou v situaci, kdy by mohly mít úspěchu ještě mnohem více než dosud, ale také by mohly poměrně snadno přijít o všechno, co již mají. Proto střeží své postavení žárlivěji než kdokoli jiný.

Poté, co se pro naprostou většinu středních vrstev definitivně uzavřel přístup k samostatnému podnikání, zbývá pro sociální vzestup, uznání a úspěch již jen jediná cesta – vede vzhůru po žebříku organizační hierarchie. Se starou podnikatelskou mentalitou nezávislosti a autonomie by se však po něm nešplhalo příliš dobře.

V prostředí, ve kterém je podaný výkon jen obtížně měřitelný a ve kterém se lidé zabývají více komunikací s druhými lidmi než fyzickou prací a působením na neživý materiál, se stává základem úspěchu dojem, jímž dokáže člověk zapůsobit na druhé, na své kolegy a pochopitelně především na své nadřízené. Právě zde mohou naplno vyniknout přednosti vnějšně řízených charakterů s jejich schopností vypadat v každém okamžiku přesně tak, jak se v tomto okamžiku podle mínění skupiny vypadat má. Podle Riesmana není pro úspěch v organizační společnosti příliš důležité, jak člověk pracuje, či dokonce jaký je ve skutečnosti kdesi hluboko uvnitř své osobnosti. Pro dobré mínění druhých o něm je zcela postačující,

vypadá-li přesně tak, jak si ho druzí přejí vidět. Každý usiluje o to, aby si ostatní mysleli, že má zrovna takový charakter, jaký by měl podle jejich názoru mít. Každý ustavičně sleduje obličej druhé. Ne však kvůli tomu, aby poznal, jaký charakter mají oni sami. Pozorně luští v jejich obličejích známky toho, co si asi o něm právě myslí.⁸⁴

Laschův ustaraný narcista vykazuje podobně vysokou míru adaptace na byrokratizované prostředí velkých organizací jako Riesmanův vnějšně řízený člověk. Uznání, které musí narcistní typ neustále vyhledávat, má-li si opět a opět vyvracet stále znovu se vynořující pochybnosti ohledně vlastní sebeúcty, nalézá nejnějněji právě tam, kde podaný výkon znamená méně než umění dělat dojem. Na jeho ustavičný strach ze závislosti na druhých působí byrokratická organizace jako sanatorium. Mezosobní vztahy zde bývají dostatečně mělké a povrchní a rychle mizí s přeražením do vedlejší kanceláře. Vazba na silnou a úspěšnou firmu jako celek mu naopak vdechuje právě tu sílu, kterou pro své vlastní potvrzení tolik potřebuje.⁸⁵

Rozdíl mezi podaným výkonem a pouhým předstíraným zdáním vede k enormnímu zvýraznění úlohy publika. Příslušník starých středních vrstev ke svému uspokojení publikum vlastně ani nepotřeboval. Nové střední vrstvy se bez něj už prostě neobejdou. Publikum se stává klíčové tam, kde nejde o vyřešení problémů,

84 Tato mentalita se utváří již od dětství. Ctižádostiví rodiče vyžadují od svých potomků, aby vynikali v nejrůznějších oblastech uměleckých, sportovních a intelektuálních výkonů. Když se dítěti výkon nedaří, jsou na pomoc voláni specialisté, aby výkon vybudili uměle. V potomcích středních vrstev se tak vytváří vědomí nepřirozenosti světa, ve kterém vyrůstají, a neautentičnosti prostředí, ve kterém budou prožívat svůj život (J. Bensman, A. J. Vidich 1971; 137).

85 Jak vidno, dokázal David Riesman ve své analýze vnějšně orientovaného typu i Christopher Lasch ve svém popisu narcistního typu do hloubky vysvětlit přitažlivost byrokratického prostředí pro jisté osobnostní typy, kterou bez bližšího vysvětlení postuluje ve svých úvahách o deprivantech u nás například František Koukolík.

ale právě o dojem, jenž je při jejich řešení činěn na druhé. Tento poznatek, jenž mimochodem patří k základům politické abecedy a je hlavním výrobním nástrojem všech firem působících v oblasti public relations, dovedl organizovanou společnost k přehodnocení toho, co je to vlastně výkon. Skutečným výkonem, jak upozorňuje již Riesman, není nic jiného než schopnost tvořit image. Naopak nepřesvědčivý image je ve společnosti nových středních vrstev mnohem větším hříchem než naprostá absence výkonu. Goffmanovy analýzy vytváření dojmu by tak vlastně měly tvořit závěrečnou kapitulu všech moderních učebnic sociologie práce.

Nové ctnosti

Přednosti nových středních vrstev ani vzdáleně nepřipomínají nic ze ctností vrstev starých. Vnější orientovaný typ zná vlastně pouze jedinou ctnost – vypadat přesně tak, jak vypadají druzí, a mít pokud možno stejný vkus, jaký mají oni. Jakmile toho dosáhne, vše ostatní se pak už přidá.

Ve společnosti služeb, ze které se nové střední vrstvy zrodily, hraje ze všech ctností snad nejvýznamnější roli schopnost dokonalé přetvářky. Tam, kde vše je založeno na správně nastaveném image, se přetvářka stává důležitým výrobním nástrojem. To, že příslušník nových středních vrstev musí za tímto účelem na sobě bez ustání pečlivě pracovat, ho ani trochu neunavuje. Naopak, díky své mentální orientaci je při této práci přímo ve svém živlu. *Vždy máš něco na prodej*, ujišťuje své narcistní čtenáře chytře Carnegie: *Tvůj nejlepší produkt jsi ty sám*.

Schopnost manipulovat druhými pomocí dokonalé přetvářky se stává ve společnosti služeb výraznou komparativní výhodou. Je to společnost usměvavá, příjemná a vstřícná. Právě střední vrstvy ji přesně takovou potřebují mít ke své obživě. Ty, kdo stojí pod nimi,

nikdo při práci nenutí k úsměvu. Ti nad nimi jsou na tom tak dobře, že už nepotřebují být příjemní. Střední vrstvy, jak konstatuje Fromm, se však musí umět na požádání rozzářit, jako když otočíš vypínačem.⁸⁶

Příkladem manipulace založené na dobře zvládnuté přetvářce je chování, které manažerské příručky všem zaměstnancům doporučují pod heslem *dynamičnost*. Tam, kde skutečně odvedený výkon je jen obtížně měřitelný, doporučuje se působit velmi dynamicky. Dynamičnost je výrazem pohybu a pohyb (zcela bez ohledu na cíl, pouze s důrazem na rychlost) patří mezi ústřední symboly modernity. Toho, kdo se pohybuje v práci či v politice dostatečně pružně a dynamicky, se jen málokdo zeptá na další podrobnosti ohledně odvedeného výkonu.

Veškerá přetvářka a manipulace by pochopitelně nebyly k ničemu, pokud by jim chyběla přesvědčivost. Bez skutečně usilovného tréninku v ryzí přesvědčivosti by vnějšně orientovaná osobnost nedošla ve skupině svých kolegů, sousedů či přátel skutečného ocenění. Erwing Goffman podrobně analyzoval, jak je toto zdokonalování se ve vlastní přesvědčivosti právě v prostředí středních vrstev poctivě nacvičováno. Kanceláře byrokratických organizací představují pro nacvičování naprosté přesvědčivosti ten nejlepší trenažér, protože jsou vcelku dokonale izolovány od reality, která jediná by mohla sloužit jako test pravdivosti toho, čemu se uvnitř díky každodennímu nácviku upřímně věří.

Goffman ovšem popisuje význam přesvědčivosti hraného image ještě i v jiném prostředí, a sice v léčebně pro mentálně choré. O pacientech se zde soudí, že jsou vyléčeni, dokáží-li dokonale zvládat svůj výraz a mají-li pod kontrolou dojem, jaký činí na druhé. Teprve poté mohou léčebný ústav opustit a vrátit se do normálního světa, který tuto dovednost tak vysoce oceňuje.⁸⁷

86 E. Fromm 1955: 209.

87 E. Goffman 1961.

Má-li být kultura přetvářky zcela bezchybná a dokonalá, je navíc ještě zapotřebí, aby sama sobě dokázala naprosto přesvědčivě předstírat, že takovou kulturou určitě není. Také tato meta-přetvářka je v mentalitě středních vrstev přítomna. Nové střední vrstvy pohřbily protestantskou etiku, a přitom se po celou dobu pohřbu bez ustání modlí k jejím nejvyšším hodnotám. O usilovné práci, spořivosti a tvrdé konkurenci hovoří nejraději právě ti, kdo nové ctnosti rozvinuli k naprosté dokonalosti. A ze všech nejvyhledávanějšími talenty v nabízení zboží na úvěr jsou, jak poznamenává William Whyte, zrovna takoví lidé, kteří dovedou vydávat ústup od protestantské etiky za její utvrzování. „Nějaký kolektivismus? Z toho má muž korporace hrůzu, a kdykoli podniká nějaký rituální útok na stát blahobytu, činí tak z pozic změnami nedotčené protestantské etiky, jako je posvátnost majetku, nezbytnost zajištění existence, a ctností, jako je šetrnost, píle a nezávislost.“⁸⁸

Ve společnosti velkých formálních organizací dávno neplatí karteziánské *Myslím, tedy jsem*. Za všechny své členy už dávno myslí, rozhoduje, jedná a zodpovídá organizace. Řadový člen si musí svou vlastní existenci osvědčovat jiným způsobem. Činí tak právě vytvářením image. Jeho krédo by tedy mohlo znít: *Vytvářím o sobě iluzi, vydávám se za někoho úplně jiného, než kým vlastně jsem. Tedy jsem*. Celá strategie je přímo ideálním předstupněm pro expanzi virtuálních poměrů, kdy jedinou skutečnou realitou se ve všech oblastech stává právě co nejvěrohodnější předvádění zdání reality.

Byrokracie a narcismus – image jednoty

Četné rozpory, které rozdírají nitro příslušníků nových středních vrstev ohledně jejich vlastního výkonu, ohledně vztahu ke druhým

88 W. H. Whyte 1968: 17.

i ohledně měřítek společenské úspěšnosti, nemohou být žádným způsobem smířeny. Mohly být pouze na čas a pouze zdánlivě překryty. K tomuto iluzornímu přebývání posloužila z jedné strany narcistní orientace organizačního člověka, ze strany druhé charakter moderní byrokracie.

Narcistní orientace v rovině individuální a proces byrokratizace v rovině celospolečenské si vycházejí vstříc v přesvědčení o neexistenci rozporů, naopak o bytostné jednotě, ba přímo totožnosti zájmů celku a jeho částí. Byrokratická mašinerie podřizuje veškeré úsilí jednotlivce bezpodmínečně zájmům a prioritám organizačního celku. Zvláštnosti každého jednotlivého člena jako kdyby se v byrokratické organizaci v důsledku jeho naprosté bezvýznamnosti a libovolné zaměnitelnosti ztrácely a rozplývaly.

Narcismus přistupuje ke zrušení různosti celku a částí z pólu přesně opačného. Celý svět se narcistnímu jedinci rozplývá v obrovsky zbytnělé představě o sobě samém. Ve všem spatřuje pouze materiál pro potvrzení svých vlastních kvalit. Protože dokáže mít na zřeteli jen sám sebe, nemůže se nikdy setkat s něčím doopravdy cizím. V jeho světě není dost místa pro něco, co by nebylo jeho součástí, jeho potvrzením a jeho oslavou.

Uvnitř velké byrokratické organizace se narcistní typ cítí jako v pohodlném inkubátoru a představa o jeho naprosté jednotě se světem zde může být v bezpečí donošena. Narcistní typ spojuje svůj osud s osudem byrokracie zcela dobrovolně. A činil by tak jistě úplně spontánně, pokud by byl skutečné spontaneity vůbec schopen. Ve své touze po naprosté jednotě a splynutí nerozlišuje, zda on pozře zbytek světa, anebo bude naopak byrokracií sám pohlcen. Výsledek je přece v obou případech stejný – je jím pocit dokonalé jednoty a naprosté všemocnosti.

Organizační ideologie tohoto pocitu bezezbytku využila. Zamlčela rozhodující mocenskou asymetrii mezi celkem a jeho částmi pokaždé, když hovořila o vzájemné závislosti mezi zájmy zaměstnanců

a zájmy firmy, o jednotě zájmů úředníků a byrokratické mašinerie, o jednotě zájmů strany a jejích členů, o jednotě zájmů státu a jeho občanů. Životní krédo vysokoškoláků zkoumaných Williamem Whytem zní: *Bud' loajální ke společnosti a společnost bude loajální k tobě. Bude to tak nejlepší pro všechny.*⁸⁹

Diskrétně, vlídně a hlavně bez ustání upevňovat ve všech zaměstnancích iluzi o naprosté jednotě zájmů každého jednotlivce s celkem organizace je hlavním úkolem manažerů. Tato laskavá manipulace je doslova k nezaplacení. Jedinec pak bez námitek splývá s organizací, které svěřil rozhodování o svém osudu, protože je to pro něj nesporně mnohem pohodlnější a zároveň nesrovnatelně účinnější, než kdyby měl o svém osudu rozhodovat sám. Organizace má novým středním vrstvám umožnit, aby jejich kariéra byla impozantnější než ta, o které kdy mohli snít příslušníci starých středních vrstev. Přitom od nich nevyžaduje příliš osobních obětí. Organizační výtah je má se vším pohodlím vynést mnohem výše, než kam mohl drobný vlastník pracně dojít po schodech své píle, šetrnosti a podnikavosti.

Z hlediska psychiky nejistých středních vrstev představuje organizace vítanou oporu. Jednotliví členové v ní mohou nalézt v koncentrované podobě právě tu váhu a sílu, která jim samotným zoufale chybí. Ti, kdo byli prudkými společenskými změnami vykořenění, mohou v jejím závětrí v klidu zapustit nové kořeny. Jak ukazuje Fromm, mocné organizace imponují autoritářským charakterům, jež jsou přesvědčeny, že veškerý život musí být určován silami zcela nezávislými na zájmech či chtění obyčejného člověka a že štěstí lze dosáhnout jedině v naprostém a bezpodmínečném podřízení se takovým silám. „Nikoli snažit se osud změnit, ale plně se mu podřídit, v tom spočívá hrdinství autoritářského charakteru.“⁹⁰

89 W. H. Whyte 1968: 132.

90 E. Fromm 1955: 148.

Představa o jednotě částí a celku, tak jak ji svým zaměstnancům sugerují velké formální organizace a jak se s ní ochotně ztotožňují zejména lidé se sklony k narcismu, znamená ovšem jen další krok v historickém procesu vyvlastňování. Nástup velkých korporací od konce 19. století nejprve připravil zcela legální cestou o vlastnictví masy drobných podnikatelů v zemědělství, řemesle a drobném obchodu. Když jejich potomci vstoupili coby zaměstnanci do velkých organizací, vyvlastňování pokračovalo. Nenápadně a téměř laskavě byli vyvlastněni od možnosti rozhodovat, a tedy od nutnosti nést zodpovědnost.

Jako kdyby historie kapitalismu opsala velký kruh. Nejprve byl člověk vyvázán z různých forem osobní závislosti. Soukromé vlastnictví a rozvoj trhu přitom sehrály významnou roli. Po zhruba sto letech ušlechtilých liberálních iluzí byl trh sevřen rodícími se korporacemi a naprostá většina drobných podnikatelů přišla zcela legálně o své živnosti. Jedinci opět vstupují do cizích služeb. Pochopitelně nikoli již do služeb velkých feudálních pánů, to by bylo s liberálními hodnotami naprosto neslučitelné. Vstupují do služeb mnohem mocnějších velkých byrokratických organizací. Za to je jim dovoleno doufat v brzkou kariéru. V prostředí formálních organizací totiž platí přesně tatáž zásada, která byla uznávána už za dob raného feudalismu: věrná služba poštěchtuje.

Na vrcholu organizované modernity se tak nové střední vrstvy cítily v bezpečí svých organizací, jako by pluly na jediné společné lodi, konstatuje William Whyte: „Ale kam pluje tato loď? Zdá se, že o tom nemá nikdo nejmenší potuchy. A ani to nevypadá, že by takovou otázku vůbec považovali za důležitou. Kdysi si lidé alespoň rádi namlouvali, že ovládají své osudy, ale velmi málo mladých organizačních lidí si něco takového myslí dnes.“⁹¹

91 W. H. Whyte 1968: 371.

Kapitola 5.

Na skřipci globalizace

Až budou jednou historici lokalizovat zlatý věk nových středních vrstev, jistě ho umístí do prvních dvaceti až třiceti let po druhé světové válce.⁹² Byla to doba prudkého vzestupu celé řady národních ekonomik, vzestupu, jehož hlavními tahouny byly velké formální organizace, průmyslové firmy působící ve svých kmenových zemích. Organizační lidé, zaměstnanci těchto firem, zažívali v této jedinečné době prudký vzestup životní úrovně a jejich řady se výrazně rozrostly. Výroba tehdy v rámci vyspělých, ale i mnoha méně vyspělých národních ekonomik rok od roku prudce rostla, počet pracovních míst se zvyšoval, přístup ke spotřebě se výrazně demokratizoval. Byla to doba všeobecného rozšíření automobilové a televizní kultury, doba vzrůstu volného času a dovolené v cizině. Všechny tyto středostavovské statusové symboly začaly být v různé míře dostupné i dalším vrstvám.

Poprvé od dob Alexise de Tocquevilla vytvářejí střední vrstvy ve společnosti většinu. Pokud by však chtěl někdo rozvíjet teorie o středních vrstvách jako nositeli sociální integrace, garanta celospolečenské prosperity či jako výrazu postupující emancipace zaměstnanců, musí si rychle pospíšet. Zlatá doba středních vrstev

92 Výrazem *globalizace* označujeme komplexní proces technických, ekonomických, politických, sociálních a kulturních změn, jež se projevují zejména v posledních dvou desetiletích 20. století. Za jejich jádro považujeme vytváření nové mocenské asymetrie, která je dána různými možnostmi mobility. Schopnost mobility zde vystupuje jako zdroj, jenž umožňuje přenášet negativní externalitu na vše, co zůstává prostorově vázáno. To má vážné důsledky především pro oblast sociální a ekologie. Blíže viz Z. Bauman 1998.

nevydržela nástup globalizace, k němuž se schyluje od počátku 70. let.⁹³

Proces globalizace stále zjevněji zeslabuje vazby mezi hospodářskou úspěšností firem působících v určité zemi a celkovou sociální situací této země. Na různé vrstvy společnosti má přitom proces globalizace výrazně odlišné dopady, přičemž střední vrstvy se ocitají v situaci nejméně jednoznačné. V důsledku rozvoje nadnárodních ekonomických sítí jako kdyby byly střední vrstvy natahovány na skřípec, jednotlivé jejich části se od sebe pod silnými tlaky globalizace rychle vzdalují a jejich osudy začínají být výrazně odlišné. Menší část středních vrstev z globalizace více či méně výrazně profituje a ti nejúspěšnější se přibližují vrstvám horním. Situace naprosté většiny ostatních příslušníků středních vrstev se komplikuje, problematizuje a přímo zhoršuje. Toto roztržení až dosud relativně spojených středních vrstev souvisí s duální povahou nadnárodních korporací.

Duální struktura korporací

V globalizovaném světě přejímají stále větší díl hospodářské iniciativy velké nadnárodní korporace. Působí přes hranice jednotlivých států a celých kontinentů, jejich výrobky jsou kompletovány ze součástí pocházejících z různých zemí, jejich personál je multinationální a jejich služby mohou být nabízeny prakticky kdekoli na zeměkouli. Existuje shoda v tom, že oproti velkým firmám z éry formálních organizací jsou dnešní nadnárodní korporace zpravidla

93 Samotný Alexis de Tocqueville se neobával v první řadě nástupu velkých korporací, i když o nich příležitostně soudil: „Je třeba přiznat, že tyto zvláštní kolektivní bytosti, které se nazývají společnostmi, jsou silnější a budí větší obavy než obyčejní jednotlivci a že pociťují menší odpovědnost za své vlastní činy“ (A. de Tocqueville 1992: II/214).

mnohem štíhlejší, mají relativně malý počet trvalých zaměstnanců a chovají se velmi dynamicky.

Při popisu jejich chování a při hledání zdrojů jejich mimořádné úspěšnosti stojí však proti sobě dva výrazně odlišné názory. Americký ekonom Robert Reich, autor knihy *Dílo národů* (1995), klade důraz na dynamičnost velkých korporací. Za své komerční úspěchy vděčí tomu, že opustily strnulé formy průmyslové velkovýroby a zaměřily se na nová a neobvyklá řešení a na poskytování speciálních produktů a služeb připravených přímo na míru zákazníka. Na místo nehybné pyramidy formálních organizací nastupují pružné sítě schopné navazovat neustále nová a nová spojení ve stejném tempu, v jakém se mění poptávka po jejich službách. Aby byly co nejodlehčenější, nezatěžují se starostmi o stabilní zařízení, továrny, sklady a pevné mzdy. Provozní prostory i s vybavením a dalšími službami si pronajímají, většinu pracovníků zaměstnávají na nestandardní, dílčí a dočasné pracovní úvazky. Tato pružnost a dynamičnost umožňuje relativně malému počtu kmenových řídicích pracovníků dosahovat obrovských zisků.

Jiný americký ekonom David Korten, autor knihy nazvané *Když korporace řídí svět* (1995), vysvětluje fungování a úspěchy nadnárodních korporací zcela odlišně. Také on konstatuje, že korporace stáhly do svých center či jader spolu s finančními zdroji špičkovou technologii, odborníky na marketing a veškeré své know-how, zatímco konkrétní výrobní úkoly rozptýlily mezi množstvím dodavatelů a subdodavatelů, s nimiž uzavírají dílčí a časově omezené smlouvy. Úspěch velkých firem však podle Kortena neplyne zdaleka jen z nápaditosti a kombinační pružnosti jejich špičkových odborníků. Je založen především na striktní mocenské asymetrii mezi řídicím centrem a periferními dodavateli. Malé firmy, které slouží jako dodavatelé, nemají nezávislý přístup k trhu. Navzájem soupeří o přežití, soutěží o to, které z nich se podaří alespoň dočasně se prosadit jako přívěsek mocného centra. Dodavatelé jsou

tak udržování v intenzivní kompetici, která je nutí neustále srážet své náklady a především své mzdové požadavky. Zatímco periferní jednotky – a to dokonce i uvnitř téže firmy – jsou v permanentní kompetici, jádra korporací často kooperují či dokonce přímo fúzují ve snaze udržet si svůj společný monopol nad trhy a kontrolu nad technologií.

Právě touto duální strukturou, a nikoli větší dynamikou a nápaditostí špičkových odborníků, vysvětluje Korten rostoucí propast mezi příjmy manažerů v centru a řadových zaměstnanců, periferních dodavatelů a subdodavatelů organizací. Zatímco v jádru korporací funguje primární trh práce se všemi svými výhodami, na periferii je udržován trh sekundární se všemi svými nevýhodami a riziky. Korten konstatuje, že mocenské vztahy mezi jádrem firmy a její periferií jsou velmi podobné vztahům, které se ustavily mezi centrálními a periferními zeměmi v dobách koloniálních impérií. V obou systémech dominantní hráči dokáží pro sebe získat nadhodnotu vytvořenou na periferii. Čím více nákladů periferie absorbuje, tím vyšší je profit jádra korporace. Ať již se přikloníme k Reichovu či ke Kortenovu vysvětlení příčin úspěchů nadnárodních korporací, či přesněji jejich center, jedno je jisté: během poslední třetiny 20. století došlo k výrazné změně organizačního uspořádání nejmocnějších výrobních a distribučních společností. Namísto pevné, trvalé, stabilní a masivní organizační pyramidy nastupuje krajně proměnlivý a zvnějšku jen málo přehledný propletenec sítí dočasných kontraktů a jednorázových smluv. Dřívější třístupňová hierarchie organizací tvořená horními manažery, kádry střední úrovně a řadovými zaměstnanci ztrácí v nové situaci své opodstatnění.

Právě tato spojitá organizační pyramida však v nedávné minulosti tvořila privilegované místo, v němž docházelo k rozrůstání středních vrstev. V průběhu třiceti tučných poválečných let se v tomto prostředí nové střední vrstvy rozrůstaly o početné davy manažerů střední úrovně a kvalifikovaných dělníků. Právě spojitost organizačních

pyramid dodávala středním vrstvám jejich funkčnost. Střední vrstvy byly vždy symbolem sociální spojitosti, kontinuity a trvalosti, ať již se jednalo o kontinuitu drobných rodinných majetků, či o spojitost velkých organizačních pyramid. Co se stane, nahradí-li plynulou a pozvolnou kontinuitu zcela odlišná duální struktura?

Přebyteční zprostředkovatelé

Podle Roberta Reicha lze v podmínkách globální konkurence rozdělit pracovní místa do tří hlavních kategorií v závislosti na tom, co mohou jejich držitelé od procesu globalizace očekávat. Vyhlídky dělníků a vůbec těch, jejichž práce je spíše rutinní, nejsou především ve vyspělých zemích nikterak slibné. Tuto práci pro korporaci odvedou ve stejné kvalitě a za mnohem nižší mzdu velmi ochotně pracující kterékoliv chudší země. Pro dělníky v Americe a dalších vyspělých ekonomikách to bude do budoucna znamenat stále nižší mzdy, méně příležitostí a tedy vyšší hrozbu nezaměstnanosti.⁹⁴

Také ti, kdo pracují ve službách, mohou očekávat spíše stagnaci či dokonce zhoršení své situace. V práci jim budou konkurovat dělníci vytlačovaní ze sektoru výroby, ale též nová technika typu bankomatů, počítačových pokladen, samoobslužných benzinových pump a dalších zařízení. Jejich platy budou udržovány na nízké úrovni a jejich vyhlídky na sociální vzestup zůstanou mizivé. Jedinou jejich šancí je snažit se své služby uplatnit u klientů z kategorie, která jediná si je bude moci dovolit zaplatit.⁹⁵

Tuto třetí kategorii nazývá Reich symbolickými analytiky a řadí sem všechny ty, které živí jejich vlastní schopnosti a nápady, počínaje manažery a výzkumnými pracovníky v perspektivních oborech,

94 R. Reich 1995: 233. Původní vydání roku 1991.

95 R. Reich 1995: 240–242.

přes reklamní odborníky, designéry a daňové poradce, úspěšné architektky a stavební inženýry až po moderátory, žurnalisty a reportéry, úspěšné režiséry a spisovatele, výkonné sportovce a hvězdy popu. Ti všichni mají společné, že je živí jejich osobní vlastnosti, kombinační schopnosti a důmysl, který mohou vysoce zúročovat, pokud si kdekoliv ve světě najdou ty správné producenty a provozovatele. Symboličtí analytici se nejlépe cítí v prostředí, které není sevřeno rigidními pravidly formálních organizací. Pracují sami či v malých týmech a podle potřeby dokáží své partnery i zaměstnavatele pružně vyhledávat a střídat. Právě jim vděčí, podle Reicha, moderní korporace za svou dynamičnost, inovativnost a velké finanční úspěchy.⁹⁶

Přestože Robert Reich člení společnost do tří kategorií, v jeho modelu není příliš místa pro střední vrstvy. V globalizované ekonomice již klíčové americké korporace „nezaměstnávají armády továrních dělníků a středních manažerů, neslouží již jako vstupní brána pro ty, kdo by se chtěli dostat do americké střední třídy“.⁹⁷

Je zvláštní, že Robert Reich nevěnuje větší pozornost právě faktu, že v podmínkách globální ekonomiky jsou střední vrstvy postupně likvidovány. Jedná se přitom o problém zcela zásadní.

Od středních vrstev se vždy v minulosti očekávalo, že budou působit v roli zprostředkovatelů. Staré i nové střední vrstvy dokázaly ve své době propojit kapitál s prací. Staré střední vrstvy pracující s celou rodinou ve své vlastní firmě propojovaly obě složky pracovního procesu přímo ve své osobě. Nové střední vrstvy sjednocovaly tyto složky zprostředkovaně. Manažeři všech úrovní propojují soukromé vlastníky firmy s těmi, kdo za mzdu pracují v jejich provozu. Na rozdíl od starých středních vrstev oni sami firmu nevlastní, ani bezprostředně nevyrábějí její produkty a neposkytují služby jejím

96 R. Reich 1995: 244–246.

97 R. Reich 1995: 95.

klientům. V dobách zlatého věku formálních organizací byli nicméně právě za svou roli zprostředkovatelů mezi prací a kapitálem velice dobře placeni. Rozhodovali o tom, jak použít provozní prostředky pro dosažení priorit firmy co nejefektivněji a jak kontrolovat řadové zaměstnance co nejtaktněji a přitom co nejúplněji. Manažerská věda radí, jak správně používat při sledování těchto cílů biče a v jakém poměru dávkovat cukroví.

Firemní pyramida, kterou právě organizační lidé ze středních vrstev drželi pohromadě, byla však silami globalizace roztržena. Její špičky se osamostatnily a z dolních pater učinily pouze výměnné nástavce, jež neustále kombinují podle vlastního uvážení. Podle Roberta Reicha je výsledkem obrovská dynamičnost a perspektivnost nadnárodních korporací. Podle Davida Kortena je výsledkem obrovská asymetrie moci a příjmů mezi těmi, kdo mohou z jádra nadnárodní firmy diktovat podmínky, a těmi, kdo se musejí na periferii bez reptání přizpůsobovat.

Ať již má více pravdy jeden či druhý, z hlediska středních vrstev je výsledek naprosto stejný. Tyto zprostředkovatele již nikdo nepotřebuje. Možnost centra přesunout prostředky prakticky den ze dne tam, kde se zaváže odevzdat svou práci co nejlaciněji, zaručuje sama o sobě vysoce efektivní využití těchto prostředků. Neúprosná konkurence na periferii zase umožňuje kontrolovat řadové zaměstnance z jakkoliv vzdáleného centra naprosto dokonale. Ani k jednomu, ani ke druhému účelu není zapotřebí zaměstnávat armádu zprostředkovatelů, kteří by propojovali vršek pyramidy s jejími prostorově vzdálenými základnami. Reich suše konstatuje, že „zmizela celá skupina manažerů střední úrovně, kterým se kdysi říkalo *bílé límečky*...“⁹⁸

98 R. Reich 1995: 249.

V průběhu první poloviny 80. let zaniklo pouze ve Spojených státech téměř 800 000 míst mistrů, nižších a středních manažerů. „Jak se pyramidální struktury amerických klíčových korporací proměňovaly v globální síť, mnoho rutinních

Zeštíhlené a odlehčené organizace přicházejí o většinu pater své organizační hierarchie, jejich osazenstvo přichází o práci. Existuje celý arzenál technik určených k odlehčení vertikální organizační struktury. Organizace zeštíhlují ovšem také horizontálně, z jednotlivých svých oddělení činí samostatné dodavatele, kteří tržně soutěží o zakázku s druhými dodavateli. To umožňuje organizacím zbavovat se dalších zprostředkujících vrstev zaměstnanců.⁹⁹

Co všechno plyne z faktu, že globalizace ke svému hladkému fungování žádné střední zprostředkovatele nepotřebuje? Z hlediska firem je to jistě velice výhodné, neboť pronikavé zeštíhlení pronikavě snižuje jejich náklady. Využívají situace, kdy kapitál drží pracovní sílu v šachu z titulu své pouhé mobility. Ti, kdo jím disponují, tedy vrcholek firemní pyramidy, si mohou na výplatní pásku připsat i platy, které se dříve vyplácely ve středních patrech organizační hierarchie. Marně se snaží být manažeři středních kategorií stále pružnější a dynamičtější. Logika globalizace jim naznačuje, že ještě lepší než být pružný a ohebný jako proutek je dočista zmizet.

Pružné nadnárodní firmy se bez zprostředkovatelů docela dobře obejdou. Na jejich zániku dokonce ještě vydatně vydělají. Obejde se však bez nich stejně dobře také sociálně? Právě zprostředkování mezi dvěma historickými póly v oblasti práce bylo základem integrujících společenských funkcí starých i nových středních vrstev. O tuto službu nyní přestává být zájem. Jak se to projeví na charakteru středních vrstev? A co to udělá se společností?

pracovníků na střední úrovni se stalo stejně nepotřebnými jako dělníci pracující na pásu“ (R. Reich 1995: 239).

99 O technikách zeštíhlování organizací zaváděných pod souhrnným názvem reengineering informuje podrobně L. Boltanski 1999: 116–117.

Jak konstatuje Richard Sennett, „reengineering přináší středním vrstvám náhlé životní katastrofy, které byly v dobách ranějšího kapitalismu spojovány pouze s dělníckými vrstvami“ (R. Sennett 1998: 118).

Roztržení středních vrstev

Střední vrstvy nebyly nikdy sociálně homogenní. Vždy se skládaly z širokého kontinua horizontálně velice jemně uspořádaných a statusově odstíněných pater. To bylo ostatně důležité, neboť zde byla obsažena možnost a přímo trvalý příslib sociálního vzestupu. Jestliže střední vrstvy měly přesvědčivě dokumentovat otevřenost společnosti pro všechny, musely samy vypadat jako žebřík. V minulosti tak skutečně vypadaly, a i když odlišnost mezi jejich nižšími a vyššími patry zahrnovala často značné rozdíly v kvantitě majetku, velikosti moci a míře prestiže, nejsou tyto rozdíly podle ideálu otevřené společnosti v žádném případě kvalitativní povahy. Členitý sociální žebřík středních vrstev vždy sahal od těch, kteří se již téměř dotýkali největšího bohatství, až po ty méně šťastné, kteří se pohybovali nad samou hranicí nedostatku a bídy.

Jak dokazuje Robert Parker, již v dobách Alexise de Tocquevilla byla dokonce i ve Spojených státech, této kdysi téměř modelově rovnostářské zemi, střední vrstva výrazně diferencována na velmi bohatou menšinu a na mnohem skromnější větší část, která se svým majetkem ani kvalitou života příliš neodlišovala od vrstev nižších. To, že oba tyto tak odlišné segmenty mohly být vydávány za součást těchže středních vrstev, bylo dáno především tím, že v amerických podmínkách nepožívali ani ti nejbohatší, na rozdíl od Evropy, rodových privilegií. Vznikal tak dojem, že i jejich neobyčejné majetky jsou jen zvlášť vydařeným výsledkem tvrdé práce a odříkání, které jsou středním vrstvám podle americké tradice vlastní.¹⁰⁰

O sto let později, kolem poloviny 20. století, si mohou také nižší patra středních vrstev v Americe i v Evropě obstarat řadu atributů pohodlného života, které byly až dosud samozřejmostí jen pro vyšší střední. Stojí je to sice určité oběti a vyžaduje velké nasazení,

100 R. Parker 1972: 54.

pomáhá to však udržovat představu o středních vrstvách jako spojitém kontinuu. Sociologové typu Williama H. Whytea k tomu přidali optimismus organizačního člověka, který sám sobě sugeroval, že časem budou všichni členové středních vrstev obývající americká předměstí úspěšnými manažery. Snadno se pak přehlédlo, že právě nejvyšší patro středních vrstev se začíná ostatním postupně vzdalovat a uzavírat se do svého vlastního privilegovaného světa. Žebřík otevřené společnosti se po uplynutí třiceti tučných poválečných let začíná z hlediska sociální rovnováhy povážlivě kymáčet.

Během dvou či tří desetiletí po druhé světové válce zůstávají osou hospodářského vývoje klasické firmy se základnou uvnitř hranic národního státu a s byrokratickou pyramidální strukturou.

Díky této pevné ekonomické a sociální konstrukci si nové střední vrstvy podržely během této doby v prostředí prosperujícího sociálního státu svůj spojitý charakter, neboť v rámci kontinua zaměstnanců velkých formálních organizací se jejich jednotlivé části od sebe nemohly svým majetkem, mocí ani prestiží příliš vzdálit. Teprve globalizace přináší skutečnou změnu, která se svými dopady blíží snad tomu, co si James Burnham představoval pod svou vizí revoluce manažerů. Rodící se duální struktura korporací způsobuje, že zaměstnanecký žebřík se láme a rozpadá na dvě velmi nesouměrné části. „Někteří ekonomové dokonce začali předpovídat, že střední třída – definovaná jednoduše jako ti, kdo disponují průměrným množstvím peněz – zcela zmizí a zanechá Ameriku rozervanou, podobně jako je tomu v mnoha zemích třetího světa, na blahobytnou menšinu a armádu beznadějně chudých.“¹⁰¹

Nejde přitom zdaleka jen o to, že mzdy nižších pater střední vrstvy, tedy kvalifikovaných dělníků a zbylých manažerů středních úrovní, stagnují či dokonce klesají, zatímco platy špičkových manažerů a úspěšných symbolických analytiků dosahují

101 B. Ehrenreich 1989: 201.

astronomické výše.¹⁰² To je způsobeno mimo jiné tím, že možnosti laciné práce, jež globalizace otevřela na všech kontinentech, již nenutí špičkové manažery korporací ke větším ohledům vůči domácím zaměstnancům. Možnosti odbytu zboží a služeb na jiných kontinentech zase pro tytéž firmy činí, na rozdíl od nedávné minulosti, víceméně zbytečnou starost o zachování kupní síly právě domácích spotřebitelů.

Snad ještě závažnější než prudké rozevření příjmových nůžek, k němuž dochází především od 80. let, je pro další osudy středních vrstev ona kvalitativní změna, jež zcela přehodnotila vzájemný vztah nižších a vyšších pater nových středních vrstev. Horní část středních vrstev spojila své osudy s globalizovanou ekonomikou. „Privilegovaná pětina ve stále větší míře prodává svoji odbornost na globálním trhu a dokáže udržet a zvyšovat životní úroveň svoji a svých dětí dokonce i v době, kdy životní úroveň ostatních Američanů klesá.“¹⁰³

Nejúspěšnější patro středních vrstev se stalo díky globalizaci natolik mobilní, že tito lidé jsou stále jednou nohou na odchodu. Symboličtí analytici se v zásadě nepotřebují vázat na žádné místo a na žádnou zemi. V globalizované a homogenizované kultuře mohou působit kdekoliv. Pokud zatím ještě zůstávají doma, od ostatních spoluobčanů se na každém kroku izolují. Bydlí ve zvláštních čtvrtích, ve zcela jiných než ti, kdo jim poskytují své služby. Svou bezpečnost zajišťují pomocí vlastních bezpečnostních agentur. Nepotkávají své

102 Počátkem 90. let byly reálné zaměstnanecké příjmy neřídících pracovníků v amerických korporacích nižší než v polovině 60. let. Mzdy manažerů na střední úrovni stagnovaly. Platy řídících pracovníků těchto korporací však vylétly od konce 70. let do počátku let devadesátých o 220 procent (R. Reich 1995: 229). Počátkem 60. let pobíral generální ředitel velké firmy zhruba dvanáctkrát více než dělník u pásu. Koncem 80. let bral generální ředitel již sedmdesátkrát více (R. Reich 1995: 230).

103 R. Reich 1995: 279.

spoluobčany ani v práci, ani při nákupech, ani při trávení volného času. Svě děti posílají do škol pro privilegované.¹⁰⁴

Nižší střední vrstvy mohou pobývat v přítomnosti vyšších jen po čas, kdy jim poskytují své osobní služby. Pak se zase vracejí do svých méně atraktivních sídlišť. I když jsou příslušníci vyšších středních vrstev stále více uzavřeni, stále více izolováni od zbytku společnosti a neustále připraveni k odchodu z lokality, z kraje i ze země, personál z řad nižších středních vrstev zůstává právě na nich existenčně závislý. Mizející a chudnoucí dělníci by jeho služby stěžej zaplatili. Vzniká tím zcela jednostranná závislost. Právě tak jako mohou vysoce mobilní korporace vydírat dělníky na kterémkoliv kontinentu, z něhož mohou kdykoliv odejít, právě tak mohou privilegovaní členové středních vrstev držet v šachu pouhou pohrůzkou odchodu personál služeb, tedy své bývalé kolegy ze středních vrstev. Závislí ze středních vrstev nemají na vybranou. „Poprvé v dějinách poválečné Ameriky přestal příjem středních vrstev garantovat to, co jsme si zvykli považovat za středostavovský životní styl,“ konstatuje Barbara Ehrenreich.¹⁰⁵

Ambicí nižších středních už dávno není dohnat své úspěšnější bývalé středostavovské kolegy. Správně tuší, že je už nedoženou.

Proniknout do jejich segregovaného světa je stále obtížnější. Zvláště když chybí sociální zázemí, které je i ve společnosti výkonu velmi vítáno, má-li člověk dosáhnout toho správného vzdělání a pozice a udržovat ty správné kontakty.¹⁰⁶ Hlavní předsevzetí nižších

104 „V 90. letech již ve většině velkoměst existovaly dva školské systémy – soukromý pro děti symbolických analytiků a veřejný pro děti pracovníků ve službách, několika málo zbývajících dělníků a pro děti nezaměstnaných“ (R. Reich 1995: 299).

105 B. Ehrenreich 1989: 205.

106 „Vysoké příjmy lze přičítat spíš šťastné náhodě – tomu, že byl jejich příjemce vychován v symbolické a analytické domácnosti uvnitř symbolických a analytických enkláv – než jedinečnému talentu či schopnosti tvrdě pracovat“ (R. Reich 1995: 323).

středních je mnohem skromnější: udělat vše pro to, aby byli jejich vyšší spoluobčané s jejich službami spokojeni a neodcházeli za nižší cenou či lepší kvalitou jinam. Po formální stránce zůstávají nižší střední vrstvy samozřejmě stále ještě rovnocenné s vyššími. Ve skutečnosti jsou jim v podmínkách globalizace zcela bez varování vydány na milost a nemilost. Nejsou už členy těchž organizací, musí se snažit, aby v konkurenci se sobě podobnými ještě i tentokrát získaly od mocného centra jakoukoliv zakázku. Schopnost integrovat celou společnost, tedy schopnost, která až dosud patřila k hlavním definičním znakům středních vrstev, tak byla nahrazena jednostrannou závislostí jedné jejich části na druhé. Nálepka *střední třídy* se za těchto okolností stává pouhou fikcí, která má udržet zdání spojitosti tam, kde již žádná spojitost neexistuje. „V sázce může být nakonec spojitá existence střední třídy jakožto třídy. Její malý odřezek vystupuje vzhůru, aby se spojil s elitou korporací, z jejichž ruky je vydatně vyživován. Zbytek mezitím klesá až do polohy bílých límečků, žijících kdesi na úrovni dělnické třídy.“¹⁰⁷

Robert Reich črtá na tomto pozadí jeden z možných scénářů dalšího vývoje pro svoji zemi. Podle něj se symboličtí analytici budou stahovat do stále izolovanějších enkláv, „budou se lišit od zbytku obyvatelstva svými globálními kontakty, dobrými školami, skvělou zdravotní péčí a dostatečným množstvím bezpečnostních strážců. Dokončí tak své odtržení od americké Unie.“¹⁰⁸

Narušená statika

Vnitřní rozervanost středních vrstev, která s nástupem globalizace vrcholí a v podobě vzdalování jejich vyšších a nižších pater získává

107 B. Ehrenreich 1989: 246.

108 R. Reich 1995: 334.

novou kvalitu, jako kdyby se v malém promítala i do jejich osudů a usídlovala se v jejich mentalitě. S růstem jejich možností roste i jejich nejistota a obojí nabírá závrtných podob. „Symboličtí analytici mohou získat velmi vysoké postavení a domoci se v dosti mladém věku značného bohatství. A také mohou o své postavení a příjmy přijít v dosti pokročilém věku, pokud již nedokáží zacházet se symboly inovovat na základě zkušeností, které nahromadili.“¹⁰⁹

Rostoucí kolísavost jejich životních osudů souvisí pochopitelně s pádem organizované modernity. Formální organizace byly velice solidní konstrukce s vyváženou statikou. Nedovolovaly svým členům sice příliš rozletu, obstojně je však za toto omezení pojišťovaly proti všem případným rizikům. Když byly organizační pyramidy tlakem globalizace v základech narušeny a ve středních částech zeštíhly až na kost, současně s mnohdy až příliš těsnými pouty bylo organizačnímu člověku odebráno i tolik žádané pojištění. Někteří jednotlivci využijí vzniklé prázdnoty k dříve netušenému vzletnutí, jiní se stejně nečekaně propadnou o to hlouběji.

Celkové znejistění středních vrstev však nesouvisí zdaleka jen s odlišností osobních dispozic, se hrou životních náhod a s tím, jak kdo dokázal využít prostoru, jenž se mu se zánikem organizované modernity otevřel. S nástupem globalizace dochází také k tomu, že byla zásadním způsobem zproblematicována společenská pozice středních vrstev jako celku.

V minulosti odvozovaly tyto vrstvy stabilitu svého postavení ze závažnosti sociálního konfliktu, jemuž pouhou svou existencí bránily. Čím více prostoru zaujímaly ve společnosti ony, tím méně ho zbývalo pro oba krajní póly. Proces globalizace však celou tuto konstelaci, jež tvořila osu sociálních dějin v rámci hranic národních států, výrazně narušil. Ekonomické zájmy vyrazily ze země do světa nalákány skvělou globální perspektivou, zatímco méně pružné zájmy sociální

109 R. Reich 1995: 201.

zůstaly sedět bez peněz doma. Dynamika globalizace narušuje přímo v základech sociální statiku společnosti. Rozdíly mezi bohatstvím a chudobou získaly nový význam v situaci, kdy bohatí už nepotřebují chudé k ničemu nutit. Dokonce i vykořisťovat své vlastní domácí chudé by při možnostech, jež globalizace otevírá po celém světě, bylo zbytečným přepychem. Namísto klasického konfliktu mezi bohatými a chudými spoluobčany nastupuje prosté míjení těch, kteří vidí své šance stále více v cizině, a těch, kteří své šance stále méně vidí doma. Téměř jako na idylu se vzpomíná na časy, kdy společnost propojoval alespoň konflikt. Nic tak spolehlivého už dávno není na obzoru. Společnost se pomalu rozkládá na ty, kdo se cítí být k ní stále méně vázáni, a na ty, kdo se v ní cítí být stále zbytečnější.

Střední vrstvy, které měly své pevné místo díky tomu, že společnosti permanentně hrozil vnitřní konflikt, hledají marně své místo ve společnosti, v níž probíhá rozklad na dvě zcela nové sociální kategorie: na lidi ničím nevázané a na lidi stále zřetelněji přebytečné. Střední vrstvy, jimž se v minulosti s větším či menším úspěchem dařilo překlenout na pohled hroživou propast mezi prací a kapitálem, jsou náhle zoufale bezmocné, i když na pohled nic bezprostředně nehrozí. Protože žádným způsobem nemohou sbližovat ty, kdo jsou stále jednou nohou na odchodu, s těmi, kdo se bez nich stávají více či méně přebyteční, ztrácejí svou vlastní rovnováhu.¹¹⁰ Před nejistotou, která střední vrstvy pronásleduje, nelze utéci ani do ciziny, ani se před ní nelze ukrýt doma. Uhnízdila se přímo v jejich duších.

110 „Profesionální střední vrstvy žily v bludu, že stojí vně zápasu tříd jakožto neutrální expert a arbitr. Tento blud s sebou nesl ovšem také určitý smysl pro zodpovědnost. Jinými slovy, snažily se zprostředkovat, uhladit, kompenzovat bezstarostnou krátkozrakost zámožné třídy. Dnes už střední třídu pocítí žádné takové mise neoživuje“ (B. Ehrenreich 1989: 250).

Rozpor, který globalizace nezmírní

Proces globalizace je vydáván za logické pokračování postupujícího rozvoje modernizace a racionalizace společnosti, tentokrát v měřítku celoplanetárním. Ti, kdo na globalizaci vyzvedávají nové technické možnosti, dané rozvojem informačních technologií, a nové možnosti ekonomické, umožněné deregulací toku zboží, služeb, investic a kapitálu – méně již pracovní síly –, revolučnost globalizace silně přeceňují.

Samotný proces globalizace i přes svoji závratnou expanzi a údajnou zákonitost, nezvratnost a nezadržitelnost nijak nemírní patologii moderní racionality, na kterou upozornil již více než před půl stoletím Karl Mannheim svým rozlišením formální a substantiální racionality.¹¹¹

Racionalita formální představuje čistě technickou účinnost. Je to vlastně suma návodů k použití, souhrn často velmi důmyslných know-how, které je třeba znát, má-li být člověk úspěšný v pragmatickém zacházení nejen s věcmi, ale stále více také s druhými lidmi, ba dokonce i sám se sebou. Dnes vidíme, že veškerý pokrok nesený globalizací se pohybuje právě v rámci této technické racionality. Globalizace nesporně umožňuje zprostředkovávat více informací než dosud, přepravovat více zboží než dosud, dosahovat zisku z investic rychleji, než to bylo možné až dosud.

Proti této čistě technické zdatnosti kladl Mannheim racionalitu substantiální. V té je obsažena schopnost posoudit, zda prováděná operace vede k cílům, jež jsou v souladu se zájmy člověka, či zda se jedná o akci, která ve svých důsledcích člověka a jeho svět spíše poškodí. Moderní industrializace, tvrdí Mannheim, je především projevem formální racionalizace. Rozděluje společnost na kompetentní elitu, která ze svých center přejímá zodpovědnost za rozhodování,

111 K. Mannheim 1940.

a na masy těch, kdo jsou nuceni dané zadání přijmout, vzdávají se svého vlastního výkladu věcí a událostí ve prospěch vlivných expertů. Je zřejmé, že současný proces globalizace tento rozpor ani v nejmenším nezeslabuje, naopak, v prostředí duálních korporací dává elitě do rukou mocnější prostředky než kdykoliv dříve k tomu, aby mohla svá zadání mase konkurující si všude na periferii zcela nekompromisně diktovat.

Karl Mannheim se domníval, že drobní podnikatelé, majitelé malých obchůdků a řemeslníci měli přes veškerá svá omezení ještě vcelku solidní předpoklady k tomu, aby se u nich rozvinula právě substancionální forma racionality. Jejich malé individuální vlastnictví jim při absenci velkých monopolů dávalo prostor pro poměrně nezávislé rozhodování na základě pouze vlastního úsudku. V konkurenci se sobě rovnými se učili samostatně zvažovat důsledky každého svého kroku pro sebe i pro druhé. Společně s těmito nezávislými podnikateli se rozvíjela vrstva nezávislé inteligence, která se mohla řídit vlastními prioritami, neboť byla mírou své autonomie srovnatelná s drobnými podnikateli.

Rozvoj velkých organizací podřídil zaměstnance novým, neosobním cílům. Od nich samotných se nyní vyžaduje již jen co nejefektivnější zvládnutí zadaných úkolů. Nejsou kompetentní rozhodovat o celkových dopadech činnosti, jíž se účastní. Takové substancionální úvahy nemusí mít v popisu práce v rámci celé organizace kupodivu vůbec nikdo. Dokonce i činnost špičkových manažerů probíhá v intencích pouze formální racionality. Substancionální racionalita je z organizací vytlačena, v lepším případě ji mohou zaměstnanci, pokud o to vůbec stojí, rozvíjet po práci v mikrosvětě svého soukromého života. O míře jejich úspěšnosti a společenském postavení však bezezbytku rozhoduje, nakolik jsou ochotni podříditi se požadavkům racionality formální.

Organizační člověk se již rozhodl. Vysokoškolské studenty, které zkoumal W. H. Whyte počátkem 50. let, u zadaných úkolů ani

v nejmenším nezajímalo, proč je mají vlastně plnit. Podobní dobře disciplinovaným vojákům, zabývají se výhradně tím, jak je splnit co nejrychleji a nejúspěšněji. Natolik se soustřeďují na ovládnutí té správné procedury, na bezchybné zvládnutí nejnovějšího know-how, že je ani nenapadne ptát se, k čemu jejich úsilí nakonec povede. „Vyjadřují rostoucí smíření s hodnotami středních tříd, které zachvátilo všechny typy intelektuálů, a proto se čím dále tím více soustřeďují na metodologii, zejména na měřicí techniky,“ dodává W. H. Whyte.¹¹²

Posedlost měřicími technikami není náhodná, neboť zásadní prioritou veškeré formální racionality je růst. V základech ideologie růstu uskutečňovaného za každou cenu je ovšem obsažena programová bezohlednost. „Lidé se stávají jen součástkami v mašinerii byznysu, která rutinizovala hrabivost a učinila z agrese neosobní princip organizace.“¹¹³ Globalizace na této problematice tendenci modernity nic nemění, naopak ji umocňuje. Vyššímu profitu, vyšší efektivitě, vyšší míře růstu podřizují nadnárodní firmy vše ostatní. Proces globalizace ještě více odosobnil a přitom ještě více umocnil proces, který v souvislosti s organizovanou modernitou výstižně charakterizoval Charles W. Mills: „Agresivní typ byznysmana z 19. století, hrabivý a nemorální, je nahrazen neagresivními manažery ve službách hrabivé a nemorální mašinerie. Neřesti i ctnosti se

112 V pasti formální racionality uvízli, podle Whytea, také sociologové. Konstatuje, že starší společenskovední odborníci, které ještě živě zajímaly širší souvislosti společenských problémů, ke svému údivu zjišťují, že jejich mladší kolegové jsou k sociálním problémům v podstatě lhostejní. Stačí jim, když s vysokou přesností a za pomoci těch nejnovějších metod změří jejich hloubku (W. H. Whyte 1968: 75).

113 Ch. W. Mills 1951: 109.

Na jiném místě Mills dodává, že organizovaná nezodpovědnost se stala hlavním rysem všech moderních industriálních společností. Předjímá tím analýzu organizované nezodpovědnosti rizikové společnosti, kterou o téměř čtyřicet let později provádí Ulrich Beck (U. Beck 1988).

institucionalizovaly.“¹¹⁴ Výsledkem je v oblasti sociální požadavek dalšího zeštíhlování, v oblasti organizační volání po ještě vyšší mobilitě, v oblasti mentální požadavek naprosté flexibility osobnosti. Nepochybná funkčnost těchto priorit z hlediska formální racionality je automaticky brána jako důkaz jejich rozumnosti obecně. Na testování racionalitou substancionální není dostatek času.

Změna strategie středních vrstev v procesu globalizace, jejich odklon od pyramidálních organizací a zapojení do duální struktury korporací neumenšuje tlaky, jimiž jsou manipulovány. Chtějí-li zaměstnanci v éře globalizace obstát, musejí postupovat přesně dle pokynů formální racionality. Ta jim velí, stejně tak jako dříve velela organizačnímu člověku, dát do služeb korporace nejen osobní výkon, ale celou svoji osobnost včetně vlastností tak intimních, jako je úsměv, vstřícnost, vlídnost, zdvořilost a laskavost. Také v podmínkách duálních organizačních struktur platí, že kvůli potřebě vyšší efektivity jsou zaměstnanci vyvlastněni od svého vlastního rozumu, jenž se stal majetkem organizací, které si je načas najímají. Stále platí Millsova charakteristika prodejní společnosti, ve které úsměv za pultem je „komercionalizovaná vábnička“ a takt je série drobných lží ohledně vlastních pocitů, pokud člověk ještě vůbec nějaké pocity má.¹¹⁵ Jak poznamenává Barbara Ehrenreich, střední vrstva, která ještě nedávno tak ráda filozofovala o své autonomii, si v podmínkách globalizace už neklade otázku, zda se prodat. Zajímá ji jen to, za kolik a komu se prodat.¹¹⁶

114 Ch. W. Mills 1951: 109.

115 Ch. W. Mills 1951: 183.

Millsovy analýzy trhu osobnosti doslova souhlasí s rozbořem Ericha Fromma: „Člověk neprodává pouze zboží, prodává sám sebe a cítí, že sám je zbožím. Manuální pracovník prodává svoji fyzickou energii, člověk byznysu, lékař, církevní činovník, ti všichni prodávají svoji *osobnost*. Musejí mít nějakou *osobnost*, jestliže mají prodat své výrobky nebo služby“ (E. Fromm 1955: 103).

116 B. Ehrenreich 1989: 247.

Růst se již dávno stal eufemismem pro pouhé přežití v podmínkách sílící konkurence. Platí to v oblasti makroekonomiky právě tak jako ve sféře takzvaného osobního růstu, jenž se stal příkazem dne pro všechny, kteří chtějí přežít po další sezónu na trhu práce. „V učení o neustálém osobním růstu se skrývá hluboké znejistění a rezignace,“ konstatuje v této souvislosti Christopher Lasch.¹¹⁷ Ne náhodou je v atmosféře všudypřítomné chvály růstu kladen tak velký důraz na to, aby také střední vrstvy rostly co nejvýrazněji. Ne snad kvůli tomu, že by někdo ještě vážně věřil tomu, že ve svém dnešním stavu mohou snad přispět k oživení občanské společnosti či k rozvoji demokracie. Trvání na jejich růstu je jen eufemismem pro pouhé přežití demokracie. Jedinou alternativou jejich ustavičného růstu totiž je, že ony samy demokracii zničí v novém záchvatu statusové paniky.

117 Ch. Lasch 1979: 86.

Kapitola 6.

Strachy a obavy středních vrstev

Střední vrstvy byly po celé století vydávány za oporu společnosti a mnozí si od nich stále ještě slibují posílení sociální soudržnosti a politické stability. Je to kuriózní, neboť dějiny středních vrstev jsou spíše než čím jiným nekončící přehlídkou pestré škály strachů, obav a hluboké vnitřní nejistoty. Postavení starých, nových i těch nejnovějších středních vrstev vždy bylo a je krajně ambivalentní, nejistota ohledně vlastního statusu a vlastní identity se od nich pravidelně šířila do celé společnosti.

Statusová panika starých středních vrstev

Od konce 19. století se drobní podnikatelé pod náporu korporací a za přihlížení rozrůstající se státní moci stahují stále více k okraji společnosti, kde při každém ekonomickém poklesu živoří ve skulinách a škvírách mezi velkými kolosy výroby a distribuce.

Drobní vlastníci vkládají svůj kapitál zpravidla do jediného podniku, což zvyšuje jeho rizikovost. Špatná investice ruínuje celou jejich existenci. Zejména v 19. století neměli dostatek informací ke skutečně racionálnímu rozhodování.¹¹⁸ V dobách hospodářského vzestupu přechodně ožívají a daří se jim lépe. Avšak i tehdy, když jsou ziskoví, žijí ve stálém ohrožení. Už nesoupeří se sobě rovnými. Proti nim stojí v obrovské přesile síla mohutných korporací.

118 O situaci drobných vlastníků v 19. století, o jejich mentalitě, rodinném životě, prioritách při výchově dětí apod. referuje podrobněji R. Sennett v práci *The Fall of Public Man* (R. Sennett 1974: 139).

Pokud je ještě nerozdrtila, pak jen proto a jen tam, kde se jí to zatím nevyplácí. Toto všudypřítomné ohrožení stojí v pozadí nejistoty a bezmocnosti starých středních vrstev. Nemohou ani pomýšlet na to, že by kdy v budoucnu ve společnosti ještě udávali tón. Maximum, v něž mohou doufat, je nejistá naděje, že snad zatím neklesnou do pozice těch, které Ch. W. Mills nazývá *lumpenburžoazií*.¹¹⁹

Bytostná nejistota se pojí s jejich pozicí již od samých počátků. Příslušníci starých středních vrstev často pocházeli z nižších společenských vrstev, od kterých se sice odlišili svou samostatností, ta však jen někdy byla doprovázena vyšším příjmem. Horní vrstvy, které jim nízký původ nedokázaly zapomenout, pohlížely na ně, především v Evropě, s neskrývaným despektem. Vrstvy dolní k nim naopak vzhlížely s určitou závistí jako k těm, jimž se uskutečnil sen o sociálním vzestupu.

Relativně vyšší postavení středních vrstev však bylo, právě vzhledem k omezenosti jejich majetku, vždy značně nejisté. Jejich vyšší příjmy byly vázány na přechodná období hospodářského vzestupu v rámci ekonomických cyklů. Vlny krizí se jich naopak vždy dotkly mezi prvními. Periodicky jim připomínaly nejistotu jejich postavení a všudypřítomnou hrozbu opětného pádu mezi nižší, chudé a nesamostatné.

Theodor Geiger vyjádřil toto jejich rozpoložení počátkem 30. let 20. století ve své koncepci statusové paniky.¹²⁰ Podobnou tendenci

119 Do této podoby dokáže zdegenerovat stará střední vrstva především na venkově. Jedná se o primitivně hospodařící rodinné farmy, kde ani intenzivní práce majitele a celé rodiny včetně dětí nedokáže zlepšit špatné bytové podmínky a katastrofální finanční situaci. Bezvýhodná ekonomická situace vede lumpenburžoazii často k agresivitě a zvyšuje její vnímavost vůči slibům demagogických hnutí, která zneužívají její úzkosti a pocity nejistoty. Jedná se o typický případ statusové paniky (Ch. W. Mills 1951: 30–31).

120 Geigerova studie nazvaná *Panik im Mittelstand* vyšla původně v periodiku *Die Arbeit*, 7, 1930: 637–645.

vykreslil ovšem již zhruba sto let před ním Alexis de Tocqueville. V první třetině 19. století psal o vrstvách, které jsou neustále nespokojeny se svým postavením a se svým majetkem, mají dojem, že jsou méně bohaté než jejich rodiče, a bojí se, že jejich děti by mohly být jednou chudší než oni. Chudých lidí se tato obava neklesnout níže pochopitelně netýká. Vrstvy horní před touto obavou chrání jejich bohatství. Střední vrstvy však pronásleduje přízrak úpadku ustavičně. „Lidé žijící v dostatku, který je stejně vzdálen velkému bohatství jako bídě, přisuzují svým statkům nesmírnou cenu. Protože jsou ještě poměrně blízko chudoby, vidí zřetelně její krutost a bojí se jí. Mezi ní a jimi je pouze malý majetek, k němuž se tudíž upínají všechny jejich naděje i jejich obavy,“ konstatuje Tocqueville a dodává: „Představa, že by z něho někomu přenechali sebemenší část, je pro ně nesnesitelná a jeho úplnou ztrátu považují za největší neštěstí.“¹²¹

Koncept statusové paniky převzala později řada sociologů, kteří se s jeho pomocí pokusili vysvětlit, proč se právě střední vrstvy v kritických situacích chovaly často způsobem, který příliš neodpovídal jejich zájmům, ve svých důsledcích je naopak dokonce poškozoval a v žádném případě neposloužil demokracii. Podle Theodora Geigera se ekonomicky a sociálně ohrožené střední vrstvy velmi snadno stávají spojencem fašistických hnutí, protože v nich vidí poslední příležitost, jak neklesnout mezi nižší vrstvy, ale udržet si, a to jakýmkoliv prostředky, své vyšší společenské postavení. Ti, kdo prorokují středním vrstvám sblížování s proletáři, přiživují v nich, podle Geigera, pouze jejich statusový strach, a tím je, třebas nechtěně, jen dále přibližují fašismu.

Podobně americký sociolog Harold Lasswell již ve 30. letech považuje fašismus za zoufalou reakci nižších středních vrstev, které se chtěly pomstít za svůj ústup ze slávy jak velkému kapitálu, tak také

121 A. de Tocqueville 1992: II/177.

dělníkům. Ze stejných důvodů, podle Lasswella, tvoří právě staré střední vrstvy jádro stoupenců nacionalistických a antisemitských hnutí. Zklamání poměry, v nichž požívali stále menší úctu a které jim dopřávaly stále méně ekonomických příležitostí, příslušníci starých středních vrstev náruživě hledali náhradní objekty oddanosti i nové terče agrese.¹²²

Statusová panika je podle těchto koncepcí reakcí především nižších středních vrstev na dvojí ohrožení. Z jedné strany se cítí být ohroženy expanzí velkého kapitálu, který ovládá trh, diktuje podmínky podnikání a ničí staré střední vrstvy v nerovné konkurenci. Ze strany druhé jsou ohrožovány organizovanou pracovní silou, které se daří díky odborům udržovat a zvyšovat svou vyjednávací moc právě na jejich úkor. Ve fašismu, který útočí na velký byznys i na organizovanou práci, vidí proto střední vrstvy svého přirozeného spojence.

Podobná logika platí i v případě rychle rostoucích nových středních vrstev, zaměstnanců organizací. Čím více těchto nových vrstev přibývá, tím bezmocnější se jejich členové paradoxně stávají. Jejich početní růst nevede k tomu, že si tato silně heterogenní kategorie ujasní společný zájem. Vede pouze k tomu, že každý její příslušník vidí, že je nahraditelnější, postradatelnější a hůře odměňovaný za svou práci. Plat mnohých klesá pak až pod úroveň mezd lépe placených dělníků. Aspirace na vyšší status jsou stále více zraňovány a hledání jakéhokoliv spojence, jenž nabídne východisko a přislíbí odstranit statusové ponížení, se stává pro střední vrstvy tím aktuálnější.¹²³

122 A. J. Vidich 1995: 37.

123 Koncepce statusové paniky, podle níž se zejména nižší střední vrstvy snadno stávaly spojencem fašismu, byla od 30. let široce přijímána sociology, historiky i politology nejrozličnější ideové orientace. Mezi jinými s ní pracovali Antonio Gramsci, David Saposs, Harold Lasswell, Karl Mannheim, Erich Fromm, Franz Neumann, Talcott Parsons, Charles W. Mills, William Kornhauser či Theodor Lipset.

Přímo laboratoří pro vývoj statusové paniky středních vrstev se stala Výmarská republika. Vážné ekonomické problémy a prudká inflace počátkem 20. let zhoršily jejich hospodářskou situaci a znehodnotily jejich úspory, které byly sice skromné, nicméně střední vrstvy na ně mohly až dosud spoléhat, na rozdíl od vrstev dělnických. Nyní už nezbyl nikdo, na koho by mohly pohlížet shora. Přitom zejména nižší složky starých středních vrstev byly stále více ohrožovány vzrůstem moci monopolů a velkých finančních institucí. Jejich obavám vycházel vstříc národní socialismus, jehož vůdce sliboval omezit vliv obchodních domů ve prospěch majitelů malých obchůdků a omezit bankovní kapitál ve prospěch drobných dlužníků.

Střední vrstvy se však necítily ohroženy pouze ekonomicky. Ve stejné době jako jejich úspory byly znehodnoceny také symboly,

Je však podrobována také četné kritice, nejnověji z pera amerického sociálního historika V. Burrisa. Burris zjišťuje, že v době recese a narůstání fašismu platy zaměstnanců v Německu vůči mzdám dělníků stále rostly a zároveň byli nezaměstnaností ohroženi méně než dělníci. Ke statusové panice tedy nižším zaměstnancům chyběly důvody. Mnohem větší podporu než u nižších zaměstnanců měli, podle Burrisa, nacisté u drobných a středních vlastníků na venkově a zejména v menších a středních městech. Ve velkých městech pak podpořily nacisty hlavně horní vrstvy a vyšší střední třída. Koncepce statusové paniky, domnívá se Burris, posloužila jak levicově orientovaným badatelům ke zdůvodnění toho, proč se do fašistického hnutí zapojily vrstvy stojící mimo proletariát, tak pravicovým sociologům, kteří pomocí ní zase očistili z podezření ze spolupráce s fašismem vyšší vrstvy kapitalistické společnosti. Obětním beránkem se tak pro oba tábory staly právě nižší střední vrstvy (v A. J. Vidich 1995: 43–44).

Podobně britský historik Richard Hamilton dospívá k názoru, že ve velkých německých městech podporovala vzestup nacistů jen malá část nižších středních vrstev. Nacisté nalézali podporu především v malých protestantských městech a na venkově. Výraznější podporu naopak neměli u katolíků z malých měst a venkova ani u nižších zaměstnanců z velkých měst. Střední vrstvy jako celek žádnou vyhraněnou orientaci neměly, různé jejich části volily různou politickou strategii (R. Hamilton: *Die sociale Basis des Nationalsozialismus*, v J. Kocka 1981: 354–375).

pomocí nichž až dosud budovaly a udržovaly svoji identitu. Zhroutila se autorita monarchie, s jejímž osudem se nejen příslušníci starých středních vrstev, ale také drobní úředníci cítili být spjati a od níž odvozovali nemalou část svého sebevědomí. Spolu s monarchií byla otřesena autorita církve a zpochybněny základy tradiční morálky, se kterou se konzervativní střední vrstvy identifikovaly mnohem úžeji než vrstvy dělnické. Tak prudký hodnotový vír, jenž se dotkl všech dosavadních autorit, se nemohl vyhnout ani rodině, poslední jistotě středních vrstev. Jak konstatuje Erich Fromm: „Jestliže se tyto autority, jejichž respektování vštěpovali rodiče mladší generaci, ukázaly být slabé, pak svou autoritu a prestiž nutně ztráceli také rodiče.“¹²⁴

Narůstající frustraci ze sociálního poklesu až na úroveň dělníků neprožívaly střední vrstvy ve svém sociálním významu takto zřetelně. Ohrožení rolníci, drobní obchodníci a malí úředníci si své specifické potíže spojovali s ponížením celého národa, jež bylo spjato s přijetím pokořující Versaillské smlouvy. Příčiny své vlastní sociální inferiority¹²⁵, pocit naprosté bezmocnosti a neperspektivnosti svého postavení si promítali do osudu německého národa. Nápravu neutěšeného stavu pak logicky nehledali v transformaci vlastních sociálních poměrů, nýbrž v revanši a mocné expanzi navenek.¹²⁶

Fenomén statusové paniky, jenž byl poprvé analyzován v souvislosti s poměry ve Výmarské republice, má pro postavení i pro mentalitu středních vrstev mnohem obecnější význam. V každém případě představuje tyto vrstvy ve zcela jiném světle, než v jakém se jeví těm, kdo v nich již po dvě stě let spatřují téměř ideální zosobnění sociálních a politických ctností.

124 E. Fromm 1955: 185.

125 Podřadnost, podřízenost, méněcennost. *Pozn. red.*

126 E. Fromm 1955: 187.

Nové střední vrstvy – strach z pádu

Sociologové, kteří kriticky analyzovali vlastnosti organizačního člověka, kladli je do ostrého protikladu s vlastnostmi starých středních vrstev. Samotní příslušníci nových středních vrstev se však takto kriticky neviděli. Vymezovali se v protikladu k nižším vrstvám, tak jako to činili jejich předchůdci z 19. století, tedy chápali se jako nositelé starých protestantských ctností.

Mohli se přitom odvolávat na to, že také jejich „kapitál“, tedy znalosti, vědění, odbornost, vyžaduje od svých držitelů neustálé reprodukční úsilí, nemá-li pozbýt na své hodnotě a stát se nefunkčním. Toto úsilí vyžaduje v nových podmínkách podobnou sebedisciplínu a sebezapření, jaké bylo v minulosti vlastní drobným rodinným podnikatelům. Tyto morální vlastnosti zcela tradičním způsobem kladli proti takzvaným neřestem nižších a chudých vrstev, jež žijí pouze přítomností, přežívají ze dne na den bez ohledu na vzdálenější budoucnost, v horečce utrácení nejsou schopny odolat bezprostředním impulsům, nejsou schopny šetřit či plánovat svou kariéru, tedy odkládat a kultivovat uspokojení.¹²⁷

Postupem času však ani středním vrstvám nezůstalo utajeno, že zmíněné neřesti, které spatřovaly pouze v mentalitě chudých a neúspěšných, jsou prakticky totožné s požadavky, jež od všech spotřebitelů vyžaduje rozvinutá konzumní kultura. Jak konstatuje Barbara Ehrenreich: „To, co střední třída viděla u chudých – či přesněji, to, co projektovala do chudých –, nebylo vlastně nic jiného než hrozivé důsledky blahobytu pro samotnou střední třídu.“¹²⁸

127 Jednalo se o vnímání sociálně třídních rozdílů, které v sociologii kodifikovala již zmíněná typologie J. H. Goldthorpa a D. Lockwooda.

128 B. Ehrenreich 1989: 52.

O tom, nakolik je téma úpadku středních vrstev a ztráty jejich skutečných či domnělých ctností v 80. letech živé, svědčí mimo jiné, že stejnému problému jako Barbara Ehrenreich se věnuje v téže době Katherine Newman v podobně laděné

Toto prohlédnutí vzbudilo v nové střední třídě hluboké obavy. Na rozdíl od let dvacátých a třicátých se nemusela bát, že zchudne až na úroveň obyčejných dělníků. Nyní se však hrozila toho, že hédonismus konzumní společnosti v ní povolna a nepozorovaně udusí právě ty ctnosti, jimiž se ve svém vlastním pohledu od dělníků odlišovala a které ji nad ně povznesly. Začala se bát, že přímo uprostřed konzumní hojnosti zeslábne, ztratí svou vnitřní disciplínu a z pohodlní až na úroveň těch, kterých si nemohla vážit právě proto, že nedokázali odložit nabízenou odměnu ve jménu odměny budoucí, odměny hodnotnější a vyšší.¹²⁹

Někdy od 70. let 20. století se proto střední třídy rozhodují, že se svými slabostmi nekompromisně skončí. Toto předsevzetí bylo realizováno v celé řadě různých podob. Přispěly k němu ekonomické potíže 70. let, které zesílily tendenci středních vrstev věnovat se jen samy sobě, stáhnout se z oblasti veřejných aktivit, být méně tolerantní ke slabinám sociálního státu, méně vnímaví k problémům sociálně neúspěšných, ustoupit do úzkého soukromí. Namísto permisivních liberálů 60. let se vynořuje neoliberálně konzervativní nová pravice s žebříčkem hodnot výrazně posunutým směrem od kooperace, soudržnosti a sociální solidarity k individualismu, sebezájmu a silné autoritě.

Jiným způsobem, jak se bránit strachům z postupující konzumní změkčilosti, kterou přináší společnost blahobytu, a jak obnovit staré upadlé protestantské ctnosti odříkání, sebekontroly

knize: *Falling from Grace: The Experience of Downward Mobility in the American Middle Class*. The Free Press, New York 1988.

129 Jak upozorňují Bensman s Vidichem, obavy ze slabosti, neprůbojnosti a nízkého uplatnění jsou v nové střední třídě živeny již tím, že někdy až polovinu života stráví její příslušníci přípravou na praktický život ve škole. „Úzkosti z neúspěchu a z neschopnosti konkurovat rostou s tím, jak se člověk blíží věku, kdy je zřejmé, že bude muset soupeřit s druhými. Vstup na trh práce ve vyšším věku nepochybně tyto úzkosti zvyšuje“ (J. Bensman, A. J. Vidich 1971: 75).

a sebedisciplíny, se stalo hnutí dobrovolné skromnosti. K jeho vzestupu přispěly burcující odhalení Římského klubu na přelomu 60. a 70. let, šok z energetické krize a množící se důkazy o neudržitelnosti dosavadního směřování vyspělé konzumní společnosti. Orientace na dobrovolnou skromnost hraje v této souvislosti roli pokání části středních vrstev za odpadnutí od příkázání protestantské etiky. Navíc umožňovala idea dobrovolné skromnosti středním vrstvám odlišit se novým a originálním způsobem od vrstev nižších. V podmínkách hojnosti a demokratizovaného konzumu kladla důraz na určité odhmotnění a oduševnění spotřeby dobrovolně skromných v protikladu k nižším vrstvám, které konzumují bez vkusu a barbarským způsobem se oddávají nikotinu, alkoholu, automobilu a přejídání.

Hnutí dobrovolné skromnosti, které vrcholilo v 70. letech, pomohlo části nových středních vrstev statusově se kultivovaným způsobem odlišit od vrstev nižších ještě dříve, než to za ně v jednotlivých zemích udělal mnohem méně kultivovaně další vývoj ekonomické a sociální situace.

Od 80. let je již zřejmé, že dosavadní kontinuita v postavení různých pater středních vrstev byla výrazným způsobem narušena. Rozvoj duální struktury korporací spolu s ústupem sociálního státu, jakkoliv ten byl Americe rozvinut vždy jen neúplně, narušily fungování demokratizované konzumní kultury s jejím nivelizujícím¹³⁰ prostředím všeobecného blahobytu mnohem důrazněji a podstatněji, než si to kdy dokázali představit stoupenci dobrovolné skromnosti. Prostředí demokratizovaného blahobytu se štěpí a na jeho místo nastupují dva stále odlišnější tržní segmenty – jeden pro chudší, druhý pro úspěšné. Od piva a televizorů až po automobil a dovolenou, všude se prosazuje diferenciací výrobků šitých přímo na míru zákazníka, respektive na míru jeho peněženky.

130 Vyrovňování rozdílů, rovnostářství. *Pozn. red.*

Úspěšní navštěvují značkové prodejny vystavující statusové symboly, méně úspěšní jsou nasměrováni do diskontů. Střední třída se rozděluje do dvou nestejně širokých proudů. „V 80. letech dochází v třídních obrysech americké společnosti k seismickému posunu. Extrémní bohatství a chudoba se od sebe stále více vzdaluje a střední třídy, jako kdyby byly napínány za jakoukoliv bezpečnou mez, se začínají otřásat a lámat. Celé zaměstnanecké skupiny a subpopulace – farmáři, oceláři, matky samoživitelky – padají ke dnu. Jiné skupiny – nižší zaměstnanci z kategorie bílých límečků, učitelé, dokonce i odborníci s vyšším profesním statutem a celé jejich rodiny – se musí stále více namáhat, aby nepřišly o své místo ve společnosti.“¹³¹

Rodí se kultura *yuppies*, tedy perspektivních mladých potomků nadprůměrně úspěšné části středních vrstev. Jsou poněkud chudší kopií skutečné zlaté mládeže. Na rozdíl od ní musejí mnoho pracovat, chtějí-li mnoho utrácet. Anebo musejí alespoň hodně pracovitě vypadat. Výstřelky v konzumu, kterému už opět naprosto propadli, pak sami vysvětlují jako nutnost odreagovat se od usilovné a vyčerpávající práce. Jsou neustále *busy*, a přitom neustále *fit*.¹³²

„Yuppies“ určují nový životní styl, který pečlivě napodobují méně úspěšní příslušníci středních vrstev. Osou tohoto životního stylu je zdravá výživa a pravidelná návštěva fitcentra. Obojí má řešit složitý vztah středních vrstev ke spotřebě. Zdravá výživa představuje konzum, který je zároveň výrazným statusovým symbolem – nižší vrstvy nemají ke zdravé výživě prostředky ani motivaci – a zároveň odpovídá na hlavní imperativ ekologie – pečlivě se vystříhat veškerého znečištění. Stejně funkce plní i fitcentrum. Statusově povznáší, neboť fyzickou námahu ve fitcentru podstupují pro zlepšení kondice ti, kdo na to mají peníze, jež si nevydělávají manuálně.

131 B. Ehrenreich 1989: 200.

132 B. Ehrenreich 1989: 230.

Usilovná námaha ve fitcentru má ovšem i výraznou ekologickou funkci. Jejím cílem je dosáhnout „přirozených“ tělesných rozměrů a zbavit se vnitřního znečištění v podobě přebytečného tuku.¹³³ Fyzické utrpení ve fitcentru umožňuje zvyšovat konzum v ostatních oblastech a svým způsobem ho kompenzovat. Jak konstatuje Barbara Ehrenreich, pravidelná dřina v tělocvičně je jakési pokání za ultrakonzum a hyperkonzum těchto mladých a úspěšných.¹³⁴

Nadměnní konzumenti si tímto způsobem dokazují, že nadspotřeba nevede v žádném případě k jejich změkčilosti, a prokazují, že jsou ve volném čase stále schopni stejné sebedisciplíny a sebekontroly, jakou kdysi vykazovaly staré střední vrstvy přímo v oblasti práce. To mírní jejich strach z pádu i tehdy, když cítí, že práce, kterou pro velké firmy a nadnárodní kolosy odvádějí, v sobě již ze skutečného životního *poslání* prakticky nic nemá.

Mezi turistou a bezprizorním

V situaci, kdy je organizovaná modernita vytlačována a nahrazována globalizovanou ekonomikou, nastupuje na místo organizačního člověka něco mezi turistou a bezprizorním.¹³⁵ Člověk organizační

133 Podle výzkumů, jež shrnuje Deborah Lupton, chápou střední vrstvy svou péči o zdraví jako výraz sebekontroly, sebedisciplíny a silné vůle. „Tuk je vnímán jako hmatatelný znak ztráty kontroly, nezvládnutí impulsů, přílišného polevování, zatímco štíhlé tělo je důkazem sebezvládnání, dokladem vlády ducha nad tělem a dokonalého sebezapření“ (D. Lupton 1995: 139).

134 B. Ehrenreich 1989: 240.

135 Příklad turisty, tuláka a vagabunda, jež do sociologie zavádí a hojně s nimi pracuje Zygmunt Bauman, jsou zvoleny velice výstižně. Umožňují zasadit postavení člověka v současné době do rozevírajícího se prostorového rámce a zároveň zdůrazňují naprostou převahu často chaotické dynamiky nad slábnoucí statikou celé sociální budovy.

byl pěkně zaoblený a jeho hlavním výkonem bylo sedět pohodlně na místě, protože odtud mohl po celou pracovní dobu udržovat spojení mezi špičkami své organizace a výkonnými pracovníky. Image pohyblivosti, který se naučil dovedně vytvářet, sloužil jen k tomu, aby na jeho židli stejně pohodlně neusadili někoho jiného. Stěhoval se často, nebylo to však z vlastní iniciativy, následoval vždy pouze přání organizace. Za trochu vyšší plat šel by světa kraj.

S nástupem globalizace, s rozvojem duální struktury korporací a s nebyvalým rozevíráním nůžek mezi stoprocentně úspěšnými a jen průměrně úspěšnými, začíná střední vrstvy ovládat nová mentalita.

Ten, kdo by chtěl jako za starých časů zůstat pěkně zaoblený, patřil by zaručeně mezi první oběti zeštíhlování organizace. Je třeba přestat se na organizaci vázat a vyrazit na cestu, která nikdy nekončí a na které jedinou alternativou co nejrychlejšího pohybu je pohyb vždy ještě o něco rychlejší. Globalizovaná společnost je stratifikována pohybem, lidé jsou v ní uspořádáni podle míry své mobility, konstatuje Zygmunt Bauman. Liší se mezi sebou zejména tím, kolik mají svobody vybírat si, kde budou pobývat příští týden, příští měsíc, příští rok.¹³⁶

Typický příslušník středních vrstev se vzápětí poté, co byl vystěhován z pohodlné organizace, náhle ocitá ve světě, který sice ode všech vyžaduje mobilitu, který však nevybavuje všechny na jejich cestu ani zdaleka stejně spravedlivě. Před běžným člověkem vyvstává obraz nových dvou extrémů. Vidí, že jedni se pohybovat chtějí a bez problémů mohou, druzí se hýbat musí. Jedny to do světa táhne, jiné to do něj vyhání.

Mrstka nejprivilegovanějších z vrchních pater středních vrstev se po celém světě ve všech sezónách potkává v luxusních hotelích, ve špičkových sportovních a zábavních střediscích a na přepychových plážích. Turisté první třídy celoročně putují mezi nejvyhledávanějšími

136 Z. Bauman 1998: 86.

místa na zeměkouli. Jsou v nich bezpečně odstíněni cenovou hladinou od kontaktu a dokonce i jen od pohledů turistů nižších tříd. Místa, která třeba jen na okamžik poctí svou návštěvou, mají po zbytek roku o přežití vystaráno. Naopak ostatní místa, která pro ně nejsou dost atraktivní, mají velký problém uživit se prodejem svých služeb a jsou nucena podbízet se nízkou cenou, aby přilákala turisty z méně úspěšných částí středních vrstev.

Také vyhnanci z opačného pólu jsou v ustavičném pohybu. Potkávají se ve všech sezónách na všech neatraktivních místech celého světa. Do lepších míst je nepustí. Musejí se věčně toulat, protože doma pro ně není dost prostoru. Jsou v neustálém nekli-
du stejně jako luxusní turisté. Tím však veškerá podobnost končí. Jestliže turisté se stále za něčím ženou, oni jsou jen stále odněkud vyháněni. Na žádné křižovatce se jejich cesty neprotnou. Na obrazovkách televizorů se o životě bezprizorních referuje v každodenních zprávách zaměřených na nejnovější sociální tragédie z celého světa. S problémy luxusních turistů je divák stejně pravidelně seznamován v pořadech ze života lepší společnosti, které ho mají pomoci odreagovat a příjemně naladit po zprávách tragických. Ve svém vlastním životě většinový příslušník střední vrstvy jedny ani druhé aktéry z televizních obrazovek obvykle nepotkává. Ty bezprizorní by si k tělu nepřipustil a k turistům by ho nepustili.

Střední vrstvy nejsou schopny oba krajní póly ani v nejmenším propojit. Ve světě, který se dal rázně do pohybu, už nemají co integrovat. Nedisponují žádnými prostředky, které by učinily luxusní turisty méně těkavými, a žádnými prostředky, které by učinily bezprizorní méně neužitečnými. Jejich iniciativa se omezuje na to, že se snaží ty první pokud možno napodobovat a těm druhým se pokud možno vyhýbat. Mentalita dříve rozšafného organizačního člověka se tak stále více redukuje na obavy někoho, kdo by se rád stal báječným a úspěšným turistou, neví však úplně přesně, co dělat proti tomu, aby se z něj jednou nestal obyčejný bezprizorní.

V duši příslušníků středních vrstev tak bytuje stejná nespojitost, jaká tyto vrstvy v sociálním smyslu rozdělila na úspěšné, pohyblivé a samostatné symbolické analytiky a méně úspěšné, usedlé a závislé poskytovatele drobných osobních služeb. Rádi by se už zítra co nejvíce přiblížili první turistické třídě, jenže nevědí, zda se tou dobou ještě vůbec udrží ve své kategorii. Všechny jejich smlouvy jsou pouze dočasné, ty příští mohou být sice výrazně lepší, mohou však být také mnohem méně výhodné, než byly ty včerejší. Jejich akcie mohou závratně stoupat, ale mohou se také absolutně propadnout. Vše, co jsou schopni nabídnout, může už příští měsíc prudce nabýt na ceně, ale může také už pozítří vyjít z módy. „Právě tak jako žádné pojištění nepojišťuje proti smrti, žádná agentura nepojistí turistu, aby se již příští sezónu nestal vagabundem.“¹³⁷

Střední vrstvy nemají zajištění tradičních vrstev horních, a přitom žijí dostatečně při zemi, aby měly na očích osud těch pod sebou. Tím, že nemají schopnost oba krajní sociální póly udržet v rámci téže společnosti, ztrácejí i svou vlastní identitu, která byla právě od této jejich schopnosti tradičně odvozována. Se ztrátou souřadnic ztrácejí i naději na nalezení pevného bodu samy pro sebe. Když mají hodně úspěšný den, vidí se na samém prahu radovánek luxusního ráje turistů, hned příští noc je však trápí můra starostí přicházející přímo z pekla bezprizorních vyhnanců. Trápení tímto neustálým oscilováním mezi povznášející nadějí a tíživými obavami, jen stěží se mohou dopracovat ke stabilnímu a vyrovnanému stavu ducha. Jejich dnešní vychvalovaná dynamičnost je jen krycí název pro bezúspěšné kmitání mezi stále nereálnějšími aspiracemi a stále reálnějšími riziky. Pokaždé, když jim obrazovka předvádí svět turistů první třídy, živí to v nich naději, že jsou od něj vzdáleni vlastně jen pár metrů. Když jim tatáž televize v příští chvíli ukazuje trápení bezprizorních, uklidňují se nadějí, že jsou od nich bezpečně odděleni dostatečně

137 Z. Bauman 1998: 97.

pevným sklem obrazovky. To, která z obou iluzí je fiktivnější, jim ukáže až další z nevyzpytatelných poryvů, jež v následných vlnách procházejí neregulovaným prostředím globální světové ekonomiky.

Nejistota jako poznávací znamení

Bytostná nejistota provází střední vrstvy po celou jejich historii. Jejím základem je strach ze sociálního sestupu, jež svými vlastními silami nemohou odvrátit. V případě starých středních vrstev to byl pronikavý strach z toho, že v kritické hospodářské situaci přijdou i o to málo, co je odlišovalo od nižších vrstev, a klesnou na jejich úroveň. V případě nových středních vrstev jde o narůstající obavy z toho, že ve společnosti pohodlného konzumu přijdou právě o ty povahové vlastnosti, bez kterých by se nikdy nevypracovali a bez kterých se nemohou ve své pozici dlouhodoběji udržet. Nejnověji se střední vrstvy obávají, že v prudkém víru globalizace se, zbaveny starých záruk a jistot, nedokáží prosadit v řadách hrstky úspěšných a propadnou se až na samé bezprizorní dno světa v pohybu.

Je paradoxní, kolik hluboké nejistoty a bezradnosti je ukryto v myslích příslušníků právě té vrstvy, která by měla, uvěříme-li rutinním politickým frázím i některým naivním sociologickým představám, stabilizovat celou společnost. Téměř na všechny skupiny středních vrstev je použitelná charakteristika, kterou Luc Boltanski kdysi vyslovil na adresu řídících pracovníků střední úrovně: Nemají pevnější představu sami o sobě, ani o pozici, kterou ve společnosti zaujímají. Nevědí, co se od nich přesně očekává, ani co mohou od společnosti očekávat oni. Nevědí, kam až mohou jít, jakou kariéru si mohou dovolit, kolik autority jim náleží a kolik poslušnosti ze strany druhých mohou vyžadovat. Nevědí, kolik svobody v rozhodování si mohou dopřát, a nevědí ani přesně, kdo stojí sociálně spíše pod nimi a kdo je o kolik převyšuje.

Ti, kdo stojí skutečně nahoře, dokáží z jejich nejistoty vydatně těžit, a proto ji mnoha různými způsoby přizívají. Vyžadují od nich vzhled šelmy, jistě si sebou samou, tvrdé a přímočaré, velice chytré a vysoce ambiciózní. Vidí v nich však obyčejnou kořist. „Udržují je ve stálém očekávání vzestupu, podporují jejich *dynamičnost*, ponoukají je k soutěžení s jim podobnými, vyzývají je k tomu, aby vynikli, aby se překonávali. Zároveň pečlivě dohlížíjí na to, aby zůstali na svém místě a aby nevybočili z řady. Pokud vyniknou příliš, opět je zatlačí tam, kam patří.“¹³⁸

V této atmosféře permanentní nejistoty se příslušníci středních vrstev usilovně pídí po jakýchkoliv známkách, jež by prozrazovaly, jak si vlastně v dané chvíli stojí. Vše se pro ně stává tajemným náznakem vytouženého vyvolení, či naopak obávaného zatracení.¹³⁹ Neustále si každé znamení pečlivě vykládají a luští z nich, jaký osud a hlavně jaká kariéra je čeká. Jejich pohled na svět se již od dob starých středních vrstev prakticky nemění. Vnímají realitu jako nepředpověditelný sled náhod, osobního štěstí a smůly, jako nepřetržitý proud dobrých a špatných zpráv, jejichž tok lze jen stěží ovlivnit. Tato nevypočitatelná realita jim připravuje nepřetržitou sérii životních zkoušek a testů, ve kterých se musejí neustále znovu a znovu před druhými i sami před sebou osvědčovat. Nejistota starých protestantských středních vrstev ohledně posmrtné kvalifikace se u nových a nejnovějších středních vrstev změnila ve stálou nejistotu ohledně své kvalifikovanosti. Neustále jsou někým přezkušováni z toho, zda investice, jež do nich byly vloženy, se skutečně vyplácejí. Jednou rukou je jim přitom ukazováno nebe vyvolených, k němuž se prý lze přiblížit po žebříčku profesní kariéry a po složení dalších a dalších úspěšných zkoušek vůle, pracovitosti a charakteru. Druhá, hrozící ruka jim ukazuje bezednou propast

138 L. Boltanski 1982: 32.

139 L. Boltanski 1982: 34.

deklasovaných, nad kterou se nikdy nedokáží vyšplhat tak vysoko, aby si mohli být už konečně jednou provždy jisti. „Neúspěch už není vyhlídka, která se týká pouze skutečně chudých a znevýhodněných. Stal se důvěrně známou, pravidelnou událostí v životech středních tříd.“¹⁴⁰

Všudypřítomné statusové nejistoty středních vrstev se dotkl již před první světovou válkou Emil Lederer, když na základě značné nestejnorodosti této sociální kategorie psal o tom, jak se její členové snaží kličkovat mezi jednotlivými sociálními zájmy, aniž by se ztotožnili s kterýmkoliv z nich.¹⁴¹

Teprve Michel Crozier však vytváří v 60. letech z hypotézy o hluboké ambivalentnosti a z ní vyplývající objektivní nezakotvenosti a vnitřní nejistoty středních vrstev základ svého přístupu k této sociální kategorii. Domnívá se, že dědičná nejednoznačnost, která dřímá v charakteru středních vrstev, je veškerým vývojem pouze posilována. „Jestliže se zaměstnanci a střední řídicí pracovníci chovají ambivalentně, jestliže se zároveň cítí být vykořisťovanými pracujícími, kteří vymáhají své požadavky vůči zaměstnavateli a vůči státu, a zároveň participují na řídicí moci směrem k dělníkům, pak ambivalentnost jejich postojů není výsledkem nedostatku jejich intelektuální koherence, který by bylo možno napravit nějakým racionálním prohlédnutím, ale je to spíše znak hluboké rozpornosti jejich vlastní životní situace. Zaměstnanec je zároveň v situaci, která mu přináší většinu omezení, jimiž trpí manuální práce, včetně odměňování, nedostatku autonomie a podřízenosti. Je však zároveň v situaci, která mu usnadňuje identifikaci se světem vládnoucích

140 R. Sennett 1998: 118.

141 Toto hodnocení pozice středních vrstev je obsaženo v Ledererově empirické studii *Die Privatangestellten in der modernen Wirtschaftsentwicklung* z roku 1912. Po první světové válce v době prohlubující se hospodářské krize se Emil Lederer přiklání k názoru, že zejména drobní zaměstnanci se budou postupně proletarizovat.

tříd a která nabízí významné kompenzace těm, kteří pronikli až sem.“¹⁴²

Odpověď středních vrstev na silnou ambivalentnost situace, ve které se nacházejí, bývá právě tak nejednoznačná jako sama tato situace. Bensman s Vidichem konstatují, že byrokraticky uspořádaná masová společnost může být permissivní anebo represivní, jestliže se však stane represivní, velmi snadno se mění v totalitní. Střední třídy se pak v ní mohou zachovat liberálně, konzervativně, ale také totalitárně, vše záleží na momentálním stavu jejich obranných úzkostí.¹⁴³

Podobně podle Michela Croziera nejistota, nejednoznačnost a různorodost v postavení středních vrstev blokuje u nich, na rozdíl od dělníků, rozvoj vzájemné solidarity. Na situaci, která jim nevyhovuje, mohou pak reagovat buďto naprostou indiferentností a naprostou apatií, anebo naopak hlasitým voláním po energickém a autoritativním vedení.¹⁴⁴

Boltanski zase upozorňuje na to, že nejnověji se pokoušejí čelit střední vrstvy svým zmatkům a nejistotám tím, že inklinují ke strategii

142 M. Crozier 1965: 38. Podle Richarda Sennetta je už překonanou minulostí postoj marxismu, jenž ztotožňoval konfušní vědomí s falešným vědomím. V dnešní ambivalentní situaci středních vrstev je právě konfučnost vědomí tím zdaleka nejpravdivějším odrazem reality (R. Sennett 1998: 146).

143 J. Bensman, A. J. Vidich 1971: 284.

144 M. Crozier 1965: 135.

Na tendenci příslušníků středních vrstev nechat se politicky paralyzovat hlubokou apatií upozorňoval již Ch. W. Mills: „Možná proto, že neví, kam vlastně směřuje, je neustále v úžasném spěchu. Možná proto, že neví, co ho tolik děsí, je paralyzován strachem. Je to charakteristické zejména pro jeho politický život, v němž tato paralýza vede až k nejhlubší apatii, jakou moderní doba zná“ (Ch. W. Mills 1951: XVI).

Na jiném místě ovšem Mills konstatuje, že politická apatie středních vrstev nemusí být nijak neracionální. Tyto vrstvy zcela rozumně nevěří v politice nikomu a ničemu. Často se orientují mimo politiku, kde již pak nejsou indiferentní. Jestliže politické symboly pro ně pozbyly veškerou motivační sílu, nemusí to platit o symbolech jiných (Ch. W. Mills 1951: 327).

„paternalismu bez otců“, kterou provozují dnešní velké korporace. Zejména nadnárodní firmy jsou dostatečně bohaté na to, aby příslušníkům středních vrstev mohly poskytnout to, co by si nemohli pořídit za svůj plat, tedy reprezentační znaky života horních vrstev počínaje komfortní kanceláří a dobře finančně zajištěnými služebními cestami přes hrazení vybraných hotelů a zámečků pro konání nákladných seminářů až po obstarání členství v exkluzivních sportovních klubech. Výměnou firma očekává od svých zaměstnanců naprostou loajalitu, tím spíše, že má prostředky, jak kontrolovat do všech podrobností nejen jejich profesní, ale i soukromý a intimní život.¹⁴⁵

Naprostá konformita a bezvýhradná identifikace s firmou a jejími zájmy vytváří přímo uprostřed uměle vytvářené atmosféry globalizované svobody z členů nejnovějších středních vrstev jakousi nadnárodní karikaturu figury byrokratického intelektuála popsaného již před půl stoletím R. K. Mertonem. Jak konstatuje Boltanski, „pocit nálezení k elitě bez hranic ospravedlňuje bezvýhradné ztotožnění s hodnotami, na nichž spočívá Firma, jež mu zajišťuje veškeré živobytí. Nejen v tom smyslu, že od ní dostává plat, ale protože mu zajišťuje bezpečí v nejistotě. Zvláštní směs, kterou mu v hojné míře dopřává, obsahuje nejen známky vyvolení, ale také hrozby vyloučení. To mu bez ustání připomíná, že bez Firmy by nebyl ničím.“¹⁴⁶

Věční prepubescenti

Kromě apatie a naprosté indiferentnosti, či naopak konformity a volání po silné autoritě reagují nové a nejnovější střední vrstvy na

145 L. Boltanski 1982: 41–42.

„Podobna armádě, nadnárodní firma vytváří svůj zvláštní svět, který dokáže skloubit potřebu bezpečí s duchem iniciativnosti a smysl pro hierarchii s egalitářismem,“ dodává Boltanski (L. Boltanski 1982: 43).

146 L. Boltanski 1982: 45.

všudypřítomnou nejistotu své existence ještě dalším způsobem – a sice infantilizací. Svým obavám a strachům čelí snahou o návrat do ranějších dob osobnostního vývoje, kdy mohly žít ještě zcela bezstarostně.¹⁴⁷

Typ věčného prepubescenta tvoří jednoznačně dominantní profil celé galerie sociologických portrétů. Do posledních podrobností ho načrtl již José Ortega y Gasset, když hovořil o *spokojeném mladém pánovi* jako o hlavním hrdinovi naší doby. Naprosto stejný typ věčně nezralé a nehotové, a právě proto výjimečně úspěšné bytosti vykreslil David Riesman ve své analýze vnějšně řízeného člověka. Charles W. Mills črtá navlas stejné rysy, když hovoří o kariérách bílých límečků v americké společnosti, právě tak jako William H. Whyte, když analyzuje chování organizačního člověka. Erich Fromm a Herbert Marcuse podali svorně výpověď o společnosti, která tomuto jedno-rozměrnému exempláři slouží jako spolehlivý inkubátor, a Robert K. Merton popsal v podobě byrokratizovaných intelektuálů prepubertálně uvažující technokraty, kteří tento inkubátor ve dne v noci obsluhují. Až po odchod do důchodu si tito inženýři nedospělosti podrží přesně stejnou mentalitu, jakou mají jejich chovanci, tedy mentalitu nezralosti, nekompetentnosti a vnitřní prázdnoty, tak jak ji popisuje Christopher Lasch ve své diagnóze narcistního typu – navenek vcelku úspěšného, přitom však v nitru zoufale bezmocného člověka naší doby.

Favorizovanou ideologií věčně nezralých se pochopitelně stává horečnatý sen o velkém růstu. Bezpodmínečný růst, tedy růst za

147 Za mnoho podobných definic uvedme jen vymezení osobnosti prepubescenta podle psychologa Václava Příhody: „Protože v tomto období ztrácí fantazie svou všemocnost, je také inteligence méně tvořivá, ochotně přebírává. Takto se v ní projevuje celá osobnost předpubescenta, jeho konkretismus, realismus, harmoničnost, uklidnění, sebeuspokojení, dojem hotovosti všech věcí, jejich neproblematičnost, důvěra v autority a ochotné přejímání všeho, co je již pokládáno za vyřešené“ (V. Příhoda 1967: 315).

každou cenu a za všech okolností, má posloužit jako vysoce atraktivní náhražka skutečného zrání. Už na první pohled má růst oproti zrání velkou výhodu ve snadné měřitelnosti. Zvláště u prepubescentů lze kalkulovat s tím, že pouhá výška bude vzbuzovat mnohem větší respekt, než jaký by vyvolala i ta nejkultivovanější vyzrállost.

Ještě nevyzrálá osobnost desetiletých se prozrazuje ustavičnou těkavostí, neposedností, nestálostí, přelétavostí a neschopností soustředěnějšího výkonu. V dospělosti by měly tyto rysy, alespoň podle vývojových psychologů, ustoupit. Současná společnost se je však snaží naopak hluboce zafixovat a bez jakéhokoliv ostychu je oslavuje jako projev žádoucí flexibility a zdravé dynamičnosti. Podobně vyzvedává výhodnost dočasných kontraktů všeho druhu oproti všem formám dlouhodobější závaznosti. Tyto kvality jistě podporují ekonomický růst, takže každá snaha překonávat je s postupem osobnostního zrání může být kvalifikována jako ekonomická sabotáž či alespoň jako mimoobchodní bariéra obchodování.¹⁴⁸

148 Jistě není náhodné, že právě kategorie prepubescentů je odborníky na reklamu vyzdvihována jako ideální konzument. Dítěti v tomto věku již záleží na úsudku druhých o své vlastní osobě, není však ještě schopno vyjadřovat svou osobnost samo, nekriticky přejímá výroky o světě i o sobě pronášené autoritami. „Dětská vůle je v prepubescentu ještě málo vyvinuta. Děti dobře plní vůli autorit, ale jsou málo samostatné a iniciativní. Ještě nemají vyhraněné ideály. Prepubescent ve svém realismu myslí jen na věci praktické, nejbližší. Neklade si hlubší otázky“ (V. Příhoda 1967: 329).

Kapitola 7.

Postmoderní statusová panika

Organizovaná modernita vytvořila závislost jako životní styl. Nové střední vrstvy byly závislostí na velkých organizacích poznamenány ze všech nejvíce. Na rozdíl od velkých vlastníků z horních vrstev musejí zajišťovat svou existenci v zaměstnaneckém poměru. Na rozdíl od nižších vrstev je jejich organizační pozice nutí se úžeji s organizací identifikovat a kromě své práce jí dávat k dispozici také svoji duši. Ve společnosti, jejíž reprodukce je téměř ve všech oblastech zajišťována velkými organizacemi, se jejich všudypřítomným tlakům lze jen stěží vyhnout. Závislosti na určité organizaci se lze zbavit jedině tím, že se člověk stane závislým na organizacích jiných.

Organizační společnost sama sebe legitimuje svou historicky bezprecedentní výkonností. Její základní princip, běžící pás, umožňuje, aby společnost byla zahlcena přemírou zboží, služeb, informací, zábavy, obrazů, zvuků i vůní, prostě všeho, po čem je právě poptávka. Nabídka je tak silná a dynamická, že strana poptávky je za ní vždy o krůček pozadu. Aby poptávka za nabídkou příliš nezaostávala, musí se dostatečný počet lidí stát náruživými sběrači zážitků. Vydatně jim k tomu dopomáhá reklama, která na ně bez ustání vysoce nápaditě apeluje a rozehrává všechny struny jejich žádostivosti.

Na první pohled není mezi oběma rysy organizované modernity, tedy mezi vytvářením závislosti a podněcováním tužeb a chutí, žádný vztah. Svět práce a organizací je zcela oddělen od světa volného času a zábavy a obě reality vykazují naprosto odlišné vlastnosti. Ve skutečnosti se však ve svém vlivu na člověka oba světy úzce prolínají a doplňují. Realitu, kterou dohromady vytvářejí, bychom mohli nazvat „situací narkomana“.

Organizační člověk a narkomani

Právě narkomani odrážejí situaci příslušníků nových středních vrstev v jakési zlomyslné až morbidní zkratce. Ve droze je v koncentrované podobě obsažena jak náruživost zážitků, tak také obtížně překonatelná závislost. Člověk se pod vlivem drogy cítí jako uprostřed té nejlákavější reklamy: vše kolem je krásně barevné, snad i voňavé a neskutečně hebké na dotek. Společnost nových středních vrstev, která zamítla jakoukoliv askezi ve prospěch utrácení a která všechny ustavičně nabádá, aby stále více vydělávali, protože si pak budou moci opatřit ještě více voňavých, hebkých a barevných věcí, nevypadá příliš přesvědčivě, jestliže chemickou zkratku k pozitivům tak přísně zakazuje. Tatáž společnost, která tisíce způsoby lidi před drogovou závislostí důrazně varuje, živí jejich závislost jinými prostředky. Je to tatáž společnost, která hovoří o svobodě zákazníků tam, kde výběr zboží je podmíněn existencí dlouhých obchodních řetězců, na jejichž hladké fungování jsou právě příslušníci nových středních vrstev již zcela odkázáni, aniž by fungování této společnosti, ve shodě s obavami José Ortegy y Gasset, příliš rozuměli. Organizační společnost je zvyklá hovořit o volnosti řidiče tam, kde svoboda pohybu je bezesbytku závislá na hladké souhře těžebních a distribučních sítí, jejichž vztahům ani řidiči nejvýkonnějších automobilů nerozumějí. Právě růst závislostí tohoto typu je v organizované modernitě oslavován jako další pokrok racionalizace společnosti.¹⁴⁹

149 Společenské vědy s oblibou hovoří o růstu vzájemné závislosti všeho a všech, jež se s rozvojem moderní společnosti ustavičně prohlubuje. Mnozí badatelé si od tohoto trendu slibují posílení systémového charakteru předmětu svého studia. Christopher Lasch upozorňuje, že to, co bývá neutrálně vydáváno za růst vzájemné závislosti, má ve skutečnosti zcela zřejmý a nebezpečný mocenský obsah. Ve skutečnosti se jedná o rostoucí závislost individua na organizaci, občana na státu, dělníka na manažerovi a rodičů na pedagogických poradnách. Ve všech těchto případech je údajná vzájemná závislost mocensky výrazně asymetrická. Právě tato asymetrie je zamlčována pokaždé, když se

Člověk žijící v takto vysoce komplexní společnosti je od narození závislý na tak dlouhých a nepřehledných řetězcích institucí, že jejich kolaps by nejspíše nepřežil. Abstinenční syndrom zažívá pokaždé, když na okamžik vypnou proud, když přestane jít televize anebo obchod má ten den zrovna zavřeno. Pokud by výpadek trval delší dobu, byly by z nás již po pár dnech třaslavé trosky polehávající doma anebo potulující se bezcílně ulicemi. Asi tak jako narkomani, když jim dojdou zásoby.

Nezřízená touha narkomanů po požitku za každou cenu a zároveň jejich nápadná zranitelnost, naprostá bezmocnost a odkázanost na pravidelný přísun další dávky, tato kombinace organizačnímu člověku něco nepříjemně povědomého připomíná. V otevřené a až nestydatě naturalistické podobě předvádějí narkomani cosi velice podobného tomu, co praktikuje on sám, i když si to ze všech sil brání přiznat. Pohledům na narkomany se vyhýbá a o jejich smutných osudech nechce raději nic slyšet.

Zevloun, tulák, turista a hráč

Zygmunt Bauman ve svém náčrtu typologie postmoderní mentality předvádí typologii charakterů, které na první pohled nemají zcela nic společného s obrazy, jež můžeme shlédnout v galerii sociologických portrétů.¹⁵⁰

Zevloun postává v davu a líně pozoruje druhé lidi a situace každodenního života. Baví se tím, že si domýšlí to, co o druhých při letném anonymním pozorování zjistit nemůže. Pokud ho něčím zaujali, dokresluje si ve své fantazii jejich životní osudy a dělá to tak

hovoří o vzájemné závislosti mezi zájmy firmy a zájmy zaměstnanců, o jednotě zájmů úředníků a byrokratické mašinerie, o jednotě zájmů strany a jejích členů, o jednotě zájmů státu a jeho občanů (Ch. Lasch 1980: 321).

150 Z. Bauman 1995.

dlouho, dokud ho stejně epizodicky nezaujme někdo jiný. Tulák se potlouká bez pevnějšího cíle, kudy ho nohy nesou. Nikde nedokáže pobýt delší dobu, není schopen se natrvalo usadit. Sám netuší, jak dlouho se kde zdrží. Při příchodu kamkoliv už se dopředu těší na to, jak lehce se mu bude místo bez jakýchkoliv závazků opouštět. Turista naproti tomu cestuje plánovitě. Navštěvuje místa, která si pečlivě vybral na mapě, a odnáší si z nich domů suvenýry na důkaz toho, že zde opravdu byl. Na rozdíl od tuláka domov potřebuje a na svých cestách na něj ustavičně vzpomíná. Konečně hráče zajímá na životě především riziko. Když se štěstím přemůže své spoluhráče, těší se již na další hru. Pokud bylo riziko příliš velké a on prohrál, dokáže myslet už jen na odvetu.

Kdo je zvyklý uvažovat o lidském jednání a postojích ve vztahu ke společenským poměrům, musí být lehce načrtnutou Baumanovou typologií postmoderní mentality přinejmenším zaražen. Od José Ortegy y Gasseta až po Christopfera Lasche bylo ctižádostí sociologů vést co nejužší a nejpresvědčivější paralely mezi podobou společnosti a charakterem jejích členů. Whyteův organizační člověk věděl, zač vděčí svým postojům a hodnotám, stejně přesně, jako by to věděl Marcuseho člověk jednorozměrný, pokud by měl zájem nad něčím takovým vůbec uvažovat. Nyní se zdá nepochopitelné, odkud se právě tyto čtyři Baumanovy typy najednou vynořují a proč vlastně vypadají právě tak, jak vypadají. Samotný Zygmunt Bauman toto vysvětlení čtenáři dluží. Neobjasňuje, proč právě tyto typy, které v minulosti přežívaly kdesi na okrajích společnosti, najednou tak zmasověly a staly se široce přijímanou normou chování.

Pokusme se Baumana v tomto ohledu doplnit. Vyslovme hypotézu, že jeho zevloun, tulák, turista a hráč jsou jen různými taktikami, které mají pomoci řešit novým středním vrstvám jejich základní problém. Organizovaná modernita, jak již bylo zmíněno, vytváří a podporuje závislost jako životní styl a jako trvalé rozpoložení mysli. Baumanovy postmoderní charaktery si ovšem, každý svým

zvláštním způsobem, sugerují, že oni v žádném případě na ničem závislí rozhodně nejsou. Velmi paradoxní na celé věci je, že ve své snaze o ryze individuální strategii každý z uvedených typů zcela věrně reprodukuje právě ty vlastnosti, které mu pevně vtiskl život v organizacích. Právě těch vlastností, které v něm zformovala organizace, se snaží využít k potlačení vědomí své závislosti na ní a k vytvoření pocitu své naprosté jedinečnosti a autonomie.

Zevloun je jen jedním z lidí v davu, neodmyslitelně k němu patří, protože bez přítomnosti sem a tam se přelévajícího množství druhých lidí by neměl nač zevlovat. Přitom se však necítí být součástí davu, nemá ani ten nejmenší pocit náležení. Chová se podobně, jako byl zvyklý se chovat, když byl ještě členem organizace. Nezpochybňuje otevřeně svou příslušnost k celku, dovedně využívá naučené mimikry k tomu, aby těžil z prostředí, do kterého je zasažen. Podobně jako uvnitř organizace ani uvnitř davu nezná hlubší souvislosti dění, které ze svého stanoviště pozoruje. Ani v nejmenším mu to nevadí. Naopak, uvolňuje to široký prostor k tomu, aby o souvislostech libovolně fantazíroval. Ve své mysli si kombinuje zcela nezávazně různé možnosti, a pokud by si přečetl v pracovní době něco z interpretativní sociologie, našel by v ní ujištění, že právě jeho konstrukce jsou tím, co tvoří podstatu organizace.

Zevloun nemá naprosto žádnou zodpovědnost za to, čemu přihlíží. Ví, že jeho vliv na realitu se omezuje na sféru jeho fantazírování, ale právě ta je pro něj nejdůležitější, protože konstrukce, které si v denním snění tvoří, jsou tím jediným, co mu v celé organizaci patří a co mu zaručeně nikdo nevezme. „Městský zevloun tedy představuje prožitek svobody, svobody úplné, nezávislé na vůli a rozmarech jiných lidí, ale také svobody pouze představované, konvenční a bezzubé, jež na tvaru světa nezanechává žádné stopy. Svobody, která se rodí z nevědomosti a opírá se o bezmocnost.“¹⁵¹

151 Z. Bauman 1995: 42.

Zevloun je scénárista i režisér svého snového světa. Je v něm pochopitelně osobou ze všech zdaleka nejdůležitější. Má obrovskou moc tvořit ve své fantazii image druhých lidí a ze života v organizaci si ještě pamatuje, že právě vytváření image je ten nejdůležitější výkon. Zatímco jako zaměstnanec se musel omezit na vytváření dojmu pouze u své osoby, jako zevlounovi je mu dovoleno tvořit prakticky z ničeho image kohokoliv, kdo ho třeba jen na okamžik zaujme. Bez možnosti tohoto jeho tvůrčího výkonu by mu lidé, které v davu mívá, neměli co nabídnout.

Také tulák si odnesl z organizace na svou cestu životem všechno, co jen stačil pobrat a unést. Přisvojil si filozofii, podle níž neustálý pohyb je mnohem důležitější než jakýkoliv cíl. Pohyb je změna, a to k jeho ospravedlnění naprosto stačí, protože změnu lze již chválit pro ni samotnou. Trasa tuláka má každý den jiný směr, což zejména z výšky budí dojem velké činorodosti a dynamiky. Tulák neví, kde všude se zdrží a jako dlouho tam zůstane. Pokud se tímto způsobem celý život bezcílně potuluje mezi organizacemi, říkáme o něm, že praktikuje vysoce flexibilní životní strategii. Nikde přitom nemůže počítat s domovským právem, což ho zdravě otužuje, dodává mu energii a posiluje jeho chuť vyrazit hned zítra na další pochod. Protože žádný cíl, do něhož by měl snad dorazit, pro něj neexistuje a budoucnost je více než nejistá, soustřeďuje se jen na bezprostřední přítomnost. Využívá jednu po druhé šance, které se mu právě nabízejí, na žádnou z nich se raději příliš neváže, protože neví a nemůže ani nijak ovlivnit, bude-li pro něj otevřena ještě také zítra. Život tuláka působí dojmem naprosté svobody. Ti, kdo jeho cestu životem obdivují, zdůrazňují, že nikde není nikým vázán, vždy záleží jen na něm, zde se rozhodne vyrazit tím či oním směrem. Je odborníkem na krátkodobé kontrakty s okamžitou možností výpovědi. On sám je naprostou svobodou veškerého svého počínání zcela pohlcen a nevádí mu, že vlastně nemá, kam se vrátet.

Na vážnější zamyšlení není v životě ovládaném dynamikou pohybu dost místa ani času. To je ostatně možná jeden z hlavních důvodů, proč je pohyb tak vyhledáván.

Turista není žádný tulák. Plánovitě a organizovaně proniká do stále nových a stále vzdálenějších oblastí. Odnáší si z nich dojmy, jimiž se ustavičně obohacuje. Na svých prázdninových taženích postupně dobývá svět a v podobě stále nových a nových suvenýrů hromadí certifikáty, jež dosvědčují jeho mimořádnou úspěšnost. Chce, aby celý svět, domorodci, zvířata, historické památky i přírodní krásy ukázněně pózovali při sbírání jeho neobvyklých zážitků. Jeho expanzivnost nezná žádných hranic a pro zisk cenných suvenýrů je ochoten podnikat třeba i ta nejriskantnější turistická dobrodružství.

Při sbírání zážitků se chová stejně expanzivně, jako se chovala jeho firma při pronikání na cizí trhy. Turisté se dnes potkávají na plážích Antarktidy, tísní se při výstupech na Himálaje a dávají si zdvořile přednost na úzkých cestičkách vyšlapaných lvy v hloubi Afriky. Všude sklízí exotické plody toho, co nezaseli. Mohutný proud neopakovatelných zážitků však sám sebe rok od roku více znehodnocuje inflací. Stále vzdálenější, dříve zcela nepřístupné a tajemné kusy světa jsou okoukány stejně beznadějně jako obyčejná Eifellova věž. Proto je třeba napříště aranžovat turistické dojmy ještě pečlivěji a opatřovat je obalem prospektů ještě barevnějších a poutavějších. Jinak by sběr zážitků ztratil pro všechny zúčastněné na výnosnosti a bylo by třeba začít se pomalu poohlížet po nějaké ziskovější formě průmyslu.

Hráč se snaží uspět vlastními silami v nejistém terénu plném umělých překážek. Činí tak podle pravidel, která sám nestanovil, ale kterým se podrobuje s nadějí na výhru. I když je hráč svojí hrou plně pohlcen, jeho výkon není výkonem v pravém slova smyslu.

O jeho úspěšnosti nerozhodne neviditelná ruka, která váží užitečnost každého z hlediska prospěchu ostatních, nýbrž šťastná ruka, která kyne právě jen vítězi.

I když z hlediska testování skutečné výkonnosti nemusí být hra zrovna tím nejprůhodnějším terénem, vykazuje spoustu jiných předností. Je například přímo ideálním polem pro smíření principu konkurence se zásadami morálky. Dokonce i ta nejbezohlednější konkurence zde může být naplno rozehrána právě proto, že vše je přece pouze hra. Hra nás nenásilnou a zábavnou formou učí, že kolega je zde od toho, aby byl poražen. Zcela nesmyslný by byl i v té nejspolečenštější hře každý tah, který nevede k porážce soupeře. Právě proto, že vše je ve hře jen jako, může se hráč s naprosto čistým svědomím oprostít ode všech ohledů, které by mu jinak příliš svazovaly ruce. Pokud hraje podle pravidel, může své bližní po libosti porážet, drtit a ponižovat. „Ve hře není místa pro sympatie, lítost a vzájemnou pomoc.“¹⁵² V zacházení s našimi bližními se nám otevírají netušené možnosti, které můžeme využívat způsoby, jichž bychom se jinak nedopustili. Stačí, když si zvykneme na příjemnou představu, že život je přece jenom hra.

Každý ze čtyř typů, jež zosobňují, podle Zygmunta Baumana, jisté rysy postmoderní mentality, vypadá na první pohled velice originálně. Jako kdyby se vynořily z ničeho a zhola nic je navzájem nespojovalo. Přitom je celá tato kolekce sestavena nikoli náhodně a všechny její exempláře jsou v úzkém příbuzenském vztahu. Všichni jsou dětmi formální organizace. Liší se jen v tom, které z jejích rysů v nich byly geneticky zvýrazněny.

Zevloun povýšil na svoji životní filozofii absenci zodpovědnosti, kterou celá struktura i veškeré fungování formálních organizací u svých členů pěstuje. Neznalost širších kontextů dění, které kolem

152 Z. Bauman 1995: 54.

něj probíhá, ho inspiruje k tomu, že své fabulace považuje za jedinou směřodatnou, skutečnou a nezpochybnitelnou formu reality. Pocit nemožnosti kontaktu s vnější realitou, k němuž život uvnitř byrokratické organizace pravidelně vede, považuje za vrchol volnosti, protože jeho fantazie tak mohla být osvobozena ode všech zábran.

Tulák se zase ztotožnil se samoúčelností, která je důsledkem byrokratické záměny prostředku a cíle. Kromě toho mu naprosto učarovala záměna výkonu s jakýmkoliv registrovatelným pohybem. Pokud je těkává pohyblivost povýšena na spolehlivý indikátor výkonnosti, neexistuje výkonnějšího člověka, než je tulák. Právě k takové záměně pouhé mobilnosti a skutečného výkonu ve velkých moderních organizacích dochází. K tomu, aby byl považován za dynamického, a tedy perspektivního, stačí zaměstnanci, aby byl před těmi správnými zraky vždy v pohybu, aby byl přiměřeně neposedný.

Turista se zhlédl v ničím neohraničené expanzivnosti organizace. Stejně jako ona chce pronikat do stále nových oblastí, omezenost na vlastní lokalitu mu zavání vážnou stagnací. Expanze do stále dalších a dalších oblastí je pro něj ovšem jen prostředkem k neomezenému hromadění zisků, v jeho případě mají podobu nových a neobvyklých zážitků. Zbytek světa je proměněn v dodavatele a subdodavatele suroviny, z níž on si díky svému estetickému cítění dokáže vyrobit dojmy, jimiž je schopen zásobovat vděčné publikum po návratu z dovolené prakticky po celý zbytek sezóny.

Také hráč se v prostředí organizace naučil, jak se stát úspěšný i bez podání výkonu, jak využívat pravidel, která on sám ani nestanovil, ani je nemůže pozměnit či zrušit. V tomto prostředí se naučil brát úspěch jako přesvědčivý výraz svých osobních kvalit a hráčského umu a na případné neúspěchy pohlížet jako na věc smůly, nesprávně stanovených pravidel, zásahu shora či řízení osudu, který nelze bohužel vlastními silami nijak ovlivnit. Kariéra v rámci umělého světa organizací se v jeho očích podobá utkání, ve kterém lze postupovat uvolněně a hravě, tedy bez výčitek svědomí a bez zbytečných skrupulí.

Druhá vlna statusové paniky

Masy zevlounů, tuláků, turistů a hráčů, které se podle Zygmunta Baumana přímo před očima v současné společnosti rozrůstají, musely odněkud přijít. Přicházejí z organizací. Proč najednou tolik lidí samo sebe přesvědčuje, že jsou zcela nezávislí, samostatní, autonomní? Proč je pro ně právě tento pocit natolik důležitý, že k jeho potvrzení dokáží zcela bez zábran využívat vše, čemu je organizace naučila?

Nebylo by nijak překvapivé, pokud by se právě tímto způsobem projevoval nový, historicky již druhý velký záchvat statusové paniky. První vlna statusové paniky zachvátila především nižší patra starých i nových středních vrstev při přechodu od liberální společnosti 19. století ke společnosti organizační. Staré střední vrstvy byly tehdy velkoplošně likvidovány velkými korporacemi, početnost nových středních vrstev rostla přitom natolik rychle, že to vedlo k nezadržitelné inflaci jejich statusu.

Obě hodnoty, na kterých si tradičně zakládali především příslušníci starých středních vrstev, tedy nezávislost a relativně slušné příjmy, byly s rozmachem korporací fatálně ohroženy. Nové střední vrstvy byly ochotny smířit se se ztrátou nezávislosti, pokud jim práce v organizaci umožní podržet příjmy a životní úroveň přinejmenším na úrovni starých středních vrstev. Absenci jakékoliv nezávislosti v práci si ostatně mohly zdánlivě bohatě kompenzovat v prudce se rozvíjející oblasti spotřeby a volného času. To, že také zde je míra jejich skutečné nezávislosti velmi diskutabilní, si na rozdíl od Ericha Fromma a Charlese W. Millse příliš nepřipouštěly. Přibližně dvacet až třicet let úspěšného poválečného vývoje sociálního státu jako kdyby dávalo strategii nových středních vrstev plně za pravdu. V 50. letech a počátkem 60. let stál organizační člověk na vrcholu své kariéry. Zároveň s tímto triumfem v něm však narůstaly vážné pochybnosti.

Demokratizace konzumu, ke které došlo v průběhu *třiceti tučných* poválečných let, opět začíná smazávat rozdíly mezi středními a nižšími vrstvami. Oproti konci let dvacátých nebyly však rozdíly stírány tím, že by střední vrstvy klesaly na úroveň proletářů, ale naopak tím, že dělníci svůj konzum ve dvaceti poválečných letech prudce zvýšili. Pro pocit sebedůvěry středních vrstev to však má stejně neblahý efekt, tím spíše, že běžné statusové symboly, koncentrované kolem automobilu, vybavení domácnosti a každoroční dovolené, již obě vrstvy nijak výrazně neodlišují.

Střední vrstvy nyní vidí, že jejich strategie – udržet statusový odstup od nižších pomocí kariéry v organizacích – jednoduše nefunguje. A to přesto, že této strategii obětovaly jednu z hodnot, jež byla tradičně středními vrstvami ceněna nejvýše – svoji nezávislost. Ochotně se identifikovaly s cíli, či spíše s procedurami organizace, na výraznější odměnu za tuto ochotu však čekaly marně. Dočkaly se jen toho, že jejich status zaměstnanců je sblížil s těmi, od nichž se chtěly odlišit.

Ve statusové panice, jež se jich podruhé ve 20. století masově zmocnila, začali příslušníci středních vrstev vděčně přijímat vše, co mohli považovat za důkaz toho, že ve skutečnosti jsou mnohem autonomnější, samostatnější a nezávislejší, než jak to na první pohled vypadá.

Zatímco na počátku organizované modernity se střední vrstvy ve strachu ze statusové proletarizace vděčně chytaly organizačního žebříčku, po němž se chtěly vyšplhat vysoko nad vrstvy nižší, nyní by nejraději na organizaci úplně zapomenuly, protože jim nepříjemně připomíná, že jsou s nižšími nejen na jedné lodi, ale ocitly se s nimi dokonce i na téže palubě. V nastalé panice hledá každý svůj vlastní člun. To, že také všechny záchranné čluny patří organizacím, které zpovzdálí celou jejich cestu za záchranou individuální svobody řídí a sponzorují, si příliš nepřipouštějí.

Nová vlna statusové paniky má podobné příčiny, jako měla vlna první. Střední vrstvy se opět cítí být ohroženy společenským

deklasováním, mají strach z úpadku do bezvýznamnosti a pocit, že nemohou obhájit hodnoty, o kterých se jim nepřestává tvrdit, že jsou jejich vlastní. Celá reakce je však tentokrát značně odlišná od toho, jak reagovaly ve 20. a 30. letech. V tehdejší panice se mnozí ze středních vrstev snažili čelit riziku statusové proletarizace orientací na organizované síly, které jim slibovaly udržet si vyšší postavení. V tehdejší situaci jejich mentalita tíhla k autoritářskému typu.

V dnešní vlně statusové paniky je síla plynoucí z kooperace již nepřitahuje. Naopak, zklamala je, překáží jim a oni se chtějí zvýznamnit tím, že si od ní vytvoří co největší odstup. Mezitím však již se svými organizacemi srostli a za svou životní filozofii přijali jejich marketingovou mentalitu. Svůj odpor k organizacím zdůvodňují potřebou větší individuální svobody. Neříkají už ale, kvůli čemu po větší svobodě volají. Museli by přiznat, že ji nutně potřebují ke sběru ještě většího množství zážitků. Právě těch, které jejich vysoce efektivní organizovaná společnost v nadbytku nachystala a nyní je potřebuje se ziskem prodat. Proti své závislosti na této společnosti, proti závislosti, která střední vrstvy v jejich vlastních očích najednou tak silně deklasuje, chtějí bojovat všemi možnými způsoby. Nejlépe však ještě intenzivnější orientací na zážitky, jež jim tato organizovaná společnost dopřává. Neboť platí: Co si vychutnáš, to tě obohatí, takže alespoň pro tuto sezónu mezi zážitkové proletáře určitě neklesneš.

Od nejistoty k autoritářství

Ve 20. a 30. letech byly staré střední vrstvy likvidovány v důsledku postupující monopolizace výroby. Nižší zaměstnanci velkých organizací zase se znepokojením sledovali svoji pozici, jež se jim musela zdát křehká ve srovnání se silou organizovaných dělníků. Obojí naplňoval pocit bezmocnosti tvář v tvář stále mocnějším silám, jež

přicházely vzít těm prvním jejich nezávislost a těm druhým jistotu jejich postavení. Střední třídy přestávaly věřit v možnost změnit pro sebe cokoli k lepšímu pomocí své vlastní iniciativy. Osobní svoboda, které formálně požívaly v nedávno ještě nepředstavitelném rozsahu, jim nedávala možnost čelit tomu, co je ohrožovalo. Jak konstatuje Erich Fromm, ve své svobodě se tyto vrstvy cítily naprosto osamělé a dokonale ztracené.

Bezmocnost v nich vyvolávala touhu podrobit se jakékoliv síle, která je zbaví jejich pochybností a vrátí jim pocit jistoty. Z tohoto rozpoložení vyrůstá autoritářský charakter. Tento charakter zároveň po silné autoritě touží a chce se jí až masochisticky podřizovat, zároveň chce být takovou autoritou sám, aby si mohl až sadisticky podřizovat druhé. Uznává jedině nemilosrdnou moc a bezpodmínečné podřízení, nic mezi tím. „Právě tak jako silní a mocní vyvolávají jeho *lásku*, právě tak bezmocní lidé vyvolávají jeho opovržení.“¹⁵³

Dokud střední vrstvy dokázaly ekonomicky přežívat a dokud se mohly opírat o tradiční autority, z nichž čerpaly pocit bezpečí a sebeúcty, dokázaly svodům autoritářských hnutí odolávat. Jakmile se jejich postavení dále zhoršilo a jejich dosavadní konzervativní opory, ať již to byla monarchie, církev anebo vlastní patriarchální rodina, byly otřeseny a zpochybněny, jejich imunita vůči autoritářským silám prudce poklesla. Velká část starých středních vrstev a nezanedbatelné segmenty středních vrstev nových začaly více či méně aktivně podporovat nacismus.

Jak se později ukázalo, byla to sebedestruktivní strategie, neboť sliby dané středním vrstvám nacisté pochopitelně nikdy nesplnili. Zatímco byly tyto vrstvy psychologicky zpracovávány, jejich bývalá socioekonomická pozice ve společnosti byla systematicky likvidována a ony se definitivně stávaly pouhým přívěskem vysoce organizované státně vojenské mašinerie.

153 E. Fromm 1955: 148.

V zemích, jež si podržely demokratické zřízení, byly střední vrstvy integrovány do společnosti organizované modernity neskonale kultivovanějším způsobem. Na místo agresivních autoritářských charakterů se zde podařilo rozvinout vysoce vstřícné vnější orientované typy, pěkně zaobleného organizačního člověka či přítakávajícího člověka jednorozměrného. To, co mělo být konečným řešením, však ani v tomto případě ve zkoušce času dlouho neobstálo. Organizační lidé propadli po půlstoletí vcelku spokojené existence nové vlně statusové paniky.

Když organizační člověk zpanikařil

Poté, co organizace nesplnila očekávání, jež do ní nové střední vrstvy vkládaly, rády by se od ní tyto vrstvy distancovaly. Tato vlna znovuoživeného individualismu je v politologii a ekonomii spojována s nástupem neoliberalismu, v sociologii a některých dalších disciplínách bývá považována za součást nástupu takzvané postmoderny.

Organizační člověk již nechce být vázán na organizaci. Přeje si více nezávislosti, chce se sám stát návrhářem svého vlastního osudu, sám chce rozhodovat o své životní dráze. Problém je v tom, že už nemůže dost dobře žít bez organizací. Společnost, na kterou je zvyklý a bez které by se neobešel, je organizacemi a jejich vztahy hustě protkána a okamžitě by se zhroutila, pokud by chtěla začít uspokojovat své vitální potřeby méně organizovaně.

Kompromis, který čeká na postmoderního člověka, je zřejmý. Má naprostou svobodu kličkovat mezi jednotlivými organizacemi. Chvilí setrvá v jedné, vzápětí přejde zcela svobodně k jiné a po krátkém čase svou volbu třeba zase změní. V panickém strachu z vázanosti a nehybnosti, která se tak podobá osudu nižších vrstev, kličkuje člověk postmoderní stále rychleji. Spojuje přitom příjemné s užitečným, neboť ustavičné kličkování posiluje dojem flexibility, jímž okouzluje druhé.

Postmoderní mentalita a postmoderní životní styl, jež se staly vyznáním postorganizačního člověka, jsou oslavou fragmentarizace, nespojitosti, rozkouskovanosti. Jsou předkládány jako důkaz radikálního rozchodu naprosto se vším, co svazovalo a omezovalo v epoše organizací. Epizodičnost je kladena proti ucelenosti a systematickosti jako doklad velkého vítězství nad vším, co člověka dříve znevolňovalo, počínaje paternalismem států a velkými vyprávěními o historické nutnosti konče. Přechodnost, dočasnost a prozatímnost jsou stavěny proti zatuchlé trvalosti, která svou zbytečností nebezpečně připomíná věčnost. Zevlouni, tuláci, turisté i hráči se bez výhrad na této nové filozofii svobody shodují.

Organizace jim v tom nebrání. Naopak, plně podporují zevlouny a jejich kolegy a jsou s nimi v jejich epizodickém tažení za větší svobodou naprosto solidární. Je pro ně docela výhodné využívat krátkodobé pracovní kontakty, zaměstnávat na dílčí úvazek a na omezenou pracovní dobu, vyžadovat od svých členů časté střídání odlišných typů pracovních aktivit pokud možno s rekvalifikací na vlastní náklady. Pod heslem *flexibilizace* práce nás mění se organizace vybízejí, abychom mnohem aktivněji než doposud přizpůsobovali své pracovní aspirace momentální nabídce na trhu práce. Každý by si měl zvyknout na to, že v rámci života projde dlouhou řadou nejrůznějších zaměstnání, v žádném z nich přitom nemusí setrvat nijak dlouho. „Dnes může mladý Američan očekávat, že v průběhu svého života změní práci alespoň jedenáctkrát a rekvalifikuje se nejméně třikrát,“ konstatuje Richard Sennett.¹⁵⁴ Budou-li zaměstnanci dostatečně pružní a dynamičtí, dokáží se na jakoukoliv změnu nabídky na trhu práce vždy adaptovat o něco rychleji než druzí, kteří tím o příležitost přijdou. Tím vlastně pomáhají i ostatním, protože je taktně vybízejí k ještě vyšší adaptabilitě, tedy k ještě větší dokonalosti.

154 R. Sennett 1998: 22.

K dobrému postmodernímu vychování patří nemluvit o tom, že se zde vlastně dělá z nouze ctnost. A tak právě na tom, že jsou bez oddechu honěny od jedné dočasné příležitosti ke druhé, zakládají nejnovější střední vrstvy svou hrdost a na naprosté pomíjivosti chtějí pevně vystavět svůj ohrožený status. Mají v tom ostatně praxi. Již autor organizačního člověka si uprostřed 50. let ve své analýze průchozího předměstí obývaného středními vrstvami povšiml, že „právě ta skupina, která se nestěhuje, pocituje značnou nejistotu svého statusu střední třídy“.¹⁵⁵

Být usazený, zakořeněný, být na něco fixovaný, znamená v postmoderní řeči totéž jak být naprosto nepoužitelný, nevhodný, neperspektivní, přímo nemožný. Tyto staromódní vlastnosti jsou přičítány nižším vrstvám, lidem z venkova, lidem nevzdělaným a méně kvalifikovaným. Jedině to, co se hýbe, a dokud se to hýbe, patří do vyšších pater. Věčný neklid pojišťuje a naprostá pomíjivost pošlechťuje. Právě tak si to nejnovější střední vrstvy myslí a kupodivu – právě tak to organizacím vyhovuje.

Klesající občanský potenciál

Představa, že střední vrstvy mají za všech okolností patent na demokracii a že jsou jaksi ze své podstaty předurčeny pro budování občanské společnosti, patří k těm nejoblíbenějším iluzím, jež jsou v kruzích středních vrstev šířeny. Existují přitom přinejmenším dva předpoklady, bez nichž je samostatná občanská aktivita stěží představitelná. Jednak musí mít člověk zajištěnu alespoň relativně nezávislou existenci, jednak musí být motivován ke spoluzodpovědnosti za místo, ve kterém žije.

Vývoj středních vrstev je postupným vzdalováním od obou těchto předpokladů. Lze to pozorovat na proměnách, jimiž prošel jejich

155 W. H. Whyte 1968: 294.

vztah k práci a jejich vztah k lokalitě. U starých středních vrstev existovala v minulosti úzká vazba mezi jejich prací, příjmem, statusem a majetkem. Význam práce zároveň přesahoval individuum a bezpečně je orientoval co do preference životních hodnot. Veřejná aktivita se považovala za pokračování práce jinými prostředky a člověk se při ní věnoval obhajobě svých zcela konkrétních zájmů. Své veřejné aktivity provozoval spolu s druhými v měřítku lokálním a s lokálním dopadem. To mělo svůj význam v době, kdy život v každé lokalitě byl mnohem méně determinován děním mimo ni, než je tomu dnes.

Nové střední vrstvy neodvozují svůj příjem, status a majetek bezprostředně ze své práce, nýbrž zprostředkovaně skrze závislost na organizaci, která je zaměstnává. Nižší výkon ve významné organizaci může přinášet výrazně více bohatství, moci i prestiže než mnohem vyšší výkon odváděný pro organizaci ne tak dobře situovanou. Loajalita vůči organizaci, která je od nynějška garantem zisků, snadno přebíjí jakoukoliv loajalitu lokální. Pokud se organizační člověk nějak angažuje v místě svého bydliště, nečiní tak nikdy proti zájmům své firmy a na úkor toho, co je povinen odvádět jí. Veřejnou angažovanost by musel považovat za plýtvání energií, pokud by mu nepomáhala dotvářet jeho image. Problémy konkrétní lokality ho nechávají chladným, protože svou energii a své ambice uplatňuje v rámci firemním, který je pro jeho existenci neskonale důležitější. Čím je organizace větší, tím více důvodů k loajalitě vůči ní a tím méně ohledů na konkrétní místo bydliště, jež se může ukázat vlivem personální politiky organizace kdykoliv pouze bydlištěm přechodným.¹⁵⁶

Zapuštění kořenů v organizaci je ovšem jen průchozím stadiem, jež odděluje tradiční lokální zakořeněnost starých středních vrstev

156 Firma je vždycky částí jak jeho veřejného, tak jeho soukromého života. „Jedinec je nucen participovat na veřejném životě komunity buď jako reprezentant firmy, anebo neparticipovat vůbec“ (J. Bensman, A. J. Vidich 1971: 171).

od globální vykořeněnosti vrstev nejnovějších. Kořeny zapouštěné ve formálních organizacích se ukázaly být méně hluboké, než jak to vypadalo v epizodě organizované modernity. Přesto tato epizoda organizačního člověka hluboce poznamenala. Odněs si z organizací do svého postmoderního toulání a zevlování kompletní výbavu. Loajalita vůči zaměstnavateli, kterou organizace přísně vyžadovala, aby mohla zdomestikovat dříve nezávislé střední vrstvy, se v mentalitě nových středních vrstev usadila v podobě zobecnělé loajality, loajality vůči poměrům, ať již jsou jakékoliv. Podobně přísně vyžadovaná konformita se shora danými organizačními pravidly se zobecnila do podoby akceptování čehokoliv, co přichází shora. Život v organizaci tak vlastně posloužil jako trenažér, na němž si nové střední vrstvy nacvičily silně problematické vlastnosti, které je neopouští ani poté, co vázanost na konkrétní byrokratickou organizaci ustoupila ve prospěch zdánlivě nezávazného potulování mezi nimi.¹⁵⁷

Samotná práce, tedy to, na čem byla vystavěna veškerá solidnost starých středních vrstev, poztrácela v průběhu tohoto potulování postupně vše, kvůli čemu stálo za to pracovat. Z celoživotního poslání se zase stala pouze nutným zlem, jež doprovází na životní pouti ty, kdo se nestačili vloudit do ráje nicnedělání. Práce přestává být lidským posláním, tedy něčím, k čemu je člověk předurčen přímo od boha a čemu se nesmí za žádnou cenu zpronevěřit. Skutečným lidským posláním je od nynějška permanentní kličkování mezi dočasnými pracovními příležitostmi, hledání vhodných skulinek

157 „Byrokracie zbavuje jednotlivce svobody a autonomie, a to nikoliv nezbytně pomocí donucení, ale spíše tím, že pro ně vytváří výhodný systém odměn za to, že vykonávají sice dehumanizující, ovšem technicky účinné vzorce činnosti. Rozvoj byrokratické mašinerie, v měřítku národním i nadnárodním, vede ke vzniku ideologie byrokracie, která by ráda obhájila, že jednotlivci jsou právě touto byrokracií připravováni o jakoukoliv nezávislost“ (J. Bensman, A. J. Vidich 1971: 276).

na trhu práce. Tato služba od nás vyžaduje, abychom byli neustále připraveni den ze dne zběhnout od činnosti, ke které se cítíme být svými schopnostmi a náklonností předurčení a které jsme chtěli svůj profesní život zasvětit. Figura věčného dezertéra, dezertéra z povolání se stává vzorem pro každého, kdo si chce zasloužit svůj krátkodobý žold. Pod heslem flexibility najdeme všechno možné, včetně degradace smyslu práce, výprodeje odbornosti a oslavy celoživotního diletantství. To je cena, kterou postmoderní tulák platí za zdánlivou svobodu a jedinečnost své trasy.¹⁵⁸

Již před půlstoletím odhadl skutečnou míru svobody a šanci na originalitu postmoderních tuláků W. H. Whyte: „Čím více lidí by se stěhovalo z místa na místo, tím si budou různá americká prostředí podobnější, a čím si budou podobnější, tím snazší bude stěhovat se z místa na místo. I kdyby v novém prostředí neznali vůbec nikoho, nebyl by to problém. Ať patří k jakékoli organizaci, budou mít stejné problémy, stejné vzpomínky a stejné naděje. Všichni hovoří stejnou řečí.“¹⁵⁹

158 Podrobně o důsledcích požadavků současného trhu práce na morálku člověka pojednává Richard Sennett v knize *The Corrosion of Character* z roku 1998.

159 W. H. Whyte 1968: 268.

Kapitola 8.

Komplicové anebo oběti sociálního státu?

V průběhu polemiky o vztahu středních vrstev k sociálnímu státu, polemiky, která je tak stará jako debata o krizi sociálního státu, se vyhranila dvě hlavní stanoviska.

Podle prvního z nich střední vrstvy na sociální stát výrazně doplácí. Sponzorují ze svých daní téměř veškerý jeho chod, aniž by se výrazněji podílely na výhodách, které distribuuje. Tyto výhody si jednostranně přivlastňují nižší vrstvy, což ovšem ve svém důsledku, zvláště podle mínění konzervativní nové pravice, postihuje i tyto nižší vrstvy samotné. Velkorysý sociální stát prohlubuje jejich chudobu a činí ji bezvýchodnou, neboť celé velké skupiny lidí odvykl tvrdě pracovat, zasloužit se o svou životní úroveň, odnaučil tyto lidi spoléhat se na sebe samy.

Podle druhého názoru, zastávaného především liberály, střední vrstvy na sociálním státu sice také vydělávají – a dost možná i výrazně více než vrstvy nižší –, celý mechanismus je však příliš drahý, zoufale neefektivní a těžkopádný, takže z ekonomického hlediska je jeho další provozování naprosto neperspektivní. Středním vrstvám se sice daří brát druhou rukou velkou část toho, co sociálnímu státu jednou rukou odevzdaly, celá transakce je však vzhledem ke ztrátám, k nimž při ní rutinně dochází, neudržitelně plýtvavá.

Jakkoliv tvrdé mohou být v detailech srážky stoupenců obou táborů a jakkoliv neústupná jejich výchozí stanoviska, celý spor je minimálně ze dvou důvodů do značné míry irelevantní. Je totiž zřejmé, že ať tento spor dopadne jakkoliv, verdikt vyřčený na adresu sociálního státu zůstává tentýž – sociální stát je třeba zrušit. Rozdíl

je jen v tom, je-li sociální stát prohlášen za instituci pouze plýtvavou (názor liberálů), anebo přímo zločinnou (rozsudek konzervativců). Celý spor je naštěstí nerozhodnutelný, neboť vše záleží na tom, jak široce a kterým směrem si pro účely diskuze vymezíme střední vrstvy. Čím širší vymezení směrem dolů, tím více argumentů pro tábor liberální a naopak.

Diskuze o vztahu středních vrstev a sociálního státu probíhá souběžně s diskuzí o prohlubující se krizi této instituce. Zmíněná krize se projevuje v několika různých oblastech a v každé z nich je pozice středních vrstev (jakkoliv úzce či široce vymezených) krajně ambivalentní.

Rozměry krize sociálního státu

Zdaleka nejčastěji se hovoří o jeho krizi v oblasti ekonomické. Nižší přírůstky hrubého domácího produktu oproti prvním dvaceti poválečným letům se promítají v nižším objemu prostředků, jež je možno potřebným ve společnosti přerozdělovat. Zároveň však poptávka po těchto prostředcích neustále stoupá a sociální výdaje států blahobytu rostou v průměru o pět procent ročně i v situaci, kdy hospodářský růst nepřesahuje dvě či tři procenta. Podíl hrubého národního produktu, který je věnován na nejrozumnější formy sociálního zabezpečení, tak stále roste, což podle kritiků sociálního státu omezuje možnosti hospodářského růstu do budoucna, čímž se bludný kruh klesající hospodářské výkonnosti a rostoucích sociálních problémů uzavírá.

Bohužel ani v tomto, teoreticky nejsnáze kvantifikovatelném bodě sporu, nelze ani přibližně odhadnout natož přesně vypočíst, nakolik jsou střední vrstvy obětí sociálního státu a nakolik jsou mu naopak zavázány. Je pravda, že ze svých daní platí na chod sociálního státu vzhledem ke své relativní zámožnosti více než vrstvy

nižší a zároveň vzhledem ke svému relativně vysokému počtu více než vrstvy horní. Samotný vzestup nových středních vrstev je však zejména po druhé světové válce neoddelitelně spojen právě s historií štědrého sociálního státu. „Střední třídy byly hlavním uživatelem prosperity posledních dvaceti let,“ konstatují Bensman s Vidichem počátkem let sedmdesátých. „Nejenže se jim dostalo širokého vzdělání a příležitostí získat dobré zaměstnání. Měly i mnoho daňových úlev a další pomoci například ve formě dotací na veřejnou dopravu a dotací na vzdělávání svých dětí.“¹⁶⁰ V Evropě byl sociální stát ke středním vrstvám pochopitelně ještě mnohem štědrejší než ve Spojených státech a v době rostoucího poválečného blahobytu financoval především ty oblasti – mezi jiným vzdělání, automobilovou dopravu a kulturu –, které právě střední vrstvy využívaly v největším počtu a s největšími výhodami.

K ekonomickým potížím sociálního státu se připojují vážné komplikace plynoucí z demografického vývoje, jímž procházejí všechny vyspělé společnosti. Rodí se méně dětí a lidé se dožívají vyššího věku, populace jako celek tedy stárne. Růst podílu osob v ekonomicky poproduktivním věku znamená, že ekonomicky aktivní ponесou stále větší břemeno ve vztahu k jejich zabezpečení. Řešení tohoto problému je zdánlivě jednodušší než řešení problému předchozího. Spočívá v možnosti posunout věk odchodu do důchodu, a tak zvyšovat podíl ekonomicky činných v populaci. Toto jednoduché řešení naráží ovšem na problém rostoucí nezaměstnanosti, což vyvolává na trhu práce poněkud paradoxní situaci. Starší lidé by měli pracovat déle v situaci, kdy mladší marně hledají práci.

Situace středních vrstev je také v tomto ohledu dvojznačná. Na jedné straně to budou nepochybně právě ony, kdo ponese největší břemeno financování ohledně zabezpečení ve stáří. Současně je však v jejich zájmu, aby systém zabezpečení fungoval co nejštedřeji

160 J. Bensman, A. J. Vidich 1971: 260.

a nejspolehlivěji, neboť právě ony by v případě potíží v oblasti starobního zabezpečení zažily nejdrastičtější rozdíl mezi životní úrovní ve stáří a životní úrovní, na kterou byly zvyklé v dobách, kdy si ještě vydělávaly. Právě v dobách, kdy statusová panika neohrožuje střední vrstvy po čas jejich ekonomicky aktivního života, může být pro ně po odchodu do penze o to více aktuální.

Ve srovnání s ekonomickým a demografickým rozměrem krize sociálního státu bývá mnohem menší pozornost věnována závažné krizi, jež se prohlubuje v rovině hodnot, tedy v oblasti kultury. K hodnotovým prioritám sociálního státu patřilo od počátku normativní úsilí o snižování sociální nerovnosti. V posledních dvou či třech desetiletích se množí signály toho, že rostoucí počet lidí z celé řady důvodů hodnotu větší sociální rovnosti zpochybňuje.

Požadavek rovnosti byl jedním z hesel třetího stavu, který byl ve svých životních zájmech ohrožován privilegiem urozených. Střední vrstvy Starého režimu potřebovaly získat formální rovnost, pokud měly oběma tehdejšími privilegovaným stavům vnutit soupeření na poli, kde byly v té době bezpečně nejsilnější, tedy na poli hospodářských výkonů. Dnes však stejná formální rovnost střední vrstvy v hospodářském soupeření s mamutími korporacemi ani trochu nechrání. Nechrání je však ani před radou mimoekonomických rizik.

V minulosti potřebovali měšťané formální rovnost k tomu, aby byli zabezpečeni před agresivitou urozených. Dnes však již taková rovnost nijak nezvyšuje pocit bezpečí vzhledem k četným novým ohrožením v rámci každodenního života uprostřed rizikové společnosti. Nechrání ani před jaderným zářením, ani před zplodinami automobilového provozu, o rizicích terorismu a nebezpečí organizovaných mafií nemluvě. Právě potřeba bezpečí vůči všem těmto novým technologickým i společenským rizikům výrazně relativizuje hodnotu rovnosti, což vytváří vážné obavy o budoucí politický vývoj dokonce i v zemích ekonomicky nejvyspělejších. Právě v těchto zemích je zajišťování rovnosti zdaleka nejnákladnější a nepříjemná

otázka „Na jaké úrovni lze ještě sociální rovnost vůbec zaplatit?“ se pro mnohé stává stále aktuálnější.

V kontextu těchto kulturně civilizačních problémů jsou právě střední vrstvy ze všech nejzmatenější. Nemají zájem na tom, aby byla společnost dále nivelizována a sociální nerovnosti umenšovány v rozsahu, který zažilo třicet poválečných let. Již tehdy, uprostřed 50. let, upozorňoval německý sociolog Helmut Schelsky na paradox všeobecného sociálního vzestupu: téměř všichni tehdy zažívali vzestup, přitom se společnost jako celek stávala sociálně stále nivelizovanější. To budilo téměř u všech rostoucí statusovou nejistotu a podporovalo všeobecný pocit nové nespokojenosti uprostřed společnosti, jež byla sociálně zajištěnější než kdykoliv dříve.¹⁶¹ Francouzský sociolog Pierre Rosanvallon hovoří o čtvrt století později o frustraci z rovnosti, kdy „touha po rovnosti se neoddělitelně mísí s touhou po udržení různosti“. Právě střední vrstvy si tradičně budují na drobných roznostech veškerý svůj status a mizení těchto rozností vnímají jako velkou nespravedlnost. V tomto ohledu jsou tedy rovnostářským ambicím sociálního státu nakloněny nepříznivě.¹⁶²

V téže době se však situace začíná výrazně měnit a koncem 80. let již lze naplnit běžná dřívější očekávání středních vrstev v západní Evropě i ve Spojených státech ohledně jejich životního stylu jedine s vysoce nadprůměrným platem. Většina příslušníků středních vrstev může již jen jako na ztracenou minulost vzpomínat na nedávné časy, kdy silný stát blahobytu ve spolupráci s velkými a hospodářsky silnými domácími firmami umožňoval i lidem se středními zaměstnaneckými příjmy „žít buržoazně“. Odpor k odstraňování drobných nerovností přestává být aktuální v situaci, kdy prudce rostou nerovnosti velké, a to i uvnitř samotných středních vrstev. Ti skutečně

161 Helmut Schelsky rozvíjí tyto úvahy v práci *Wandlungen der deutschen Familie in der Gegenwart*, jež vyšla v roce 1955. Blíže viz M. Riege 1976: 67.

162 P. Rosanvallon 1981: 40.

ambiciózní z jejich řad přecházejí do služeb nadnárodních korporací, zatímco klasické profese středních vrstev, jako je medicína, inženýrské disciplíny, věda a výzkum, které vyžadují schopnost podávat velký výkon a přitom odkládat gratifikaci, jsou přenechávány lidem s nižším statusem, buďto imigrantům z rozvojových zemí, anebo ženám.¹⁶³

Zatímco o zachování statusové různosti v podmínkách formální rovnosti se nikdo ve společnosti již určitě bát nemusí, většina příslušníků středních vrstev zjišťuje, že pocit bezpečí, jež jim jako potomkům zrovnoprávněných měšťanů měla rovnost přinést, se jim vzdaluje. Na každém kroku jsou ohrožováni riziky od těch zdravotních až po bezpečnostní. Osvědčená rada liberálů, podle níž se svobodný občan o sebe dokáže postarat sám, jim v situaci, kdy rizika jsou plozena vysoce organizovaně počínaje atomovou elektrárnou a organizovaným zločinem konče, není v praktickém životě příliš platná. Nemají prostředky ani na vlastní hygienickou a detoxikační stanici, ani na soukromou ochranu. Dožadují se tedy skutečné rovnosti před novodobými riziky – a té mohou dosáhnout pouze dvojnásobem. Buďto se dále výrazně rozšíří působení sociálního státu tak, aby pokrylo i jiná než jen klasická sociální rizika, anebo se pod záminkou posílení bezpečnosti všech vynoří nějaká forma nedemokratické moci. Pochybnosti středních vrstev o žádoucnosti sociálního státu tak otevírají cestu k nahrazení jednoho zla druhým, neskonale horším.

S nástupem rizikové společnosti úzce souvisí ekologický rozměr krize sociálního státu. Také zde jsou střední vrstvy v silně ambivalentním postavení. Důsledky poškození životního prostředí se jich týkají bezprostředně a ony patří mezi výrazně poškozené, protože se nemohou se svými omezenými prostředky vykoupit ze špatného prostředí jako ti, kdo jsou skutečně bohatí. Spolu s nižšími vrstva-

163 B. Ehrenreich 1989: 249.

mi jsou vystaveny všem hrozbám počínaje důsledky nadměrného automobilového provozu a problémovými složkami v potravě konče. Jejich prostředky jim zpravidla stačí pouze k tomu, aby mohli za „zdravou přírodou“ jezdit každoročně na dvou až třítydenní plánovanou dovolenou. Na rozdíl od vrstev horních a bohatých jim však jejich obvyklý standard nestačí k tomu, aby se mohli do atraktivní přírody na delší dobu nebo dokonce natrvalo odstěhovat.

Kromě toho, že patří mezi oběti ekologické krize, jsou však střední vrstvy také jejími hlavními viníky. Právě ony jsou historickými nositeli masového konzumu, jenž vyčerpává v rostoucí míře zdroje přírody. Odhlédneme-li od měřítek sociální spravedlnosti, musíme konstatovat, že luxusní konzum horních vrstev, omezený na malé skupinky populace, ani základní spotřeba jakkoliv početných nižších vrstev společnosti nemá z hlediska ekologických dopadů význam srovnatelný s katastrofickým dopadem široce rozšířeného a přitom vysoce náročného konzumu středních vrstev.¹⁶⁴

Konkrétně to byly nové střední vrstvy, kdo stál již od druhé poloviny 19. století na počátku každé z přicházejících konzumních vln. Počátky masového konzumu lze datovat přibližně do 70. let 19. století, kdy se tehdy zakládáné obchodní domy orientují zejména na nižší patra nových středních vrstev, jejichž počet tehdy poprvé prudce roste, a to jak v organizacích státní správy, tak také ve vznikajících velkých průmyslových firmách a konečně též v samotné obchodní síti. Také ve 20. a 30. letech 20. století jsou střední vrstvy předvojem konzumu, tentokrát to bylo především v souvislosti s masovým rozšířením elektrospotřebičů.¹⁶⁵

164 „Konzumerismus není ahistorickým rysem lidské přirozenosti, ale specifickým produktem kapitalismu. S rozvojem tržního systému se konzumerismus poprvé v dějinách rozšířil i mimo omezený okruh bohatých. Růst střední třídy vytvořil velkou skupinu potencionálních zákazníků a spolu s tím možnost masové kultury orientované na materiální statky“ (J. B. Schor 1992: 117).

165 G. Crossick 1981: 101–102.

Konečně v 50. a v 60. letech přichází třetí vlna masového konzumu, neseného opět středními vrstvami a spojená s rozšířením televize a automobilu. Zejména posledně jmenovaná vlna zmasovělého konzumu, nástup automobilové kultury, má na přírodu a životní prostředí zcela katastrofické dopady. Ve všech případech střední vrstva výrazně doplácí na konzum, z něhož zároveň tak vydatně profitují. To je základem jejich přímo statusové bezradnosti.

V souvislosti s krizí sociálního státu se konečně hovoří též o krizi organizační. Kritika vedená především z pozic liberalismu a neoliberalismu upozorňuje na to, že instituce sociálního státu fungují ve srovnání s tržním mechanismem málo efektivně. Byrokratizované struktury státní péče vykazují chronickou přetíženost a vydržování rostoucího úřednického aparátu spotřebovává stále větší část prostředků určených původně na sociální účely. Od konce 70. let se proto používá pojmu „internalita“ pro značení příliš vysokých nákladů spojených s fungováním veřejných netržních organizací.

Střední vrstvy zazlívají sociálnímu státu, že řeší problémy pomalu, příliš nákladně a navíc vždy až s určitým zpožděním. Jak poznamenává již počátkem 70. let Alwin Gouldner, tito kritikové vesměs přehlíží, že to, co je kritiky považováno za trestuhodně nízkou účinnost sociálního státu, vyplývá z prosté skutečnosti, že sociální stát se musí snažit řešit problémy v rámci právě těch institucí, které problémy neustále působí. Soukromý sektor, jenž zcela nekompromisně rozhoduje o tom, kteří lidé budou prohlášeni za neužitečné, se o tyto lidi pak již dále nestará. Sociální stát musí jejich situaci řešit přímo za chodu a vždy jen s relativně omezenými prostředky. „Sociální stát představuje jakési ad hoc přizpůsobování skupinovému a individuálnímu egoismu. Je to veřejný sektor, který naráží na problémy, jež jsou produkovány samotnou povahou soukromého sektoru.“¹⁶⁶

166 A. W. Gouldner 1970: 81.

Podle Gouldnera sociální stát neodporuje úzce utilitaristickému přesvědčení středních vrstev, nýbrž snaží se je vyvažovat. Bez jeho opravného působení by ani soukromý sektor nemohl prosazovat svou čistě tržní strategii, která se nemůže sociálními ohledy z důvodů konkurenční zdatnosti nijak vázat a zatěžovat.

Je naprostou iluzí ústřední domněnka liberalismu, podle níž samotný trh je jaksi přímo ze své podstaty schopen udržovat společnost v automaticky se obnovující rovnováze a podle níž umělá konstrukce sociálního státu tuto přirozenou rovnováhu pouze narušuje. Právě naopak, soudí Gouldner, fungování trhu neustále porušuje sociální rovnováhu a vytváří nebezpečné nerovnováhy, které musejí být korigovány, které však sociální stát s veškerým svým úsilím může napravovat teprve dodatečně, pouze dočasně a jen v omezeném rozsahu.¹⁶⁷

Otázka škodlivosti či přínosu, nezbytnosti či nadbytečnosti sociálního státu, která stojí v jádru všech sporů o povahu této instituce, úzce souvisí s pojetím užitečnosti, tedy kategorie, kterou do moderního myšlení přinášejí právě střední vrstvy. Také v tomto ohledu lze zcela zřetelně sledovat prohlubující se ambivalentnost jejich postavení.

Užitečnost středních vrstev

Pod heslem užitečnosti vyražejí měšťané od 18. století do boje proti urozeným a privilegovaným stavům. Staré střední vrstvy, drobní podnikatelé a živnostníci, živící se tvrdou prací, si nárokují, aby odměna byla od nynějška vyplácena jedině na základě osobního

167 A. W. Gouldner 1970: 348.

Toto stanovisko, které je zásadní při kritice liberální i neoliberální ideologie, potvrzuje nejnověji svými rozbory fungování finančních trhů v době globalizace finančník George Soros (G. Soros 1999).

výkonu a přínosu každého pro blaho společnosti. Jejich stanovisko bylo všem srozumitelné v době, kdy měřítko drobných rodinných podniků a charakter práce v nich umožňovaly odhadnout s větší nebo menší přesností osobní přínos každého ze zúčastněných. Jejich postoj byl o to více srozumitelný, že střední vrstvy se tehdy definovaly téměř výhradně v oblasti produkce, a nikoli ještě v oblasti spotřeby. Naopak ty, kteří se statusově vymezovali v oblasti spotřeby, tedy urozené, považovali tehdy pracovití příslušníci středních vrstev za zahálčivé a zbytečné parazity, od nichž je třeba společnost jednou provždy očistit. Jiný problém měli s chudými neužitečnými, které se snažili od společnosti oddělit dobře strážnými zdmi nejrůznějších útulků, ale také vězení a léčeben. Vše neužitečné mělo ze společnosti v zájmu prosperity zmizet.

Časem se však ukázalo, že „neužitečné“ není možno tímto způsobem natrvalo ze společnosti eliminovat. Samotný způsob výroby plodil neustále nové lidi, kteří byli po určitý kratší anebo delší čas nepotřební a museli čekat, až se pro ně nějaká práce zase najde. Bylo stále zřejmější, že společnost, ve které by byli všichni z hlediska výroby neustále užiteční, je v nedohlednu. Postupně se rodí sociální stát, jenž se snaží slabé, nemocné, nevzdělané a nekvalifikované, opuštěné a nezaměstnané, zkrátka nejrůznějším způsobem handicapované lidi opět začlenit do společnosti, a to jednoduše tím, že z nich znovu udělá „užitečné občany“. Sociální stát se tak ve skutečnosti od počátku své historie chová jako ztělesnění morálky a životního postoje starých středních vrstev. Za to, co potřebným dává, na oplátku vyžaduje, aby se také oni stali v nějakém ohledu pro společnost, přesněji pro její ekonomiku, potřební a užiteční.¹⁶⁸

S mohutným nástupem nové střední vrstvy je však dosud tak jednoznačná logika pozvolna, nenápadně, ale o to nevratněji zpochybňována. Sociální stát se nadále snaží učinit z celých neužitečných

168 A. W. Gouldner 1970: 77.

marginálních skupin využitelné občany, samotné měřítko užitečnosti se však stále více zamlžuje. Vydatně k tomu přispěla celková proměna charakteru středních vrstev. V prostředí velkých organizací, kooperace a týmové spolupráce je stále obtížnější přesněji odhadnout osobní přínos každého jednotlivce. Zároveň se střední vrstvy stále více vymezují nikoliv již v oblasti práce, ale ve sféře spotřeby, podobně jako kdysi vrstvy urozených, které protestantští předchůdci dnešních středních vrstev považovali za škodlivé parazity.¹⁶⁹

Dějiny sociálního státu jsou navíc od počátku velmi úzce propojeny se společností, pro kterou hlavním problémem přestává být výroba a stává se jím odbyt vyprodukovaného zboží a nabízených služeb. Platí v ní recept na úspěch, jež počátkem 50. let 20. století nabízel inzerát jistého newyorského obchodního domu: „Hospodářské přežití závisí na spotřebě. Chcete-li mít zítra větší koláč, musíte už dnes jíst více koláčů. O co víc toho spotřebujete, o to více budete mít, a budete to mít rychleji.“¹⁷⁰

Právě zde nacházejí početné a stále se rozrůstající střední vrstvy své nové poslání. Čím více toho konzumují, tím více příležitostí dávají výrobě. Toto poslání za ně nemůže splnit ani vrstva horní, která je početně omezena a odčerpává jen úzký sektor luxusního zboží, ani vrstvy dolní, které sice nemusejí žít přímo v bídě, jejich kupní síla však zůstává omezena i v rámci standardního konzumu. Od středních vrstev se naproti tomu očekává, že budou standardní konzumní laťku posunovat stále směrem vzhůru, a kromě toho si

169 W. H. Whyte cituje z bulletinu určeného pro podnikatele v době nástupu společnosti blahobytu: „Stojíme před problémem dovolit průměrnému Američanu, aby považoval za mravné i flirtování, i vydávání peněz, i neukládání úspor, i vybírání dvou dovolených za rok a kupování druhého nebo třetího automobilu. Základním problémem tohoto blahobytu tedy je označit za správné a spravedlivé, aby lidé tohoto blahobytu užívali, a ukázat jim, že tento hedonistický přístup k životu je morální a nikoli nemorální“ (W. H. Whyte 1968: 28).

170 R. Reich 1995: 57.

čas od času bez větších obětí dokáží našetřit i na některé ze zboží a služeb, jež jsou jinak vyhrazeny jediné vrstvě žijící trvale v luxusu. Střední vrstvy mají v tomto smyslu nejen pro vyspělou společnost obecně, ale pro sociální stát zvláště význam naprosto klíčový. Právě ony jsou výrazem schopnosti kapitalismu generovat trhy, které absorbují jeho vlastní produktivitu.¹⁷¹

Dokud nové střední vrstvy dokáží vytvářet poptávku, která je nutná pro potřeby odbytu produktivních sektorů, nemusejí se o svůj osud nikterak obávat. I v případě, že je jejich užitečnost jinak velmi sporná – jako je tomu například u byrokratů působících ve státní správě, školství, politických stranách, ve finančnictví, v armádě a v dalších sektorech –, pokud dobře plní svoji funkci konzumentů, zůstávají pro společnost růstu naprosto nepostradatelní. „Mnoho zaměstnání v průmyslu a státní správě je zcela zbytečných z hlediska jakékoliv ekonomické funkce s výjimkou funkce spotřeby,“ soudí Bensman s Vidichem.¹⁷²

Plnit tuto příjemnou funkci se stalo v dobách rozkvětu sociálního státu životním snem celé generace organizačního člověka: „Studenti nechtějí příliš riskovat a netouží po příliš velkých ziscích. Místo velkého platu chtějí raději zajištění firmou. Nejde jim o peníze, ale o příjemný a přiměřeně jejich postavení zajištěný život. Příležitost berou jenom jako něco vedle tohoto zajištění a navíc.“¹⁷³

Pokud ve svém spotřebním úsilí začal organizační člověk z jakéhokoliv důvodu polevovat, byla pro tento případ vždy nachystána vhodná reklama. Reklama funguje jako jakási protéza neviditelné ruky, dobře adaptovaná právě na potřeby společnosti konzumu. Klasická neviditelná ruka dokázala v dobách starých středních vrstev přeměnit jejich drobné osobní neřesti, jako je zříznutost

171 J. Bensman, A. J. Vidich 1971: 15.

172 J. Bensman, A. J. Vidich 1971: 14.

173 W. H. Whyte 1968: 77.

a sebestřednost, ve velkolepou nabídku, jež údajně zajišťovala blaho celku. Reklama naopak vytváří z drobných osobních potíží, nedostatků a trablů, kterými tak často trpí právě nové a nejnovější střední vrstvy, velkolepou a solventní poptávku, která má být opět údajně naprosto spolehlivou zárukou blaha celku.

Rozklad sociálního státu

Sociální stát se tak po jistou dobu rozvíjel v pozoruhodné symbióze s novými středními vrstvami. V desetiletích následujících po druhé světové válce, v době prakticky plné zaměstnanosti, umožňuje jistota práce ve velkých byrokratických organizacích středním vrstvám minimalizovat jejich úspory, jež si dříve odkládaly pro případ kritické životní situace, a vrhnout tyto rezervní peněžní prostředky na nákup a spotřebu. Tato zvýšená poptávka pomáhala vytvářet další pracovní místa a zvyšovat tempo ekonomického růstu. Rychlý růst ekonomiky zase zvyšoval možnosti státních výdajů určených na pořízení a údržbu veřejných statků. Velkoryse se investuje do demokratizace školství, do kultury, do zdravotnictví, vědy a výzkumu, ale také do stavby dálnic. Střední vrstvy jsou v prvních řadách těch, kdo z vývoje profitují.¹⁷⁴

V této situaci, vyjádřeno slovy politologa Seymoura Lipseta, skutečně střední vrstvy „stabilizují napětí mezi třídami, preferují umírněné strany a odklánějí se od stran extrémních, podporují politiku kolektivního vyjednávání, přispívají k růstu produktivity, která – tím, že umožňuje spravedlivější distribuci spotřebních statků a vzdělání – redukuje napětí uvnitř společnosti a odvádí ji od totalitních ideologií“.¹⁷⁵

174 L. Boltanski 1982: 226.

175 Podle L. Boltanski 1982: 178.

Problém je v tom, že blahodárné vlastnosti připisované nejen politologem Lipsetem, ale mnoha dalšími politology, sociology a politiky právě středním vrstvám, jsou ve skutečnosti vlastnostmi sociálního státu a prostředí, které dokázal přechodně vytvořit. Z této šťastné, ale nikoliv věčné konstelace profitovaly všechny kategorie, které se dokázaly osvědčit v roli odběratelů zboží a služeb, jež chrlil sektor výroby.

Po třiceti tučných poválečných letech, kdy nejvyspělejší země se uvnitř svých hranic při všeobecně rostoucím blahobytu topily v přebytcích, se však začíná ohlašovat proces globalizace. Sociální stát jako dočasný kompromis mezi silami trhu a závazky sociální je přímo ve svých základech zpochybněn. Síly trhu překračují volně všechny hranice, všechny bariéry a všechna omezení, zatímco sociální zůstává beznadějně uzavřeno v hranicích národních států. Výrobní firmy, a po jejich vzoru také další organizace, pronikavě zeštíhlují, aby mohly v zostřující se světové konkurenci vyrábět a své služby poskytovat s co nejnižšími náklady. Štíhlé organizace se zbavují přebytečného tuku, tedy právě těch zaměstnanců, kteří až dosud pomáhali vytvářet masovou poptávku. Střední vrstvy, které zažily poválečný rozkvět sociálního státu, přitom navíc stárnou a vyžadují stále nákladnější péči. Protože se však rodí málo dětí, ubývá těch, kdo mohou rostoucí náklady na tuto péči financovat.

Právě tak, jako se v 50. a 60. letech rozevírala spirála vzestupu sociálního státu, uzavírá se nyní pozvolna bludný kruh jeho sestupu. Vzrůstající nejistota uvnitř firem na cestě permanentního zeštíhlování brání zaměstnancům žít bezstarostně tak jako dříve. V důsledku zeštíhlování rostou počty nezaměstnaných, což snižuje kupní sílu. Prosperita firem, jež opustily hranice země, fungují nadnárodně a jsou zdaňovány v cizině, se již neodráží v hojnosti veřejných zdrojů. Tenčí se proud peněz na pořízení a údržbu veřejných statků. Právě když se politici zprava i zleva po dlouhé pouti ideologiemi 19. století sešli na platformě sociálně tržní ekonomiky,

dává jim trh najevo, že se obejde docela klidně i bez nich, zatímco stav sociální jim naznačuje, že mu stěží mohou nějak výrazněji pomoci.

Střední vrstvy jsou v prvních řadách těch, kdo na tento vývoj reagují. Nejnovější střední vrstvy rychle opouštějí v nové sociální situaci hesla z 60. let o mezigenerační i jiné solidaritě a stahují se do soukromí, kde se starají jen samy o sebe. Zároveň se celá střední vrstva v tomto svém nejnovějším provedení začíná rozdělovat na dvě velice odlišné části. Úspěšná menšina následuje ve svém rozletu velké korporace, zbytek se snaží zachránit alespoň něco z toho, nač byl v dobách silného sociálního státu zvyklý. Byla to především možnost výhodného vysokoškolského studia, dále možnosti profesní kariéry, kterou toto studium vcelku spolehlivě zaručovalo, a nakonec jistota důchodového zabezpečení. Všechny tyto tradiční trumfy nových středních vrstev jsou nyní zpochybněny. Roste nezaměstnanost středoškoláků a dokonce i vysokoškoláků, podniky již nejsou zdaleka tak velkorysé v garantování kariéry, mladá generace vstupuje na trh práce se stále většími obtížemi. K obavám o zaměstnání se připojuje nejistota ohledně zajištění ve stáří. Začíná se běžně pochybovat o tom, zda děti budou moci udržet životní úroveň svých rodičů.¹⁷⁶

Nové střední vrstvy se brání tak, že se snaží přesunout co nejvíce sociálních rizik na jiné a ještě bezbrannější skupiny. Protestují proti přílišné výši svých daní a podporují škrtů v těch výdajích sociálního státu, ze kterých ony přímo neprofitují. „S tím, jak se konkurenční boj za zachování vlastních pozic na trhu přirostuje, střední třídy se stávají méně liberální, méně schopné zaujímat občansky osvícené a sociálně citlivé postoje a náchylnější naslouchat těm politickým výzvám, které nabízejí jednoduchá a často iracionální řešení jejich osobních ekonomických problémů.“¹⁷⁷ V Evropě 70. a 80. let mohou

176 L. Boltanski 1999: 26–27.

177 A. J. Vidich 1995: 376.

být tyto sociální nárazy alespoň částečně stále ještě tlumeny existujícími sítěmi sociálního zabezpečení. Ve Spojených státech je vývoj mnohem přímočařejší. Jestliže v polovině 70. let zde bylo možno počítat mezi střední a vyšší vrstvy zhruba dvě třetiny populace, zhoršení sociálních podmínek, jež se v té době začíná projevovat, se v amerických poměrech v důsledku tradiční slabosti sociálního zabezpečení projevuje mnohem ostřeji. Velká část dělníků, kteří v poválečných letech dosáhli konzumní úrovně srovnatelné se středními vrstvami, nyní odpadá. „Dříve si kupovali vlastní domky a výstavní auta, někdy si pořizovali i skromné letní bydlení. Mnohé rodiny vystačily žít z jediného platu. To vše se mění spolu s tím, jak mizí lukrativní pracovní místa v továrnách.“¹⁷⁸

Zároveň s tím, jak nejhroženější část středních vrstev klesá mezi vrstvy nižší, část druhá, mnohem méně početná, bohatne a zbytek má stále větší problémy zajistit si s průměrným příjmem takový životní standard, který býval pro střední vrstvy dříve obvyklý. Míra nerovnosti uvnitř všech vyspělých zemí se v důsledku toho někde rychlejší, jinde pomalejším tempem zvyšuje. Stále více lidí je nuceno udržovat si dosavadní životní standard prodlužováním přesčasové práce, přibíráním druhého i třetího zaměstnání, omezováním některých výdajů. Krize sociálního státu se – v různých zemích opět různým tempem – postupně prohlubuje. Roste všeobecná neochota přispívat na jeho fungování.

Úspěšní příslušníci středních vrstev nevidí důvod, proč by měli ze svého platit provoz veřejných služeb, jestliže jsou schopni poříditi si tytéž služby ve stejné či lepší kvalitě privátně. Opouštějí veřejné školy a posílají své děti do škol soukromých. Přestávají používat veřejnou dopravu a používají výhradně své vlastní automobily. Nenavštěvují veřejná prostranství a budují si své chráněné rezervace. Stěhují se z obce do zvláštních chráněných sídlišť pro

178 J. B. Schor 1992: 114.

vyvolené, kde se nespolehají na veřejnou policii, ale platí si svou vlastní, soukromou.

Méně úspěšní příslušníci středních vrstev nemají dostatek prostředků, aby zaplatili provoz toho, co pomalu chátrá po odchodu jejich úspěšnějších kolegů: provoz veřejných škol, které ztrácejí úroveň odchodem nejúspěšnějších, udržování veřejných parků, které se stávají rejdištěm uživatelů drog, provoz veřejných nemocnic, ze kterých se opět stávají, tak jako tomu bylo v 19. století, odkládko pro chudé nemocné, záchytná místa pro ty, kdo trpí nakažlivými chorobami, a dočasné útulky pro bezdomovce.¹⁷⁹

V této atmosféře, která začíná na vyspělé země tíživě doléhat, se stále zřetelněji ukazuje, že rozštěpené střední vrstvy nemají ty vlastnosti, které jim byly přisuzovány naposledy v dobách, kdy žily v symbióze se sociálním státem. Poté, co se sociální stát začal rozkládat, střední vrstvy náhle přicházejí o všechny blahodárné vlastnosti, jež se jim omylem přisuzovaly. Nejen že nejsou schopny posilovat sociální soudržnost společnosti jako celku, nejsou schopny udržet ani svou vlastní soudržnost.

Je krajně obtížné, ne-li přímo nemožné, odpovědět na otázku, zda střední vrstvy byly komplikové anebo spíše oběti sociálního státu. Je však zcela zřejmé, že pod tlakem globalizace se staly zároveň komplici i oběťmi jeho postupujícího rozkladu.

179 B. Ehrenreich 1989: 249.

Kapitola 9.

Střední vrstvy a občanská společnost

Pojem *občanská společnost* patří ke zdaleka nejmlhavějším konceptům politického myšlení. Během dlouhého vývoje, jímž prošel, se na něj nabalovaly nové a nové vrstvy významů, které se stále složitěji a nejednoznačněji překrývaly. V celém procesu však lze přece jen vysledovat určitou logiku. Souvisí s proměnami středních vrstev.

Původní jádro konceptu bylo utvořeno kolem hodnot vyznáváných především drobnými a středními podnikateli. V této podobě znamená občanská společnost možnost prosazovat osobní nezávislost a hájit vlastní zájmy v podmínkách formální rovnosti. Vlastnická práva, osobní svoboda a vybojovaná rovnost před zákonem jsou kladeny nejen proti státnímu dirigismu a proti privilegiím, která přetrvávají ještě z dob předmoderních, ale také proti nejružnějším tradičním formám pospolitostní solidarity, jež jsou brány jako překážky volného rozvoje podnikání. Heslo občanské společnosti tedy nejprve posloužilo nezávislým drobným vlastníkům hájícím svůj soukromý zájem proti opresivnímu státu a proti parazitním vrstvám, v jejichž zájmu stát stále ještě fungoval.

Později se na toto původní jádro nabalují další významy. Souvisí to s nástupem nesamostatných zaměstnanců, kteří se také hlásí o slovo. Koncept občanské společnosti je nyní obohacen o důraz na vzájemnou solidaritu a namísto neskrývaného sebezájmu jsou zvýrazněny ohledy a zodpovědnost za celek. Dobrovolné asociace, které v rámci občanské aktivity vznikají, se odpoutávají od vlastnictví a vlastnických zájmů a stanovují si stále různorodější sociální a kulturní cíle. Vztah ke státu již není nutně nepřátelský, občanská společnost chce být v této fázi spíše jeho plnohodnotným spoluhráčem při sledování v zásadě společných cílů.

Nejnovější fáze vývoje občanské společnosti je reakcí na oživení hesel důvěrně známých z fáze první. Je to však reakce velice svérázná. Neoliberalismus, jenž oprášil část starých liberálních hesel, aby jimi ideologicky podpořil nástup globalizace, si totiž vystačí v podstatě bez občanské společnosti, rozhodně bez té její vrstvy, jež byla přidána teprve pozdějším vývojem. A tak ostrůvky občanské společnosti sahají v obraně před neoliberalismem ke své vlastní interpretaci původních idejí liberalismu. Stoupenci a odpůrci občanské společnosti se tak odvolávají na různé části téhož učení.

Neoliberalismus přitom předvádí hezký demagogický kousek. Stejně tak jako kdysi liberálové, také on volá po větší svobodě jednotlivců oproti moci státu. Za opresi ze strany státu vydává však nyní právě tu míru pojištění a integrace, kterou se podařilo zajistit v rámci sociálního státu. Tváří se, jako kdyby systém sociálního zabezpečení byl stejnou hrozbou pro svobodu, jako byl kdysi absolutistický panovník. V tažení proti údajně opresivnímu státu je neoliberalismus mimořádně úspěšný nejen proto, že se již necítí být vázán žádnými ohledy na celek, ale hlavně proto, že v důsledku postupující globalizace moc státu stále více slábne. Pod heslem větší svobody přináší neoliberalismus ohroženým, vykořeněným a znejistělým jednotlivcům triumfálně příslib ještě větší nejistoty.

Máme tak před sebou vlastně již třetí verzi občanské společnosti. Zatímco verzi klasickou vytvořili samostatní farmáři, malí obchodníci a drobní podnikatelé, později od nich štafetu převzali organizovaní zaměstnanci, kvalifikovaní dělníci a úředníci, aby ji v koncovce nabídli roztěkaným a nejistým turistům. Po celou tuto dobu patří nesporně heslo občanské společnosti středním vrstvám. Paradoxem je, že spolu s tím, jak tyto vrstvy ztrácejí během svých proměn svoji jistotu, jak se stávají navenek stále nevýraznějšími a vnitřně rozervanějšími, spolu s tím, jak vnitřně slábnou, vypadá jejich ústřední heslo naopak opticky stále plnější, je mnohmluvnější a významově bohatší.

V dnešní době v rámci (občanské) společnosti koexistují všechny historické podoby středních vrstev. Zatím však nic nenaspovídá tomu, že by je jejich společné heslo nějak sbližovalo. Spíše pomáhá vnějškově překrývat jejich krajní roztržštěnost a zakrývá fakt jejich sice společného, o to však neodvratnějšího chřadnutí. Pouze na prvý pohled je všechno v pořádku. Formálně jsou totiž splněny všechny moderní předpoklady existence občanské společnosti: existuje soukromé a zčásti decentralizované vlastnictví výrobních prostředků, je přítomno vzdělané občanstvo schopné vyjadřovat se k problémům vládnutí, existuje možnost pluralismu ve vládě i veřejném životě, který je schopen přinejmenším po stránce formální zabránit přílišné koncentraci moci.

I když v této situaci všechny části středních vrstev hovoří stejnou liberální řečí, sledují přitom různé cíle. Starým středním vrstvám jde o obranu jejich smrtelně ohrožených hodnot. Novým středním vrstvám už nejde o hodnoty, jde jim o skupinovou záchranu před sociálním deklasováním. Nejnovějším středním vrstvám už nejde o záchranu společného sociálního postavení. Jde jim o pouhé individuální přežití.

Staré střední vrstvy – tesknění po zašlých hodnotách

Vnitřní orientace starých středních vrstev byla v minulosti spolehlivě reprodukována trojicí institucí, jež přetrvávaly ještě ze starého režimu: rodina zajišťovala výkon posvátné rodičovské autority, škola kladla důraz na výchovu k morálce a na kultivaci občanských hodnot, v kostele byli poučováni o trvalém a vpravdě nadosobním významu všech těchto ctností. Přibližně stejným tempem, jakým byly staré střední vrstvy vytlačovány z ekonomického života, slábly i jejich tradiční instituce.

V celém průběhu 20. století je stále zřejmější, že svět už není organizován podle jejich představ. Tyto vrstvy již nejsou předmětem aspirace pro zbytek populace, i když v rovině ideologie jsou jejich hodnoty stále stejně hlasitě vyzvedávány. Pomáhá to totiž udržovat osvědčený image, nyní výhradně pro potřeby a zájmy světa velkého byznysu. „Ekonomickým faktem je, že starý nezávislý podnikatel se ocitl na malém ostrůvku ztraceném v moři již zcela odlišného světa. Ideologie a politika se však tváří, jako kdyby obýval dosud celý kontinent,“ konstatoval svého času již Charles W. Mills.¹⁸⁰

Staré střední vrstvy však nejsou ochotny zcela se smířit s tím, že část jejich hodnot je v troskách a zbytek je zcela bezostyšně využíván k reklamním účelům velkých firem.¹⁸¹ Nechtějí se smířit se ztrátou starého světa, zvláště když svět nový jim nenabízí nic podobně srozumitelného, přehledného a útulného. Stále ještě věří, že by dokázaly napůl ztracený svět starých ctností opět rekonstruovat v původní podobě. Jen kdyby jim byl dán větší prostor a o něco jim byly sníženy daně a úrokové míry na jejich půjčky.¹⁸²

Staré střední vrstvy zahleděné do starých dobrých časů mívají potíž prohlédnout demagogii neoliberalismu. Mylně se domnívají, že neoliberalismus chce rehabilitovat jejich hodnoty, aby je opět dovedl k dávno ztracenému postavení. Hovoří-li neoliberálové

180 Ch. W. Mills 1951: 34.

181 Již David Riesman poukazoval na falešné přetrvávání ideologie individualismu, jež v rétorice kryje novou a zcela změněnou situaci: „Mnoho z naší ideologie – svobodné podnikání, individualismus a vše, co s tím souvisí – je dále vštěpováno rodiči, učiteli i masovými médii. V téže době se však udál velevýznamný přesun směrem k podřízení jednotlivce skupině, přesun, jehož významnost je zastřena právě přetrváváním starých ideologických vzorů“ (D. Riesman 1961: 82).

182 O marné snaze starých středních vrstev vrátit svět zpět do starých dobrých časů, o jejich rozčarování a pocitu bezmocnosti referovali američtí sociologové již v polovině 50. let. Poukazovali přitom na vstřícnost těchto vrstev vůči radikálním pravicovým stranám a hnutím (D. Bell 1960: 111, R. E. Dowse, J. A. Hughes 1972: 207).

o minimálním státu, jenž bude co nejméně zasahovat do ekonomických aktivit, slibují si drobní podnikatelé, že uvolněný prostor zaplní právě oni. Jako kdyby si nevšimli, že ve volné konkurenci už proti nim nestojí jejich stejně drobný soused, nýbrž největší ekonomické kolosy všech dob. Nepřipouštějí si, že deregulace může pro ně znamenat v této situaci vlastně jen jediné – nutnost dodržovat pravidla, která stanovil velký byznys a která pro ně nejsou ani dost málo výhodná. Opravdu hodně se toho s příchodem globalizace mění. Zásada *laissez faire*¹⁸³ pro ně již nepřináší tak jako dříve svobodu od intervencí státu, nýbrž jen volnost hledat si stále nové zbytkové příležitosti ve škvírách, které z různých důvodů dosud neobsadili velcí výrobci a dodavatelé. Rovnost příležitostí pro všechny pro ně nyní znamená možnost soupeřit s obřími nadnárodními korporacemi jako rovný s rovným. Jakmile bude – údajně v jejich vlastním zájmu – deregulace jednou dokončena a trh doširoka otevřen, jakmile údajně opresivní stát odtáhne od ekonomiky zcela svou ruku, vyvlastní to zbytky soukromých rolníků i drobných podnikatelů spolehlivěji, než by dokázalo znárodnění.

Liberální strategie staré střední vrstvy v nových podmínkách znevýhodňuje a nemůže být ani řeči o tom, že by snad mohla nějakým zázrakem posílit ohroženou rodinu, zabrzdit odklon školství od tradiční výchovy, či dokonce opět posílit upadlý vliv církve. Neoliberalismus vyzvedává ctnosti drobných podnikatelů tím způsobem, že to jen urychluje jejich likvidaci. Hesla o právech všech, dokonce i těch nejmenších soukromých vlastníků, slova o svobodě a o rovnosti šancí pro všechny vytvářejí příjemnou zvukovou kuliš, která dokáže odstínit zvuk kroků blížícího se bankrotu.

Úlohou neoliberálních konzervativců je v této situaci i nadále ujišťovat chřadnoucí staré střední vrstvy, že právě jejich způsob

183 Z francouzštiny – nechte pracovat, nechte činit. Zásada, podle níž má stát a vláda zasahovat do ekonomického dění co nejméně. Pozn. red.

života a jejich hodnoty jsou pro společnost nepostradatelné a do budoucna budou ještě významnější. Aby byly zcela spokojeny, líčí se jim jejich starý svět v tak čistých barvách a tak uklidňujících odstínech, v jakých nikdy neexistoval. Na tomto nostalgicky iluzorním pozadí jim však musí jejich současné postavení až na samém okraji fungující společnosti připadat nutně ještě nesnesitelnější. Návrat k jádru hodnot občanské společnosti, nabízený v tolik módní verzi neoliberálně konzervativní, je tak pro samotné původní nositele těchto hodnot ve skutečnosti sebedestruktivní.

Nové střední vrstvy – znehybnění hrozbou poklesu

Novým středním vrstvám už nejde o hodnoty. Chtějí se sociálně zachránit. Nikdy hlouběji neinternalizovaly normy protestantské etiky a ve fázi svého vzestupu se snadno smířovaly s vědomím, že mechanismy které utvářejí okolnosti jejich života a umožňují jim být úspěšnými, nejsou tak docela produktem jejich svobodné vůle. V dobách, kdy je organizační výtah vynášel v rytmu odsloužených let do stále vyšších pater, zvykly si na to, že vnější tlaky jsou něčím, čemu je dobré se nebránit a s čím je nutno spolupracovat.

Až dosud žily nové střední vrstvy s organizacemi v dokonalé symbióze. Byly k jejich obrazu formovány tak věrně, jako byly staré střední vrstvy utvářeny protestantskou etikou. Avšak právě tak jako staré střední vrstvy přicházejí v hurikánu globalizace o zbytky své víry, přicházejí nové střední vrstvy o organizace, jež byly šity přesně na jejich míru. Z duální struktury organizací jsou nyní také ony seškrabovány v podobě přebytečného tuku. Zbytek je globalizačními víry odštěďován na periferii.

Jaká je schopnost nových středních vrstev vystupovat aktivně v rámci občanské společnosti? Do jejího věna v minulosti přinesly nezanedbatelné hodnoty mezi nimi důraz na skupinovou solidaritu

a ohledy na celek, jenž je něčím více než jen sumou svých částí. Oproti úzkým vlastnickým zájmům dokázaly docenit význam širších sociálních a kulturních souvislostí. Nejsou ani výrazněji poznamenány animozitou vůči státu, která neoliberalismu tak usnadňuje manipulaci se starými středními vrstvami.

Během svého vícegeneračního soužití s organizacemi si však zároveň nové střední vrstvy osvojily řadu vlastností, které je nyní dokonale paralyzují. Jejich kapitulace před byrokratickou logikou je poznamenala nejen v práci, ale i mimo ni, včetně té sféry, jež by měla být otevřena občanské angažovanosti. Proto také občanská aktivita, pokud se jí vůbec věnují, bývá často při vši své ukázněnosti tak trochu byrokraticky samoučelná. Není pro ně ničím více než jen jednou z předepsaných a doporučených forem sociability. Pokud se chovají jako aktivní občané, dělají to spíše ze smyslu pro povinnost než z vlastní iniciativy.¹⁸⁴

Spoléhání na existenci mocných organizací u nich přetrvává. I když tyto organizace již zdaleka nepůsobí jen v jejich prospěch, mají problémy vzepřít se jejich autoritě. I v tom jsou velice podobny starým středním vrstvám, které hájí hesla liberalismu, byť je to ekonomicky krok za krokem ničí. Jejich víra v to, že organizace přece všechno jako obvykle zařídí, je utvrzuje v indiferentnosti vůči věcem veřejným. Jejich nezájem o oblast politiky přitom není z jejich hlediska nijak iracionální a jen stěží si ho dají vymluvit. Vyrůstá totiž přímo z jejich percepce politiky. Jak v jiné situaci upozorňoval již David Riesman, část nových středních vrstev politiku prostě ignoruje proto, že se domnívá, že vše je v nejlepším pořádku, takže

184 Právě to byl ostatně, podle Williama Whytea, jeden z důvodů četných veřejných aktivit organizačního člověka, jak je sledoval při svém pobytu na chicagském předměstí Park Forest (W. H. Whyte 1968).

Bensman s Vidichem s odvoláním na W. H. Whytea rovněž konstatují, že korporace svým členům nedovolují příliš svobody, a když, tak jen v těch oblastech, kde to nemůže zájmy korporace nijak poškodit (J. Bensman, A. J. Vidich 1971:172).

samy nemusí pro to již nic dělat. Druhá část ji ignoruje naopak kvůli tomu, že se domnívá, že situace je špatná natolik, že již proti tomu nelze nic dělat. Oba tábory se tak, ze zcela odlišných důvodů, shodně mění v přihlížející diváky.¹⁸⁵

Vnějšně řízený člověk pohlíží na politiku jen jako na jednu z mnoha oblastí, v nichž může zcela svobodně a bez jakýchkoliv zábran vyjadřovat to, co je mu nejbližší – tedy svoji naprostou konformitu. To není příliš slibný postoj z hlediska rozvíjení aktivit občanské společnosti. Politici však tento postoj vítají.

I když příležitostně brojí proti byrokracii, velice jim vyhovuje přímo podstata byrokratické mentality, jež sugeruje, že předepsaná forma je mnohem důležitější než proměnlivý obsah. Z hlediska takto proškolených voličů je pak mnohem důležitější, *jak* je politika vedena, než to, *co* se v ní vlastně provádí. Priorita vhodného image vůči obtížně měřitelnému výkonu se z organizací výrobních a distribučních rozšířila do organizací politických, kde zvláště v době předvolební slaví svůj triumf. Jak poznamenává opět David Riesman, příslušníci středních vrstev se v takto provozované politice omezují na to, že sledují průběžné skóre politického zápasu.¹⁸⁶

Nové střední vrstvy se naučily politiku pasivně konzumovat, jako byly naučeny konzumovat pasivně vše, co pro ně nejrůznější organizace jako na běžícím pásu chrlí. Profesionální politici využili tohoto konzumního přístupu k politice k tomu, aby publikum okouzlovali, podobně jako zákazníci dokáže okouzlit dobře zvolený obal a televizní diváky dobře udělaný byť poněkud banální seriál.¹⁸⁷ Vítězství poutavé formy nad prázdným obsahem tak bylo završeno. Voliči si mohou libovolně vybírat podle svých momentálních preferencí, které mohou střídat stejně nezávazně jako při pořizování

185 D. Riesman 1961: 168–169.

186 D. Riesman 1961: 181.

187 D. Riesman 1961: 191.

jakéhokoliv jiného zboží. V tomto opojení svobodným výběrem ani nezaregistrují, že jejich osobní názor a osobní preference má na skutečné dění v politice přibližně takový vliv jako jejich osobní vkus na to, s jakými výrobky přijdou na trh firmy příští sezónu. Ať již přijdou s čímkoliv, spotřebitelům nezbývá než si něco z toho vybrat. Alternativou je vyrobit si požadovanou věc neuměle a jaksi na koleně sám. V oblasti politiky se právě jako taková nevábna alternativa jeví každá občanská iniciativa, jež přichází zdola a v jejímž rámci se snaží občané dělat politiku sami, neuměle a jaksi na koleně.

Oficiální politika počítá s tím, že tato alternativa nebude pro příslušníky nových středních vrstev příliš lákavá. Život v organizacích je naučil přizpůsobovat se požadavkům moci přicházejícím shora. Asymetrie mezi jejich nepatrným vlivem a mocenskými zdroji organizace byla taková, že jiná taktika by se pro ně stala sebevraždou. Koneckonců se jednalo o taktiku docela výnosnou v dobách, kdy žili s organizacemi v symbióze. Jakmile si jednou tuto životní zkušenost přenesly do politiky, nové střední vrstvy ve své dříve vcelku úspěšné taktice pokračují i ve změněných poměrech. Jejich jádro tak zůstává pasivní a nehybné v situaci, kdy pohyb více než kdy jindy zvýhodňuje.

Naplňuje se tak chmurná předpověď Charlese Wrighta Millse: „Bílé límečky sice zaplavily společnost, jejich historie však bude bez událostí. Jejich budoucnost nebude jejich dílem. Aspirují na střední cestu v době, kdy pro ně není žádná střední cesta. I když klesají ke dnu společnosti, utěšují se, že patří do středu. Jako celek jsou zcela roztrženi a zcela závislí na vnějších mocích.“¹⁸⁸ Zůstávají pouhými diváky, kteří pod odborným dohledem profesionálních politiků zpovzdálí sledují dění na politické scéně. Na této scéně se však odehrává kus zcela nový. Politici se sice po každém svém vystoupení uklánějí stejně dojatě a stejně hluboce jako dříve, diváci

188 Ch. W. Mills 1951: IX.

sice po každém zdařilém vystoupení aplaudují stejně dlouze jako dříve, oběma stranám však přitom uniká, o čem drama pojednává. Pojednává o tom, jak z politiky tiše a nepozorovaně odchází moc.

Nejnovější střední vrstvy – kličkování před nejistotou

Nejnovějším středním vrstvám již nejde o záchranu postavení své statusové skupiny a svých organizací. Chtějí už jen individuálně přežít ve světě plném nových rizik a stále nových nejistot.

Charles Wright Mills předjímal nejistotu budoucnost středních vrstev už v dobách, kdy fungující organizovaná modernita a silný sociální stát hýčkaly organizačního člověka v komfortní kolébce zajištění a bezpečí. Mills tušil, že závislost na organizacích, jež začaly žít svým vlastním životem, činí zdánlivě solidní bezpečí nových středních vrstev do budoucna velice křehkým. Tušil, jaké procitnutí je čeká, až se proberou ze své hluboké, paralyzující apatie. S překvapením pak zjistí, že jistoty minulosti byly den ze dne zrušeny, aniž by vzniklo něco, co by je v jakémkoliv směru orientovalo v jejich úzkostech. Pak si teprve uvědomí, že jejich život se ve skutečnosti odvíjí bez jakéhokoliv plánu, že tato absence čehokoliv pevnějšího v jejich hodnotách „je činí jako jednotlivce morálně bezbrannými a jako skupinu politicky impotentní“.¹⁸⁹

Mills nemohl ještě přesně vědět, co onu velkou vlnu nejistot vyvolá, a nemohl vědět, že její náhlé vzednutí bude neoliberály pozdraveno jako projev konečně nalezené absolutní svobody. Něco z toho však již přece jen tušil: „Jednou z nejmocnějších zbraní velkých korporací je hrozba, že opustí město. Toto veto ve skutečnosti znamená moc nad životem a smrtí veškerého hospodářského života

189 Ch. W. Mills 1951: XVI.

ve městě, nad městskou bankou, obchodní komorou, drobným podnikáním, pracovní silou i nad městskými úřady.“¹⁹⁰

Všeobecná nejistota se neobjevuje náhodou. Její vzrůst je přímým důsledkem globalizačního přechodu od pevných organizací k nadnárodním korporacím s duální strukturou. Pomocí všeobecného vzrůstu nejistoty všeho a všech dokáží velké korporace maximalizovat svůj profit. Nejnovější střední vrstvy by rády korporace následovaly a vsudypřítomné nejistoty využily co nejvydatněji ve svůj osobní zisk. Rády by profitovaly z pohyblivosti korporací, podobně jako nové střední vrstvy dokázaly profitovat z nehybnosti svých organizací. Neoliberálové jim k tomu dávají požehnání, když „líčí tržní síly a svobodný trh, tyto zdroje existenciální nejistoty, jako *přirozený stav humanity*“.¹⁹¹

Každý by chtěl ovládnout kus nejistoty sám pro sebe a z jejího dávkování druhým si učinit malou živnost po vzoru korporací, které s ní hospodaří ve velkém. Je zde však tatáž nesouměřitelnost, která bránila organizačnímu člověku postavit svou moc proti moci organizace. Organizačního člověka dovedla tato nesouměřitelnost moci až k naprosté konformitě a přitakání organizaci. Vnitřně ho obalila tukem. Člověka věku globalizace nesouměřitelnost nejistoty vnitřně stravuje. Zatímco korporacím zvyšuje nejistota zisky, jednotlivcům zvyšuje ta jejich jen strachy a úzkosti. Jejich svoboda má podobu kličkování mezi velkými organizacemi a malými příležitostmi,

190 Ch. W. Mills 1951: 49.

Od Millsových dob se mocenská asymetrie mezi velkými korporacemi a lokálními komunitami ještě více vyhrotila v neprospěch těch druhých. Jak konstatují Bensman s Vidichem, „rozhodnutí přemístit továrnu může změnit komunitu ve skutečné město duchů. I nepatrný zájem ze strany obří korporace může být rozhodující pro prosperitu, způsob života a budoucnost komunity. Nenahraditelné ztráty pro komunitu jsou však pro korporativní obry zanedbatelnou záležitostí“ (J. Bensman, A. J. Vidich 1971: 102).

191 Z. Bauman 1999: 28.

které se jim, spíše na periferii nežli v centru, náhodně a dočasně nabízejí.¹⁹²

Žijeme v době, kdy možnost rychlého pohybu a mobility bez hranic se stala hlavním zdrojem moci oproti všemu, co zůstává fixováno na pevnou lokalitu či místo. Také neustálé kličkování je nepochybně formou pohybu. Je však zapotřebí velké dávky neoliberálního cynismu, pokud bychom chtěli tvrdit, že je zdrojem nějaké zvláštní moci. Je právě jen zdrojem další nejistoty. Politici všech směrů a stran slibují bojovat proti této narůstající nejistotě větší flexibilizací práce, ještě volnějším obchodováním, ještě větším podbízením cizím investorům. Tedy přesně tím, co nejistotu umocňuje. Svou vlastní úzkost se politici snaží překonat voláním po tvrdším řádu a pořádku. Opravdu nepochopili, o čem při dnešním představení jde. Svůj „řád a pořádek“ mohou posilovat pouze v rámci hranic státu, a právě mizení těchto hranic ve věku globalizace je zdrojem rostoucích nejistot jejich voličů. To, co lidem nabízejí v oblasti bezpečnosti a pořádku, je v naprostém rozporu s tím, co jim nabízejí v oblasti trhu práce a otevírání ekonomiky. Neoliberální politika vymyslela dokonalé perpetuum mobile. Politici budou už navždy zapotřebí k tomu, aby trestající rukou mírnili dopady nejistot, které rukou deregulující neustále vytvářejí a umocňují. Zcela zřejmější neschopnost státu pojišťovat své občany, voliče a plátce daní před narůstající nejistotou, zdá se, vytváří novou příležitost pro rozvoj občanské společnosti. Pokud by se vzpamatovala ze své apatie, do níž ji ukolébala kolegiální spolupráce se státem blahobytu, mohla by snad zaskočit tam, kde stát tak očividně selhává. Šance, které

192 Při líčení typu *nového podnikatele*, tedy manažera činného v dosud ještě nerutinizovaných oblastech, předjímal tuto strategii, jež se měla v budoucnosti tak rozšířit, opět již Ch. W. Mills: „Co do svého ducha a stylu jednání není podnikatelem méně než bývalí drobní vlastníci. Je iniciativní, chytře a mazaně se snaží vytvořit něco tam, kde dříve nebyvalo nic. Nemá už ovšem bezpečí a jistotu, kterou dříve poskytovalo právě vlastnictví“ (Ch. W. Mills 1951: 98).

se jí nyní dostává, se však výrazně liší od motivů, jež doprovázely rozvoj občanské společnosti od jejích počátků. Tuto šanci pro ni vytvořil strach.

Lze však z obav, strachů a úzkostí vybudovat fungující občanskou společnost? Lze ji navíc vybudovat ze strachu, jenž byl jako všechno ostatní v této době důsledně zprivatizován a deregulován?

Privatizaci obav a strachu napomohlo, že hrozby nepřicházejí v době globalizace na rozdíl od minulosti na celou zemi či celý kraj zároveň. Na rozdíl od moru, neúrody či války, které ohrožovaly v zásadě všechny, může představovat každá z vln globalizace zároveň příležitost pro jedny, určité riziko pro druhé a jistou zkázu pro třetí. Dnes klepou problémy na každé dveře v různý den a v různou hodinu, říká k tomu Zygmunt Bauman.¹⁹³ V nejisté době žije každý raději se svými strachy sám, protože prozradí-li je druhým, dává jim možnost využít v konkurenci proti němu i jeho vlastní nejistotu.

Je pravda, že obavy z určitých věcí se stávají v rizikové společnosti záležitostí všech vrstev bez výjimky – hovoříme pak o takzvaných globálních problémech. Projevy strachu však byly výrazně deregulovány. I když vám dnes nikdo nezaručí bezpečí, nikdo vám nepředepíše, jakým způsobem se máte bát. Výběr z široké palety ustrašených reakcí se stal pevnou součástí lidských svobod. Pokud je libo, můžete se stáhnout do soukromí, pořídit si to nejmodernější zabezpečovací zařízení a vůbec nikomu neotevírat. Pokud se bojíte zvláště mnoho, máte k tomu dobrý důvod a máte na to dostatek peněz, můžete si platit libovolně početnou soukromou ochranu. Pokud vás strach z něčeho skutečného či jen fiktivního dožene k tomu, že překonáte i svou preferenci soukromí, můžete vstoupit do hnutí lidí, kteří vám budou blízcí, neboť se bojíte přesně toho, co vy.

Jestliže máte největší strach z toho, že lidstvo už další nárůst prosperity nepřežije, můžete vstoupit do hnutí ekologického. Pokud

193 Z. Bauman 1999: 53.

se zcela přízemně obáváte, že vám cizinci vezmou práci, už na vás čekají v hnutích xenofobních. Pokud jsou vaše strachy a obavy rázu duchovnějšiho, můžete zalistovat v dlouhých seznamech církví a sekt, jež vás budou vašich úzkostí zbavovat pomocí těch nejneuvěřitelnějších kultů. Pokud se vám strach vyrazí naopak na těle v podobě obavy o vlastní zdraví, můžete se s důvěrou obrátit na kteroukoliv z organizací propagujících zdravý způsob života, můžete vstoupit do klubu hubnutí, do spolku zdravé výživy či se stát pravidelným návštěvníkem některého fitcentra. Z podobných organizací, hnutí a spolků sestává velká část toho, co považujeme za občanskou společnost kvetoucí v podmínkách společnosti rizikové. Problém je v tom, mohou-li být výhonky občanské společnosti kultivovány na kompostu složeném právě jen ze strachu a obav. Z něj mohou nejspíše vyrašit a vykvést jen květy zla, podezření a nenávisti. Jde o to, zda solidarita vynucená tímto způsobem, solidarita lidí, kteří kličkují a uhýbají před společným nepřítelem, může přinést něco jiného, než co beztak již nabízí stát, když ve slabých chvílích vyzývá k nekompromisnímu obnovení řádu a pořádku.

Nejnovější střední vrstvy, skládající se ze samých výrazných individualistů, se k tomuto problému zatím jasně nevyjádřily. Jediné, na čem trvají, je naprostá svoboda vybírat si, jediné, na čem se opravdu shodnou, je, že nemohou změnit prakticky nic z poměrů světa, ve kterém žijí. Nejsou přece sociálními inženýry. A tak touží jen po tom, i nadále neomezeně volit v situaci, kterou ani nadále nebudou moci ovlivňovat. Liberalismus se stal oslavou souhlasu, přitakání a konformity, konstatoval Zygmunt Bauman a položil nepříjemnou otázku: Ale potřebujeme vůbec liberály, máme-li být konformní?¹⁹⁴

Mohli bychom se ptát velice podobně. Občanská společnost se stává shlukem či sítí těch, které spojují úzkosti a obavy z rizik, jejichž zdroje jsou jim vzdálené, jsou pro ně neuchopitelné a neviditelné

194 Z. Bauman 199: 4.

a hlavně – jsou těmi prostředky, jež mají k dispozici, bohužel neodstranitelné. Ale potřebujeme se angažovat se svými nejistotami v občanské společnosti, máme-li žít tak jako tak v nejistotě?

Občanská společnost na třetí pokus?

Občanská společnost se vždy definovala svým vztahem ke státní moci. Tento vztah byl však právě tak proměnlivý jako povaha samotné občanské společnosti. V původní tradici, jež se odvozuje z Aristotelovy koncepce polis, z úvah starých Římanů o *societas civilis*¹⁹⁵ a z idejí přirozeného práva, označovala občanská společnost typ politické asociace, která pomocí svých vlastních zákonů zajišťuje řád a dobrou vládu. Znamenala tedy v zásadě totéž co stát.¹⁹⁶

Přibližně od poloviny 18. století jsou stát a občanská společnost stavěny ostře proti sobě. Zatímco část myslitelů (zejména Britové, Američané a Francouzi) vidí v občanské společnosti dynamizační prvek vývoje a zdůrazňuje právo jejích členů legitimně se bránit proti přílišným nárokům státu, především němečtí historici a filosofové kladou naopak důraz na dílčí charakter zájmů jednotlivých aktérů občanské společnosti a vyzvedávají úlohu státu, jenž hájí zájem obecný. Zatímco podle liberálů měla regulace skrze občanskou společnost postupně zatlačovat regulaci státní a minimalizovat státní moc, tábor opačný trval na tom, aby silný stát zůstal nejvyšším arbitrem v zájmových sporech mezi různými částmi společnosti občanské.

Liberálně tržní utopie se nenaplnila, oslabit stát zevnitř se nepodařilo. Naopak, právě v 19. století, jež bývá označováno za století

195 Občanská společnost. Pozn. red.

196 Podrobněji viz John Keane, *Civil Society and the State*. Verso, London & New York 1988.

liberalismu, moc státu neustále sílí a koncem tohoto století hledají evropští badatelé na svých cestách po Spojených státech marně poměry, o nichž o půl století dříve referoval Alexis de Tocqueville. V žádné zemi se nikdy staré střední vrstvy nestaly vrstvou vládnoucí a nenahradily byrokratickou centralizaci svou svobodnou hospodářskou a občanskou aktivitou. Pouze jako vzdálená a již hodně zesláblá ozvěna tohoto někdejšího úsilí se do naší doby dochovala instituce veřejného mínění. Prvý pokus o prosazení občanské společnosti skončil celoplošnou likvidací starých středních vrstev v důsledku frontálního nástupu velkých formálních organizací a jejich monopolů.

Druhé dějství se odehrává v kulisách organizované modernity. Zdánlivě paradoxně byl její nástup přinejmenším do jisté míry nezamýšleným důsledkem liberálního projektu.¹⁹⁷ Jakmile moderní scénu dostatečně ovládly, vytvarovaly velké státní i soukromé organizace ve svém kadlubu značnou část občanů do podoby nových středních vrstev. Tváří v tvář masivní státní moci a pod dojmem stability organizačních pyramid, stávají se nové střední vrstvy ve své většině zcela konformní s vládnoucími poměry. Jednorozměrný organizační člověk hledá po nudné práci atraktivnější zábavu než oživovat usychající ideu aktivní občanské společnosti. Veškerou svou občanskou aktivitu beztak už vyčerpal tím, že se jednou za čas odhodlal dojít až k nejbližší volební urně.

197 „Je třeba zdůraznit, že formování techno-byrokratického aparátu vyplývá přímo z vývoje liberalismu a není dáno nějakými vnějšími faktory. Liberalismus ve skutečnosti roztříštil sociální organismus na množství buněk a profesních kategorií, které nejsou navzájem provázány. Aby bylo možno akci těchto buněk koordinovat, tedy aby se společnost zcela nerozpadla, je nezbytný zásah byrokracie, jenž smíří různé zájmy. Řeceno ještě jinak: excesy individualismu vedou k dirigismu, který tento individualismus zpochybňuje. Vývoj liberalismu takto oslabil nezbytnou sociální kohezi, což zpětně podpořilo zformování centralizovaného techno-byrokratického aparátu, jenž nahrazuje vazby horizontální donucujícími vazbami vertikálními“ (B. Lempen 1982: 69).

Tatáž pevnost státu a nehybnost formálních organizací, která dovedla většinu k velké pasivitě a velkému souhlasu, vyburcovala naopak malé skupinky ke snaze o hledání alternativ. Z těchto obsahově velmi různorodých impulsů se rodí vlna sociálních hnutí, jež prudce kulminuje v 60. a doznívá v 70. letech. Oproti rutinizované angažovanosti, angažovanosti bezpečně umrtvené v režii politických stran, se skrze nesčetné iniciativy a hnutí hlásí ke slovu stále ještě dostatečně nezdomestikované skupinky občanů. Občanská aktivita, jež zde nečekaně vytryskla, narazí však dříve nebo později na zásadní problém: Pokud zůstanou neorganizovaná, nemají nová hnutí proti mocným organizacím žádnou šanci. Pokud se pevně zorganizují, mohou brzy skončit ve stejné strnulosti jako tyto organizace. Teoreticky je vše jasné a jejich heslo zní – *Organizovat se, ale jinak!* V praxi je vše složitější a svoboda občanského angažování se pro hnutí redukuje na volbu mezi postupným rozkladem a sílícím formalismem. V 80. letech je již obtížné najít hnutí, které by si už dávno jednu z obou cest nezvolilo. Druhý pokus o oživení občanské společnosti tak vyznívá do ztracena.

Krise zastihla alternativní sociální hnutí právě v době, kdy začíná výrazně slábnout jejich tradiční politický protipól – suverénní stát. Zatímco neoliberálové se předhánějí v tom, kdo si ještě stihne kopnout do stále slabšího soupeře, kdesi za obzorem se vzmáhá bezprecedentní síla. Tyčí se vysoko, převysoko nad občanskou společností, která měla v minulosti velké problémy pokaždé, když se pokoušela dosáhnout alespoň na úroveň státu. Rozklad velkých organizací na silná a pohyblivá centra na jedné straně a slabou a bezbrannou periferii na straně druhé vytváří nepřehledný dojem stupňujícího se chaosu. Mizí vše pevné, do čeho by se mohla síla občanů a jejich skupinových zájmů opřít. Pokud by vznikl proti počínání korporací větší odpor, korporace nebude občanům jejich názory brát a jejich svobodu nebude nijak potlačovat. Jednoduše odejde a s sebou si vezme své pracovní příležitosti. Ten, kdo se proti ní staví, poškozují tedy své spoluobčany.

Každý slušný a solidární občan proto zvolí přísně individualizovanou strategii. Místo aby šel hlavou proti zdi, která může před ním kdykoliv uraženě couvnout, hledá si raději nepatrné skulinky, jimiž lze jednotlivě docela úspěšně vzlínat. Místo toho, aby se do třetice společně pokusili oživit občanskou společnost, ohlíží se každý nejistě, zda pro něj nenechal neviditelný tesař globalizace přece jen někde díru. Nejnovější střední vrstvy tak vypilovaly k naprosté dokonalosti strategii, kterou v jiné souvislosti u jejich předchůdců a kolegů diagnostikoval již Ch. W. Mills. Na otázku, ke které straně, bloku, směru či hnutí chtějí vlastně patřit, odpovídají bezelstně: „K tomu, který nakonec zvítězí. Tyto vrstvy jsou (i jednotlivě) na prodej. Jejich svoboda se smrškla na to, že mohou vyčkávat, kdo nabídne nejvíce.“¹⁹⁸ Půl století po Millsovi však už víme, že ani ti nejschopnější nesmějí se svou volbou otálet příliš dlouho. Již v příštím okamžiku by mohla být nabídka učiněna někomu úplně jinému někde na druhé straně zeměkoule. Časem je všechny globalizace vytrénuje k dokonalé povolnosti.

Pokud nejeví nejnovější střední vrstvy zájem o občanskou společnost, nelze jim to vyčítat. Býlým límečkům mohl ještě Ch. W. Mills zazlívat, že donekonečna váhají, jakým směrem se v politice vydat. Dnes už by bylo podobné obviňování vůči nim vyloženě nespravedlivé. Nehrnou se do politiky jednoduše proto, že mají, na rozdíl od standardních politiků, dostatek informací. Být zcela odpolitizovaný je tou nejpřirozenější strategií, kterou mohou zvolit občané států, z jejichž politiky odchází moc. Zatímco profesionální politici to snad ani nepostřehli, televize je již plně v obraze. Tím, co pravidelně vydává za zábavu, věnuje se zcela systematicky propagandě nepolitického jako toho, co ještě neztratilo pro lidi přitažlivost a význam.¹⁹⁹

198 Ch. W. Mills 1951: 353, 354.

199 Tento postřeh najdeme opět již u Millse, nejnověji ho aktualizoval Pierre Bourdieu, když popsal několik způsobů, jimiž televize skutečnosti zastírá tím, že je (určitým způsobem) ukazuje (P. Bourdieu 1998/b: 18).

Jestliže staré střední vrstvy participovaly na podstatném ve společnosti tím, že vytvářely veřejné mínění, zatímco vrstvy nové participovaly již jen tak, že docházely čas od času k volbám, vrstvy nejnovější participují na tom, co zbylo ze společnosti, z níž byla politika vzdálena, prostě a jednoduše tím, že sledují zábavné pořady a estrády v televizi. Není jim co vyčítat. Vždyť této zvláštní formě participace na životě veřejném věnují více času, než kolik jí dříve věnovaly vrstvy staré i nové dohromady. Zatímco nové střední vrstvy přihlížely politice již jen jako diváci, vrstvy nejnovější si položily správnou otázku: Potřebujeme vůbec politiku, máme-li přihlížet? A tak raději zevlují na něco zábavnějšího.

Kapitola 10.

Tajemství středních vrstev

Nejasnosti ohledně povahy, společenského zařazení a celkového směřování středních vrstev jsou na pováženou, uvědomíme-li si, že právě expanze těchto vrstev stála od poloviny 20. století v pozadí mnoha vlivných sociologických teorií. Kromě Burnhamovy teorie manažerské revoluce sem patří právě tak Bellova a Tourainova verze postindustriální společnosti, jako různé koncepce společnosti služeb, společnosti řízené či programované, dále slavná hypotéza o konci ideologie, ale také dnes již polozapomenutá teorie konvergence či úvahy o definitivním příchodu společnosti volného času. Všechny tyto vize byly formulovány pod dojmem prudkého vzestupu právě těch vrstev, jež bylo tak obtížné s pomocí klasických sociologických kategorií ve společnosti popsat a zařadit. Po dlouhou dobu byla přitom diskuze o tom, co střední třídy vlastně představují a kam patří, svedena do slepé uličky, a to především z dobových politických důvodů. Právě z politických důvodů se po celá desetiletí vášnivě diskutovalo o otázce, která nebyla správně položena.

Špatně položená otázka

Nekonečné diskuze o postavení středních tříd ve společnosti se po velkou část 20. století odvíjely od prudkých sporů o to, ke kterému ze dvou hlavních společenských pólů, tvořených prací a kapitálem, lze příslušníky středních vrstev zařadit, a tedy který ze soupeřících politických táborů jimi bude posílen. V letitém sporu byla zaujímána tři zásadně odlišná stanoviska. Prvý tábor v diskuzi tvrdil, že střední vrstvy stojí z celé společnosti nejbližší vrstvám dělnickým, mají s dělníky

v zásadě společné zájmy a zejména období hospodářských krizí spolehlivě povede k jejich proletarizaci. Tuto tezi hájí například německá sociální demokracie ve svém Erfurtském programu z roku 1891. Karl Kautsky v něm prosadil názor, podle něhož si obyčejní zaměstnanci již brzy uvědomí, že jsou na tom sociálně stejně bídne jako proletáři a jejich dosavadní odstup vůči dělníkům i určitá averze vůči nim pomine. Tímto prozřením přispějí k dalšímu urychlení polarizace celé společnosti, což v nadcházejícím politickém boji výrazně posílí tábor vykořisťovaných. Když se o několik desetiletí později v průběhu první světové války a těsně po ní platová a sociální situace zaměstnanců dále zhoršila, když se nedělníctví zaměstnanci začali odborově organizovat a také začali stávkovat, považovala to část sociálních demokratů ještě na počátku Výmarské republiky za další důkaz toho, že teze o proletarizaci zaměstnanců byla pravdivá a je politicky perspektivní.

Podle opačného názoru nespojuje střední vrstvy s proletáři prakticky vůbec nic, jejich postavení ve společnosti připomíná naopak v nejednom ohledu spíše buržoazii a snahou středních vrstev je proměnit se ve stejně privilegovanou společenskou skupinu, jakou je buržoazie. Tato teze byla brzy po první světové válce podepřena tím, že zaměstnanci v Německu ani jinde v Evropě se výrazněji nesblížili s radikálními dělnickými odbory. Právě naopak, ty odborové organizace, jež si zakládaly samy bílé límečky, vystupovaly od samého počátku spíše konzervativně. Skutečný rozmach však zažila koncepce zdůrazňující blízkost středních vrstev k buržoazii teprve po druhé světové válce, snad nejvýrazněji v souvislosti s teoriemi manažerské revoluce. Jestliže první z uvedených táborů viděl ve středních vrstvách vítanou posilu dělníků v boji proti vykořisťování, stoupenci opačného tábora, právě tím, že hledají spojení mezi středními vrstvami a podnikateli, zároveň zpochybňují celý klasický model vykořisťování a sociální polarizace.²⁰⁰

200 Podle řady sociologů Karel Marx vcelku správně předpověděl postupný rozpad starých středních vrstev tvořených drobnými podnikateli. Netušil však,

Od obou táborů se již na konci 19. století odlišuje pohled třetí, který vidí ve středních vrstvách zcela novou společenskou třídu. Počty úředníků, továrních techniků a nejrůznějšího placeného personálu ve státní i soukromé sféře narůstají od poslední třetiny 19. století tak výrazně, že to přitahuje pozornost badatelů více než reprodukce obou klasických průmyslových tříd. Jedním z prvních, kdo nastupující vlnu zaměstnanců označil termínem *nový střední stav*, byl významný katedrový socialista Gustav Schmoller. Ve své přednášce z roku 1897 nazvané „Was verstehen wir unter dem Mittelstand?“²⁰¹ vyslovil předpověď, že právě tyto vrstvy zesílí časem natolik, že se nebudou muset připojovat k žádnému ze soupeřících rivalů, nýbrž vytvoří novou samostatnou sílu.²⁰² Základem sociální monarchie se stanou, podle Schmollera, intelektuálové a úředníci, kteří budou mít oporu ve středních zaměstnaneckých vrstvách, jež nemají ani egoismus starých drobných podnikatelů, ani nežijí v nedostatku a nevědomosti jako dělníci.²⁰³

jak velký rozmach zaznamenají nové střední vrstvy se svými novými měřítky sociální prestiže, spotřeby a životního stylu, jež vyvracejí jeho předpověď o postupujícím relativním zbídačováním námezdních. Právě tento nový rozměr – distribuce statusu – proměnil dichotomický třídní model rozvrstvení ve spojitý prostor stratifikační (T. B. Bottomore 1966: 24–26).

201 Co chápeme jako střední třídu? *Pozn. red.*

202 Za jakési postmoderní vyústění schmollerovské tradice vzhledem k úloze středních vrstev lze označit nejnověji koncepci Klause Edera, jednoho z předních teoretiků nových sociálních hnutí. Eder se domnívá, že nová střední třída, jakožto potenciální nositel kontrakultury, je předurčena k tomu, aby vytvořila novou třídní polaritu. Ta bude založena na novém antagonismu – na soupeření ohledně kontroly prostředků vytváření vlastní identity. Eder soudí, že zejména nižší patra nových středních vrstev jsou schopna revitalizovat některé kontrakturní rysy maloburžoazní ideologie 19. století a dát jim radikální výrazně environmentální vyznění založené na zásadní redefinici vztahu společnosti a přírody (K. Eder 1993: 134, 182).

203 Tyto úvahy měly velký význam pro praktickou politiku v Německu na počátku století i v období Výmarské republiky. K názoru o vzniku zcela nové sociální

Teorie o formování nové třídy byla podpořena také tím, že narůstající počty zaměstnanců si od počátku udržovaly výrazný statusový odstup vůči dělníkům. Čím méně se od nich odlišují formálními rysy svého postavení, tím více lpějí na své prestiži. Protože nepracují přímo fyzicky, protože mohou v práci nosit stejné šaty jako na ulici, protože se zabývají psaním a výpočty, protože mají přitom někdy dokonce k ruce i pár svých vlastních podřízených, považují se v jistém smyslu za pokračovatele starých středních vrstev, malých živnostníků a drobných podnikatelů.

Od počátku bylo tedy postavení středních vrstev silně ambivalentní. Tato nejednoznačnost jejich charakteru se projevovala koneckonců i v nejistotě řady badatelů ohledně jejich klasifikace a nejeden z nich měnil své názory třeba i vícekrát v závislosti na momentálním postavení těchto vrstev.²⁰⁴

Iluzorní aktér

Je příznačné, že veškerá diskuze o středních vrstvách se po dlouhá desetiletí pohybovala plně v intencích Marxova údajně zcela

kvality, nové vrstvy se svými vlastními prioritami a zájmy, se přiklonila jen menšína německých sociálních demokratů, konkrétně revizionisté vedení Bernsteinem, jelikož střední třídy nepřispívají k polarizaci společnosti, nýbrž naopak k její mnohem složitější diferenciaci, kloní se tábor revizionistů k doporučení omezit se na postupné sociální reformy namísto radikální revoluce. Před sociální demokracií tak stavěli nový úkol, naučit se zastupovat i jiné společenské síly než jen proletářské vrstvy. Úkol se stával o to naléhavější, že postupující ekonomická koncentrace a centralizace, k níž došlo v průběhu první světové války, vedla k dalšímu početnímu nárůstu nových středních vrstev, aniž ovšem zároveň vedla k jejich radikalizaci.

204 Tak Emil Lederer, jenž v roce 1912 spatřoval v zaměstnancích novou a silnou střední vrstvu, vyjadřuje se v polovině 20. let pod vlivem rostoucí nezaměstnanosti, inflace a poklesu platů k otázce jejich samostatnosti mnohem skeptičtěji. Podobně tak tehdy činí jeho žák Fritz Croner (J. Kocka 1981: 22; A. J. Vidich 1995: 25).

překonaného chápání společnosti. V celé této diskuzi o charakteru středních vrstev máme před sebou stále společnost, jež je sledována z perspektivy dvou antagonistických pólů a v níž je usilovně hledána síla, která je svou povahou jako kdyby předurčena k tomu, aby polární protiklady jednoho dne definitivně zrušila a jako součást své vlastní emancipace celou společnost harmonizovala, uvolnila její produktivní síly a otevřela všechny možnosti rozvoje, jež byly až dosud blokovány. Jako kdyby byly střední vrstvy svými ctnostmi dopředu naprogramovány k pozvednutí celé společnosti, k zajištění její sociální soudržnosti a především – k rostoucí dynamizaci celého jejího vývoje. Zvyšte početnost středních vrstev, dejte jim náležité společenské postavení a tíživé společenské problémy se rychle vyřeší. Je zřejmé, že nemarxističtí teoretici středních vrstev promítají do této společenské kategorie, patrně nevědomky, právě ty vlastnosti, které Karel Marx přisuzoval proletariátu.²⁰⁵

Oslava středních vrstev jako historické síly, jež je předurčena k tomu, aby spasila společnost, dosahuje svého vrcholu, když koncem 50. let zaznívá triumfálně především ze Spojených států tvrzení, podle něhož právě díky expanzi středních vrstev bylo dosaženo *nejoprávněnější beztřídní společnosti v dějinách*.²⁰⁶

Stereotyp celospolečenského emancipačního potenciálu středních vrstev je ovšem staršího data a pochází přinejmenším opět již od Gustava Schmollera. Podle něj nebudou střední vrstvy v budoucnu hájit nic menšího než všeobecný zájem celé společnosti. Jsou

205 Povšiml si toho například Klaus Eder, podle něhož se „střední třídy staly nejdynamičtějším prvkem při modernizaci moderní společnosti – osvědčily, že jsou významným nositelem kolektivní mobilizace, čímž naplňují sociální roli, jež je tradiční teorií připisována nižším třídám“ (K. Eder 1993: 168).

206 B. Ehrenreich 1989: 18.

„Betztrídnost se stala částí americké oficiální ideologie a ti, kdo si mysleli něco jiného, riskovali, že přijdou o své učitelské místo a budou odmítnuti nakladateli“ (B. Ehrenreich 1989: 25).

k tomu předurčeny přímo místem, které ve společnosti zaujímají. Poloha samostatného mocného proudu ve středu společnosti jim umožňuje celou společnost sociálně integrovat a tím také politicky stabilizovat. Klíčové postavení a vzrůstající váha nových středních vrstev v ekonomickém životě zvyšuje jak průměrnou sociální úroveň všech, tak také politickou stabilitu celku.

Hluboké přesvědčení o stabilizující funkci středních vrstev v moderní společnosti bychom v sociologii té doby našli ukryto rovněž například v koncepci Emila Durkheima. Všude tam, kde Durkheim hovoří o státu jako o privilegovaném sídle rozumu ve společnosti, je nutno vidět desetitisíce státních úředníků, příslušníků nových středních vrstev, kteří ze svých kanceláří zajišťují, aby rozbíjela společenská dělba práce nevyústila do naprosté anomie. Nové střední vrstvy zde nehájí své úzké parciální zájmy, nýbrž zajišťují, aby se prosadila celospolečenská racionalita.

V mnoha koncepcích politologických má být přesně totéž zajišťováno naopak zdola zásluhou občanské společnosti. Tím, kdo občanskou společnost oživuje a neustále udržuje v činnosti, není již od dob Alexise de Tocquevilla nikdo jiný než čínorodé střední vrstvy. Díky tomu, že v opozici ke státní moci prosazují své dílčí zájmy, udržují v pohybu celou složitou demokratickou hru.

Střední vrstvy jsou zkrátka pro společnost zdaleka nejdůležitější, i když naprosto není shoda v tom, v čem jejich role spočívá. Zatímco u Durkheima nové střední vrstvy působící ve státní administrativě zajišťují a podepírají celou sociální statiku, aby nebyla rozmetána různorodostí a parciálností profesních zájmů, u Tocquevilla staré střední vrstvy, jež jsou nositelem právě této různorodosti a parciálnosti, brání sociální dynamiku tím, že chrání společnost před umrtvujícími zásahy státu. Společná těmto zcela odlišným koncepcím je právě jen jistota, že právě střední třídy jsou předurčeny k tomu, aby společnost integrovaly a důsledně prosazovaly ty nejpodstatnější celospolečenské zájmy.

Bez ohledu na tyto nesrovnalosti jsou představy o výrazném emancipačním potenciálu středních vrstev stále přejímány a tradovány již po více než století v téměř nezměněné podobě. Společenskovědní teorie i praktická politika stále věří, že právě u středních vrstev je nutno hledat klíč ke konstrukci sociálně integrované, politicky stabilní a ekonomicky dynamické moderní společnosti. Podobně ne-reflektovaně je přejímán názor, že nové střední vrstvy mají v zásadě pro společnost stejný emancipační význam, jako měly před dvěma sty lety střední vrstvy staré, i když jejich vlastnosti se mezi tím radikálně proměnily. Tuto tvrdohlavost lze vysvětlit snad jedine tím, že autoři podobných koncepcí pocházejí vesměs ze středních vrstev.

Obrovská vnitřní různorodost a nespojitost této společenské kategorie však přímo vylučuje, aby mohla jednat jako sociální aktér.²⁰⁷

207 Vnitřní rozpornost v postavení středních vrstev analyzoval již Karel Marx, a to například ve svých pozdních spisech o teorii nadhodnoty. Střední zprostředkující vrstva působící ve velkých firmách je zcela závislá na vůli velkého kapitálu, představuje tíživé břemeno pro dělníky a zvyšuje moc horních deseti tisíc. Nemá vlastní zdroje, které by jí umožnily proměnit se v nezávislého aktéra třídního konfliktu. Vždy bude jen klamně zastírat ostrou hranici mezi vlastníky a nevlastníky. Vlastníci jsou sice ochotni dělit se s nimi o část svých zisků, ovšem jen tehdy, budou-li prokazovat svou užitečnost při maximalizaci těchto zisků. Manažer a dohlížitel má naprosto stejný zájem jako kapitalista. Ovšem k tomu, aby se mu bezezbytku vyrovnal, mu chybí právě jeho kapitál.

Tito vykořisťovatelé bez kapitálu jsou, podle Marxe, v podobně nejednoznačném rozpoložení, jaké prožívali v minulosti příslušníci drobné buržoazie. Zatímco však drobní rolníci a výrobci sami se svými rodinami fyzicky pracovali při zhodnocování svého kapitálu, příslušníci nové střední vrstvy jsou mezi prací a kapitálem situováni značně odlišně. Nemají vlastní kapitál, a tedy ani samostatnost drobných podnikatelů. Jsou pouze závislými zaměstnanci. V tomto ohledu jejich situace v lecčems připomíná situaci obyčejných proletářů. Neživí je však vlastní produktivní práce, jsou pouhými sluhy buržoazie a žijí z části jimi přivlastňované nadhodnoty. V tomto ohledu jsou na tom podobně jako jejich zaměstnavatelé a páni.

Protože jejich situace je takto obojetná, nelze od nich očekávat, že by kdy vytvořili vlastní politickou sílu s vlastní ideologií a vlastní politickou orientací.

Jak konstatuje Ch. W. Mills, úvahy o historické úloze středních vrstev počítaly postupně celkem se čtyřmi velmi odlišnými možnostmi jejich politické profilace:

1) Střední vrstvy jsou ve skutečnosti částí buržoazie. Jsou konzervativní, často až reakční, je v nich dokonce skryt nemalý potenciál pro fašistická hnutí. Jejich hlavní prioritou totiž je být za všech okolností privilegovanou skupinou po vzoru klasické buržoazie a spolu s ní.²⁰⁸

2) Střední vrstvy buržoazii vytlačí a nahradí. Vzhledem ke svému významu pro celou společnost vytvoří zcela nezávislou třídu, která si přisvojí privilegia vládnoucích.²⁰⁹

3) Střední vrstvy sice početně dále porostou, nezískají však samostatnou moc. Převezmou funkci staré střední třídy, a vsunuty mezi klasické sociální póly, budou společnost stabilizovat. V důsledku zaměstnaneckých kvalit, jež je přibližují dělníkům, se stanou nositeli nové sociální solidarity. Ukončí tak třídní řevnivost a umožní rozvoj společnosti na liberálních základech.

4) Střední vrstvy se budou proletarizovat. Budoucí ekonomické a sociální krize jim připomenou, že mají v zásadě společné zájmy s dělníky.²¹⁰

Takto diametrálně odlišné interpretace charakteru téže třídy, jejích perspektiv a osudu byly možné jen díky tomu, že takzvaná střední třída představuje ve skutečnosti, řečeno Millsovy slovy, „úplný zaměstnanecký salát“. Lze dodat, že k podpoře první z uvedených

Budou případ od případu zaujímat odlišná stanoviska a vždy podle momentální výhodnosti se budou střídavě přidávat na stranu těch, kdo právě vítězí.

208 Pokus analyzovat nové střední vrstvy z hlediska podílu na přivlastňované nadhodnotě obsahuje studie Ch. Baudelota, R. Estableta a J. Malemorta *La petite bourgeoisie en France* z roku 1974.

209 Jak jsme viděli, toto pojetí se prakticky kryje s Burnhamovou koncepcí revoluce manažerů.

210 Ch. W. Mills 1951: 290–291.

diagnóz mohly dobře posloužit některé rysy zvláště horních pater organizační byrokracie, ať již se jedná o vedení korporací anebo o špičky státní administrativy. Varianta druhá se odvolávala na kompetentnost špičkových profesionálů a na širokou paletu profesí vyžadujících vysokoškolské vzdělání. Třetí vize počítala s vlastnostmi středních kádrů a řadových úředníků a konečně čtvrtá měla před očima postavení velké části zaměstnaných žen a nižšího personálu obchodů a úřadů.

Problémem střední třídy, konstatuje Mills, však není, jakým politickým směrem se vydá, ale zda se vůbec může vydat nějakým politickým směrem. Jako političtí eunuchové jsou tyto vrstvy bez potence a bez entuziasmu pro politický zápas.²¹¹

Marně se po celé 20. století snažila řada odborných sympatizantů středních vrstev překrýt tuto jejich nemohoucnost tím, že se snažili vymodelovat ve svých teoriích střední vrstvy co nejpočetnější. Čím více segmentům k těmto vrstvám přiřadíme, tím nesourodější agregát vzniká. Vytrácí se pak i poslední zdání homogenity a jednoty, která je nezbytná, má-li mít vzniklý agregát vůbec ambice sociálního aktéra.

Rozostření sociální struktury

Střední vrstvy byly vždy kategorií krajně různorodou, řadily se do nich skupiny se značně odlišnými, ba až protikladnými zájmy, celek vždy působil dojmem silně nesourodého konglomerátu. Také v jeho rámci převažovaly individuální strategie jednotlivců a skupinek nad kolektivní akcí.²¹²

211 Ch. W. Mills 1951: XVIII.

212 Anthony Giddens například hovoří o tom, že snaha jednotlivců zajistit si sami pro sebe bezpečí a vhodnou sociální pozici vždy bránila rozvoji jednotného uvědomění těchto vrstev jako celku (A. Giddens 1973: 185).

Namísto toho, aby se postupem času struktura středních vrstev ukáznila a připojila se k ustáleným sociálním proudům, dochází k procesu právě opačnému. Proces globalizace strhává všechny ustálené proudy a v toku společenské reprodukce vytváří nové mocné a záludné sociální víry. Pokud v tomto neklidném procesu rozpad středních vrstev dále postoupí, pak se střed společnosti vyprázdní, aniž by to nutně vedlo k narůstající polarizaci. Nemusí se naplnit žádná z prognóz, jež byly na téma dalšího vývoje středních vrstev vyslovovány od počátku 20. století.

Nižší střední vrstvy mohou dále klesat, aniž by nějak posilovaly proletariát, a to přesto, že již nyní je ve Spojených státech i v řadě evropských zemí v sektoru služeb zaměstnáno více lidí než v tradičních dělnických profesích. Pracovníci služeb při svém dalším poklesu mohou pouze zvýšit počet míst, kde výdělek je tak nízký, že nechrání spolehlivě před chudobou. Právě počet těchto nejméně atraktivních pracovních míst roste, a to již nejen ve Spojených státech, velmi dynamicky. Na druhé straně lze očekávat zesílení konkurence o místa v sektoru služeb ze strany klasických dělnických profesí, jejichž práce odchází do lacinějších krajů. Dělníci z vyspělých zemí se za touto prací do zemí chudších zřejmě neodstěhují, i když by jim to svoboda pohybu umožňovala. Spíše lze očekávat, že o špatně placená místa ve službách v bohatých zemích projeví zájem mnozí lidé ze zemí chudších. Jak se v tomto kontextu bude vyvíjet liberální ideologie volného pohybu osob, již brzy zaznamenáme. V zásadě však platí, že pokles nižších středních vrstev nenaplnuje sto let stará očekávání o proletarizaci a následné revolucionizaci společnosti. Spíše jen rozhojňuje řady rezignovaných, kteří jsou zatím poměrně taktně upozorňováni na svou přebytnost z hlediska potřeb fungování zdravé ekonomiky.

Nenaplnilo se ani opačné očekávání. Vyšší střední vrstvy mohou dále stoupat, aniž by nutně posilovaly ve své zemi klasickou podnikatelskou buržoazii. Zdrojem jejich pozice je vědění a s ním spojené

dovednosti, nikoliv klasický kapitál. Nemají důvod využít svého sociálního vzestupu k tomu, aby se usadily a proměnily v místní podnikatele, kteří vytvoří v lokalitě nová pracovní místa. Každý úspěch je naopak učiní ještě o něco více kosmopolitními, méně vázanými na jakékoliv pevné místo. Právě to totiž dále zlepší jejich vyjednávací pozici pro uzavírání dalších výhodných krátkodobých kontraktů. Budou přitom myslet zase jenom na sebe, protože na žádnou lokalitu, region ani zemi nejsou vázány a myslet při uzavírání pracovního kontraktu na celé lidstvo nebývá nejpraktičtější. Vyšší střední vrstvy, tito nejúspěšnější ze symbolických analytiků, mohou nabýt majetek srovnatelný s podnikateli, spolu s ním se však nemusí dostavit nic ze zodpovědnosti a občanských ctností, které byly se starou vrstvou podnikatelů přinejmenším v její vlastní liberální ideologii spojovány. „Stanou se světoobčany, avšak nepřijmou, dokonce ani neuznají žádné závazky, které běžně z členství v obci vyplývají. Bez reálné politické komunity, v níž by se učili ideálům spravedlnosti a slušnosti, zjemňovali je a praktikovali je, jim tyto ideály mohou připadat jen jako nesmyslné abstrakce.“²¹³

Jestliže nelze s větší pravděpodobností očekávat, že by střední vrstvy nejnověji posílily jeden či druhý z obou pólů společenské úspěšnosti a společenského uspořádání, řešení třetí se zdá být zcela vyloučené. Střední vrstvy nevytvoří novou společenskou sílu. Jejich tradiční vysoká heterogennost se v podmínkách globalizace změnila přímo v nesouměřitelnost různých jejich částí. Naděje části horní na ještě větší volnost a pohyblivost v rámci všech kontinentů jsou noční můrou poskytovatelů osobních služeb, rekrutujících se z nižších částí středních vrstev. Čím větší křídla narostou těm prvním, tím nejistější půda pod nohama zůstane pro ty druhé. Privilegovaní členové středních vrstev, jak opakovaně konstatuje Robert Reich, nechťejí investovat do povznesení nikoho ze zbylých

213 R. Reich 1995: 342.

čtyř pětín americké společnosti. Zatímco oni rok od roku více bohatnou, křivku příjmů nižších středních vrstev lze stále obtížněji odlišit od hladiny stagnujících nízkých mezd v klasických průmyslových odvětvích. Méně šťastná většina nových středních vrstev se tak stále více topí v průměru a její vyhlídky na opětovné přiblížení úspěšným jsou stejně vzdálené jako globalizované dálavy, jež lákají a přitahují příjmovou elitu.

Proměny legitimacy středních vrstev

Ve statickém sociologickém průřezu vidíme, že střední vrstvy jsou sociálně obrovsky různorodou kategorií, nesourodým konglomerátem, který směrem dovnitř prakticky nic nespojuje. V pohledu historickém bychom našli tutéž nesourodost. Ve skutečnosti prošly střední vrstvy komplikovaným vývojem, kdy v reakci na změny společnosti, jež nemohou ovlivnit, pracně hledají stále znovu svoji identitu. Dnes jsme svědky již třetího takového pokusu středních vrstev. Po dvakrát se legitimita jejich profilu a postavení vlivem společenských změn zhroutila a nyní se již potřetí snaží ztracenou legitimitu pracně vystavět na nových základech a pomocí materiálu, který jim právě tyto společenské změny vnuly. Logiku tohoto vývoje lze poměrně přesně zachytit pomocí kategorií vypracovaných pro jiné účely Maxem Weberem.²¹⁴

Max Weber, jak známo, popsal explicitně pouze historickou situaci a mentální profil starých protestantských živnostníků a podnikatelů. V jeho typologii panství a v konstrukcích trojí legitimacy panství lze však nalézt klíč k popisu všech postupných proměn středních vrstev.

Panství tradiční má řadu vývojových forem, vždy však zůstává jeho specifickým rysem pouto osobní piety, jehož jádro leží

214 M. Weber 1925.

v nezpochybnitelné autoritě pána domu vůči všem rodinným i mimo rodinným členům domácnosti. Toto pouto se udržuje mezigeneračně tradicí a bývá posvěceno náboženskými sentimenty. Právě rodinný podnik starých středních vrstev byl organizován tímto způsobem. V osobě podnikatele 19. století se setkáváme snad se všemi rysy obsaženými ve Weberově koncepci tradičního panství.

Tradiční podnikatel 19. století vystupuje jako malý patrimonialní pán a v rámci své domény nerozlišuje mezi vlastní domácností a širším podnikem. Stejně jako v případě klasických patrimonialních pánů je veškeré jeho snažení soustředěno k ochraně a rozmnožení dědičného pokladu. Patriarchálním způsobem vystupuje přitom vůči své rodině, přísně hlídá své dcery a neméně přísně zasvěcuje do tajemství živnosti své syny. Také vůči nepočetné družině svých zaměstnanců udržuje vztahy rodinného paternalismu. Zatímco směrem dovnitř je ztělesněním tradičních jistot předávaných z generace na generaci, směrem navenek pravidelně vyráží na výbojné výpravy. Je nazýván rytířem průmyslu, chová se jako dobyvatel, jenž osvědčuje své ctnosti v riskantních inovacích a odvážných spekulacích. Stejně jako dávní rytíři, také on se o část své kořisti při charitativních příležitostech velkoryse dělí s potřebnými.²¹⁵

Zatímco Weberův typ tradičního panství se ve všech svých obměnách může v dějinách reprodukovat prakticky bez omezení, patriarchální svět drobných podnikatelů mel svůj čas přesně vymezen. Jeho přetrvávání odporuje základním rysům kapitalismu. Expanzionistická povaha kapitalismu, podle Maxe Webera, nesnáší trvalejší četná omezení, jež jsou dána tradičními patrimonialními poměry. Zájmy moderního kapitalismu vedou posléze k přechodu k byrokratické formě panství, či k plutokratickému panství

215 Blíže o mentalitě drobných a středních podnikatelů pojednává L. Boltanski 1982: 54.

honorace.²¹⁶ Panství moderní byrokracie se od tradičních poměrů, včetně tradičních poměrů podnikatelských, výrazně liší. Provoz (ať již výroby či správy) je zcela jednoznačně oddělen od chodu domácnosti. Veřejné a soukromé, které se v případě starých středních vrstev mnoha způsoby prolínalo, tvoří nyní dva naprosto odlišné světy, každý se svými zvláštními pravidly. Obecná pravidla, závazná naprosto stejně pro všechny, od nynějška nahrazují nevyzpytatelnou libovůli rozhodování, kterou se kdysi vyznačovali velcí patrimoniální páni, která však nebyla cizí ani starým středním vrstvám v rámci jejich rodinné „državy“. Formalizovaná byrokracie přináší systematičnost a koneckonců také vyšší účinnost ve srovnání s roztržštěnými a zdaleka ne vždy kompetentními drobnými aktéry předchozí epochy.

Kritikové byrokracie zdůrazňují – a zcela oprávněně – její manipulativní a odlidšťující charakter. Byrokracie je vskutku ukázkovým příkladem lidského výtvaru, který jako kdyby se osamostatnil a vymkl svým tvůrcům, získává nad nimi nadvládu a podřizuje je svým vlastním účelům. „Bez ohledu na to, jaké mohou být motivy individuálních vlastníků a manažerů, úředníků a dělníků, Firma sama se stává stále autonomnější a řídí se jen jediným motivem – manipulovat světem tak, aby jí to přinášelo profit. Právě tak jako dělník už nevlastní stroj, ale je jím kontrolován, právě tak člověk ze středních vrstev už nevlastní podnik, ale je jím kontrolován.“²¹⁷

Oprávněná kritika dehumanizujících aspektů byrokracie však nejednou opomíjí jiné a vítané aspekty byrokratického panství. Nejde přitom pouze o to, že byrokracie přináší svým zaměstnancům jistotu, jež ostře kontrastuje se všudypřítomnou nejistotou znepřijemňující odjakživa existenci drobných rodinných firem. Snad ještě důležitější je, že také činnost v rámci byrokracie může být stále považována za

216 M. Weber 1925: 739.

217 Ch. W. Mills 1951: 108.

povolání v původním smyslu tohoto slova, tedy ve smyslu jakéhosi vyššího poslání, jež dává životu teprve jeho smysl. Svým držitelům propůjčuje cosi z tradičního stavovského charakteru.²¹⁸

Činnost v byrokratickém aparátu stále dávala možnost osvědčit se svým celoživotním úsilím, postupně si ověřovat, zda člověk patří mezi vyvolené, anebo klesá mezi zavržené. Na rozdíl od starých protestantských středních vrstev, u nichž známkou vyvolenosti byla velikost majetku, jež se podařilo kontinuálním podnikáním během života nashromáždit, v případě organizačního člověka je oním vyhledávaným znamením vyvolenosti celoživotní postup v kariéře.

Kritika organizačního člověka však zároveň ukázala, jak se v prostředí organizací postupně proměňuje charakter tohoto osvědčování vlastní způsobilosti, kompetentnosti, zkrátka vyvolenosti. Prostředky tohoto osvědčování se stále více oprošťují od vazby na tradičně chápaný osobní výkon a mění se v dovedně aranžovanou hru osobního předvádění. Právě v této fázi narušuje masivnost moderního Weberova světa byrokratických organizací příchod postmoderny ohlašující se procesem globalizace. Nejnovější střední vrstvy ztrácejí jistoty organizačního člověka.

V situaci, kdy již nelze spoléhat na jistotu byrokratického zajištění a není možný ani návrat k závaznosti a trvalosti meziosobních vztahů, tak jak ji znala epocha tradičního podnikání, zbývá již jen jediná strategie. Max Weber ji popisuje ve svém typu charismatického panství. Charismatická osobnost se vynořuje z tradičního i byrokratického panství, aby zvěstovala příchod zcela nového, dosud nevídaného, jedinečného pořádku, revolucionizujícího nevyhovující staré poměry. Svoji autoritu a vliv zakládá charismatický

218 Max Weber zdůrazňuje, že služba v úřadu zůstává zvláštní formou povolání. Nejedná se o obyčejný pracovní kontrakt, jako je tomu v případě dělníků. „Vstup do úřadu znamená (a to i v oblasti soukromého podnikání) převzetí specifické povinnosti k úřední věrnosti oplátkou za zajištěnou existenci“ (M. Weber 1925: 652).

vůdce na svých nevšedních osobních kvalitách. V očích všech, kdo ho uznávají, je zcela evidentním nositelem právě té vyvolenosti, o kterou tak pracně a bez jakýchkoliv záruk úspěchu usiloval protestantský podnikatel a svým způsobem i kariérově orientovaný organizační člověk.

Prezentace charismatických kvalit se stává z nouze ctností u nejnovějších středních vrstev, pro které trvalost a bezpečí již nejsou dosažitelné. „Protože se již nemohou opřít o legitimitu organizačních hierarchií, ani nemohou jako v minulosti operovat se šancemi na kariéru – neboť s redukcí výšky organizačních pyramid existuje mnohem méně příležitostí ke vzestupu v rámci organizace –, soudí se o manažerech, že se mají prosadit díky svým **kompetencím** a svému **charismatu**, že získají stoupence díky účinnosti svých **sítí osobních vztahů**, které jim zajistí informace a pomoc, že zmobilizují energii silou své **vize** a schopností přivádět na svět **talenty** druhých a rozvíjet jejich nevšední potenciál. Nikoli díky svému postavení, ale díky svým osobním kvalitám si mají získávat autoritu, jež z nich učiní **vůdce**.“²¹⁹

Luc Boltanski zjišťuje na základě rozboru manažerské literatury 90. let, že od nejnovějších středních vrstev se dnes očekává, že založí svůj úspěch na tvůrčí intuici, neobvyklé inspiraci a vizionářské kreativě. Právě noví charismatičtí vůdci se tak stávají hlavními hrdiny nebývalého ekonomického zázraku. Mají využít dar svých neobyčejných schopností, aby nalézali řešení, jež zůstávají obyčejným smrtelníkům skryta. Jsou-li nadáni skutečným talentem a mají-li tyto zvláštní schopnosti, mohou vyniknout v jakkoliv mladém věku. Pokud je nemají, ani sebedelší školení jim nepomůže.

Již Max Weber zdůrazňoval, že hlavní slabinou charismatické autority je její nevypočitatelná labilita. Je velice riskantní zakládat na ní své postavení. Není-li nevšední dar neustále osvědčován, je

219 L. Boltanski 1999: 122.

natrvalo ztracen. Dlouhodobé úsilí a celoživotní kultivace, které provázely příslušníky starých, ale v jistém smyslu také nových středních vrstev, ztrácejí nyní svůj dosavadní význam. Přechodnost, krátkodobost, diskontinuita a flexibilita, jež jsou požadovány a preferovány, vypovídají zároveň o přelétavosti a nestálosti šancí novodobých charismatických hrdinů. Charismatická schopnost nevšední inspirace je výborná věc, co když se ale jednoho dne už nedostaví? Tradiční priorita středních vrstev, tedy sebekontrola a sebedisciplína, ztrácí v této situaci smysl, právě tak jako další klasická vlastnost těchto vrstev – schopnost odkládat odměnu. „Jak by vůbec mohly být sledovány nějaké dlouhodobé cíle ve společnosti, jež preferuje krátkodobé termíny,“ táže se Richard Sennett.²²⁰

Mezi pokrokem a anomii²²¹

Ze samotného místa, které zaujímají střední vrstvy v rámci společnosti, právě tak jako z jejich historické zkušenosti plyne základní rozpor, který proniká celou jejich mentalitou. Zároveň jsou svým přesvědčením velkoryse rovnostářské, a zároveň mají silnou vášeň pro hierarchii. Ideu rovnosti potřebují k tomu, aby mohly zpochybnit jakékoliv společenské meze kladené jejich aspiracím. Historicky byla takovým limitem urozenost, později snahy nejrozumnějších elit, nejčastěji finančních, postavit se nad společnost a uzavřít se samy do sebe. Hierarchii zase potřebují střední vrstvy jednak k tomu, aby se jednoznačně oddělily od vrstev nižších a méně úspěšných, jednak k tomu, aby si mohly porovnávat míru dosažené úspěšnosti

220 R. Sennett 1998: 26.

221 Stav rozkladu sociálního řádu, morálních a kulturních norem, stav nedostatečné sociální integrace individua spojený s pocitem osamělosti, bezmoci, se sociálními konflikty. *Pozn. red.*

samy mezi sebou. V rovině ideologie je poměrně snadné princip rovnosti s principem hierarchie smířit. Slouží k tomu konstrukce otevřené společnosti založené na principu výkonu. Ideologie však málokdy dokáže rozptýlit všechny obavy. Napětí mezi principem rovnosti a potřebou hierarchie se v mentalitě středních vrstev projevuje jako stálé kolísání mezi vírou v pokrok a obavami z anomie. V pokrok a prosperitu věří tehdy, když stoupají nahoru po žebříčku společenské hierarchie a cítí se rovni těm nahoře.²²² Také žebřík společenské moci a prestiže má však dva konce, což středním vrstvám připomíná, že stejně snadno se mohou stát rovnými i s těmi dole pod sebou. Pocit anomie zažívají tehdy, když si uvědomí aktuálnost obou těchto možností současně a jsou znejistěny ohledně toho, která z nich se bude v jejich případě realizovat.

Když zažívají svoji mánii z pokroku, věří, že celá společnost bude vyzvedávat a uznávat právě to, co oni sami momentálně považují za své ctnosti. Jakkoliv výrazně se jejich pojetí ctností může měnit, střední vrstvy v každém okamžiku věří, že celá společnost se bude adaptovat právě na ty hodnoty, s nimiž se ony zrovna ztotožňují. Věř v to tím silněji, čím ochotněji se naopak samy přizpůsobují společenským změnám a poslušny jejich tlaků budují další z četných legitimizací své existence. Když občas trpí depresí z toho, že právě nevědí, kým vůbec jsou a co je vlastně čeká, hovoří o tom, že celá společnost propadla anomii.

Hluboká nejistota v otázce, zda lze směřování společnosti oslavovat jako nezadržitelný pokrok, anebo se ho spíše obávat jako projevu stejně nezadržitelné anomie, má své historické kořeny. I když jsou střední vrstvy zvyklé prezentovat se v každé své podobě jako nepochybný činitel modernizace a racionalizace, kdesi hluboko

222 Ephraim H. Mizruchi hovoří v této souvislosti o „mýtu o nekonečném vzestupu“, kterým jsou střední vrstvy podle výsledků jeho empirických studií zatíženy (v I. L. Horowitz 1964: 256).

v jejich podvědomí se přece jen skrývá hluboká nostalgie. Vždyť posláním středních vrstev vždy bylo umožnit, aby moderní společnost mohla podržet to nejcennější, co by mohlo nenávratně zmizet se společnostmi tradiční, a sice spojitou budovu sociální hierarchie.

Jak známo, právě modernizace přinesla rozbití četných vazeb, které integrovaly v rámci jediné velké pyramidy všechny členy tradiční společnosti od pater nejnižších až po ty nejprivilegovanější. Moderní společnost namísto spojitosti přináší ve všech oblastech výraznou diskontinuitu. Až na kost obnažila nové zájmové protiklady a konflikty, a přitom učinila nevěrohodnými všechny způsoby, jimiž byly protiklady a konflikty až dosud zastírány. Na rozdíl od svého předchůdce, který stál uvnitř pozvolné a členité stavovské pyramidy, se moderní člověk náhle ocitá na jedné či druhé straně strmé bariéry třídních zájmů, které se v teorii odvíjejí od antagonismu mezi kapitálem a prací, v každodenním životě od nerovného vztahu mezi bohatstvím a chudobou. V této nebezpečně výbušné situaci se s jistou dávkou nostalgie hledá síla, která by pomohla zachovat ve společnosti starou dobrou pozvolnou a spojitou hierarchii, která by však byla, na rozdíl od přežitých hierarchií kastovních a stavovských, zároveň dobře slučitelná s ideou rovnosti a otevřených šancí pro všechny. Střední vrstvy se zdají takové představě přímo ideálně vyhovovat.

Za fasádou spojitosti však od počátku hlodají vážné rozpory. Již staré střední vrstvy byly paralyzovány tím, že potřebovaly obhájit své postavení jak před silami restaurace, a odtud jejich volání po pokroku, tak před tlaky zdola, a odtud volání po pevném řádu jako hrázi proti anomii. „Nově vzniklá sociologie rezonovala s tímto rozpołożením střední třídy, znejistělé mezi minulostí a budoucností, mezi dosud mocnými starými elitami a vynořujícími se novými masami.“²²³

S nástupem nových středních vrstev se situace příliš nezlepšila. Nejistota se již netýká pouze postavení středních tříd vůči ostatním

223 A. W. Gouldner 1970: 106.

vrstvám společnosti, ale jejich samotného sebehodnocení. Když se porovnávají s méně úspěšnými, nešetří slovy o šancích na další vzestup, o slibné budoucnosti, o pokroku. Porovnání se starými středními vrstvami však provázejí obavy o úpadek, změkčilosti a ztrátě původních ctností, o dezorientaci a hodnotové anomii. Nostalgie po ztraceném světě přitom ještě sílí, což je patrné z toho, že bychom jen stěží našli sociologa zabývajícího se charakterem nových středních vrstev, jenž by nás v celé své práci ani jednou neujistil, že vůči starým vrstvám nepociťuje nostalgii naprosto žádnou.²²⁴

Konečně nejnovější střední vrstvy již ztrácejí pocit pevného žebříku pod nohama. Malá hrstka, kterou vír globalizace vynese až do pater nejhornějších, bude hovořit o definitivním završení světového vývoje. Zbytek, jenž bude stejným vírem odstředěn mezi málo úspěšné, bude s nostalgií vzpomínat na doby, kdy se o anomii ve středních vrstvách pouze akademicky spekulovalo.

Poněkud paradoxně se vize o středních vrstvách jako předvoji společnosti nakonec přece jen naplňuje. Proletariát měl, podle představ revolučních radikálů, celou společnost humanizovat a emancipovat. Tato utopie zkrachovala. Střední vrstvy jsou ve svém poslání nepochybně mnohem úspěšnější. Na sto procent se jim daří naplňovat společnost matoucí ambivalentností, zneklidňující nejistotou a ochromující rozervaností, jež v sobě vždy nosily.

224 „Podobně jako stále shledáváme okouzujícími viktoriánské časy, tak musíme svou přízeň projevit vnitřně orientovanému charakteru. Zvláště když na nás osobně nedoléhají jeho omezení, pohlížíme na jeho éru s pochopitelnou nostalgií“ (D. Riesman 1961: 159).

„Nechci, aby tato kniha vyzněla jako odsouzení organizační společnosti. Máme dnes dost starostí a nepotřebujeme věc zatemňovat nemístnou nostalgií“ (W. H. Whyte 1968: 23).

Charles Wright Mills je jako obvykle z amerických sociologů nejotevřenější: „Úpadek svobodného podnikatele a vzestup závislého zaměstnance na americké scéně probíhá souběžně s úpadkem nezávislého individua a se vzestupem malého amerického človíčka“ (Ch. W. Mills 1951: XI).

Literatura

- Baudelot, Ch., Establet, R., Malemort, J.: *La petite bourgeoisie en France*. Paris 1974.
- Bauman, Z.: *Úvahy o postmoderní době*. SLON, Praha 1995.
- Bauman, Z.: *Globalization. The Human Consequences*. Polity Press, Cambridge 1998. (Česky *Globalizace*. Mladá fronta. Praha 1999.)
- Bauman, Z.: *In Search of Politics*. Polity Press, Cambridge 1999.
- Beck, U.: *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1988.
- Bell, D.: *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. The Free Press, New York 1960.
- Bell, D.: *Kulturní rozpory kapitalismu*. SLON, Praha 1999.
- Bensman, J., Vidich, A. J.: *The New American Society. The Revolution of the Middle Class*. Quadruple Books, Chicago 1971.
- Black, A.: *Guilds and Civil Society in European Political Thought from the Twelfth Century to the Present*. London 1984.
- Boltanski, L.: *Les Cadres. La formation d'un groupe social*. Les Éditions de Minuit, Paris 1982.
- Boltanski, L., Chiapello, E.: *Le nouvel esprit du capitalisme*. Gallimard, Paris 1999.
- Bon, F., Burnier, M.-A.: *Les nouveaux intellectuels*. Paris 1971.
- Bottomore, T. B.: *Classes in Modern Society*. Vintage Books, New York 1966.
- Bourdieu, P.: *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Les Éditions du Minuit, Paris 1979.
- Bourdieu, P.: *Contre-feux. Propos pour servir à la résistance contre l'invasion néo-libérale*. Liber, Paris 1998/a.
- Bourdieu, P.: *Sur la télévision*. Liber, Paris 1998/b.

- Burnham, J.: *The Managerial Revolution. What is Happening in the World*. The John Day Company, New York 1941,
- Burris, V.: *The Discovery of the New Middle Classes*. In: Vidich 1995.
- Croner, F.: *Soziologie der Angestellten*. Köln & Berlin 1962.
- Crossick, G.: *Angestellte: Überlegungen am englischen Beispiel*. In: Kocka 1981.
- Crozier, M.: *Le monde des employés de bureau*. Paris 1965.
- Dahrendorf, R.: *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford University Press, Stanford 1959. Německý originál *Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft* vyšel roku 1957.
- Douglas, J. D.: *Freedom and Tyranny. Social Problems in a Technological Society*. A. A. Knopf, New York 1970.
- Dowse, R. E., Hughes, J. A.: *Political Sociology*. John Wiley and Sons, London & New York 1972.
- Eder, C.: *The New Politics of Class. Social Movements and Cultural Dynamics in Advanced Societies*. Sage Publications, London 1993.
- Ehrenreich, B.: *Fear of Falling. The Inner Life of the Middle Class*. Harper Collins Publishers, New York 1989.
- Fromm, E.: *The Escape from Freedom*. Routledge and Kegan Paul, London 1955. Původní vydání roku 1941. (Česky *Strach ze svobody*. Naše vojsko, Praha 1993.)
- Geiger, T.: *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes*. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1932.
- Geiger, T.: *Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel*. Köln & Hagen 1949.
- Giddens, A.: *The Class Structure of the Advanced Societies*. Harper Torchbooks, London 1973.
- Goffman, E.: *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Immates*. Doubleday, New York 1961.
- Goffman, E.: *Wir alle spielen Theater*. Piper Verlag, München 1969. Anglický originál *The Presentation of Self in Everyday Life* vyšel

- roku 1959. (Česky *Všichni hrajeme divadlo*. Nakladatelství Studia Ypsilon, Praha 1999.)
- Goldthorpe, J. H., Lockwood, D.: *The Affluent Worker: Political Attitudes and Behaviour*. Cambridge University Press, Cambridge 1968.
- Goldthorpe, J. H., Lockwood, D.: *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge University Press, Cambridge 1969.
- Gouldner, A. W.: *The Coming Crisis of Western Sociology*. Basic Books, New York & London 1970.
- Groux, G.: *Les Cadres*. Paris 1983.
- Horowitz, I. L.: *The New Sociology*. Oxford University Press, New York 1964.
- Hughey, M. W.: *The New Conservatism. Political Ideology and Class Structure in America*. In: Vidich 1995.
- Keane, J.: *Civil Society and the State*. Verso, London & New York 1988.
- Keller, J.: *Sociologie byrokracie a organizace*. SLON, Praha 1996.
- Kocka, J. (Hg.): *Angestellte im europäischen Vergleich*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1981.
- Korten, D. C.: *When Corporations Rule the World*. Earthscan, London 1995.
- Kracauer, S.: *Die Angestellten*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1971.
- Lasch, Ch.: *Das Zeitalter des Narzismus*. Verlag Steinhausen, München 1980. Původní anglické vydání 1979.
- Lederer, E., Marschak, J.: *The New Middle Class*. In: Vidich 1995.
- Lempen, B.: *L'Echec de la Politique*. Lausanne 1982.
- Lupton, D.: *Public Health and the Regulated Body*. Sage Publications, London 1995.
- Mannheim, K.: *Man and Society in an Age of Reconstruction*. Harcourt, New York 1940.
- Marcuse, H.: *Jednorozměrný člověk. Studie o ideologii v rozvinuté industriální společnosti*. Naše vojsko, Praha 1991. Původní vydání roku 1964.

- Marx, K.: *Třídní boje ve Francii 1848–1850*. Nakladatelství Svoboda, Praha 1978, str. 35–145.
- Marx, K.: *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta*. Nakladatelství Svoboda, Praha 1978, str. 167–276.
- Merton, R. K.: *Social Theory and Social Structure*. The Free Press 1949.
- Miller, S. M., Riessman, F.: *Are Workers Middle Class?* In: Ehrensaft, P., Etzioni, A.: *Anatomies of America*. The Macmillan Company, London 1969.
- Mills, Ch. W.: *White Collar. The American Middle Classes*. Oxford University Press 1951.
- Mizruchi, E. H.: *Alienation and Anomie*. In: Horowitz 1964.
- Ortega y Gasset, J.: *Vzpoura davů*. Naše vojsko, Praha 1993. Původní vydání roku 1930.
- Parker, R.: *The Myth of the Middle Class. Notes on Affluence and Equality*. Harper and Row, New York 1972.
- Pavlis, J.: *Mýtus nebo skutečnost? Soudobá problematika středních tříd*. Melantrich, Praha 1968.
- Příhoda, V.: *Ontogeneze lidské psychiky I*. SPN, Praha 1967.
- Raynor, J.: *The Middle Class. The Social Structure of Modern Britain*. Longmans, London 1969.
- Reich, R.: *Dílo národů. Příprava na kapitalismus 21. století*. Prostor, Praha 1995. Původní vydání roku 1991.
- Riege, M.: *Die Mittelklassen in der entwickelten Industriegesellschaft*. Inaugural Dissertation, Berlin 1976.
- Riesman, D.: *The Lonely Crowd*. Yale University Press 1961. Původní vydání roku 1950. (Česky *Osamělý dav*. Mladá fronta, Praha 1968.)
- Rosanvallon, P.: *La crise de l'État-providence*. Seuil, Paris 1981.
- Sennett, R.: *The Fall of Public Man. On the Social Psychology of Capitalism*. Vintage Books, New York 1974.

- Sennett R.: *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. W. W. Norton, New York & London 1998.
- Schelsky, H.: *Wandlungen der deutschen Familie in der Gegenwart*. Stuttgart 1955.
- Schor, J. B.: *The Overworked American. The Unexpected Decline of Leisure*. Basic Books, New York 1992.
- Sombart, W.: *Le bourgeois*. Payot, Paris 1966. Německý originál *Luxus und Kapitalismus* vyšel roku 1913.
- Soros, G.: *Krída globálného kapitalismu*. Kalligram, Bratislava 1999. Původní vydání roku 1998.
- de Tocqueville, A.: *Demokracie v Americe*. 2 díly. Lidové Noviny, Praha 1992. Původní vydání v letech 1835–1840.
- Vidich, A. J.: *The New Middle Classes. Life-Styles, Status Claims and Political Orientations*. MacMillan Press, London 1995.
- Weber, M.: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Tübingen 1905. (Česky v Weber, M.: *Metodologie, sociologie a politika*. Óikúmené, Praha 1998, str. 185–245.)
- Weber, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen 1925.
- Whyte, W. H.: *Organizační člověk*. Svoboda, Praha 1968. Anglický originál *The Organization Man* vyšel roku 1956.
- Zweig, F.: *The Worker in an Affluent Society. Family Life and Industry*. The Free Press of Glencoe, New York 1961.

Jan Keller
Vzestup a pád středních vrstev

Ilustrace na obálce Albrecht Dürer, dřevoryt z *Lodi bláznů* (1494)
S. Brandta
Redakce Jaroslava Bednářová

Vydala Městská knihovna v Praze
Mariánské nám. 1, 115 72 Praha 1

V MKP 1. elektronické vydání
Verze 1.0 z 20. 5. 2022

ISBN 978-80-274-2298-2 (epub)
ISBN 978-80-274-2299-9 (pdf)
ISBN 978-80-274-2300-2 (prc)